

WSPÓŁCZESNE STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

pod redakcją

Erharda Cziomera

Wprowadzenie
do stosunków międzynarodowych

Wprowadzenie
do stosunków międzynarodowych

WSPÓŁCZESNE STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

pod redakcją

Erharda Cziomera

Wprowadzenie
do stosunków międzynarodowych

Kraków 2014

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzja: prof. zw. dr hab. Janusz Sawczuk

Rozdziały 1-4, 6: Beata Molo

Rozdział 5: Anna Paterek

Projekt okładki: Marcin Cziomer, realizacja: Oleg Aleksejczuk

Adiustacja: Halina Baszak-Jaroń

ISBN 978-83-7571-376-3

Copyright© by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Kraków 2014

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana
w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie,
ani też rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie
za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących,
nagrywających i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Na zlecenie:

Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl

Wydawca:

Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM,
Kraków 2014

Sprzedaż prowadzi:

Księgarnia U Frycza

Kampus Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Kraków

tel./faks: (12) 252 45 93

e-mail: ksiegarnia@kte.pl

Skład: Oleg Aleksejczuk

Spis treści

Wstęp (<i>Erhard Cziomer</i>)	7
Wykaz skrótów	9
Rozdział 1. Pojęcia i kategorie stosunków międzynarodowych	11
1.1. Geneza, przedmiot i istota stosunków międzynarodowych	11
1.2. Funkcjonalne dziedziny stosunków międzynarodowych	15
1.3. Podstawowe pojęcia i kategorie w stosunkach międzynarodowych	18
Rozdział 2. Stosunki międzynarodowe jako dyscyplina naukowa	30
2.1. Instytucjonalizacja dyscypliny stosunki międzynarodowe	30
2.2. Funkcje nauki o stosunkach międzynarodowych i metody badania	34
2.3. Teoria stosunków międzynarodowych	39
Rozdział 3. Czynniki kształtujące stosunki międzynarodowe.....	48
3.1. Pojęcie i systematyzacja czynników kształtujących stosunki międzynarodowe	48
3.2. Czynniki warunkujące	49
3.3. Czynniki realizujące	57
Rozdział 4. Uczestnicy stosunków międzynarodowych	61
4.1. Pojęcie uczestnika stosunków międzynarodowych	61
4.2. Interesy i oddziaływanie uczestników stosunków międzynarodowych	65
4.3. Uczestnicy państwowi stosunków międzynarodowych	69
4.4. Uczestnicy niepaństwowi stosunków międzynarodowych	77
Rozdział 5. Zasady i formy współpracy międzynarodowej	89
5.1. Polityczno-prawne regulacje stosunków międzynarodowych	89
5.2. Pojęcie, istota i funkcje dyplomacji	99
5.3. Ewolucja form współpracy międzynarodowej	104

Rozdział 6. Systemy międzynarodowe i ich ewolucja	110
6.1. Pojęcie systemu międzynarodowego	110
6.2. Typy systemów międzynarodowych	114
6.3. Funkcjonowanie i rozwój systemów międzynarodowych	117
Bibliografia cytowana	123
Noty o autorach	126

Wstęp

Współczesne stosunki międzynarodowe odzwierciedlają całokształt relacji między ich uczestnikami państwowymi i pozapaństwowymi w płaszczyźnie politycznej, gospodarczej i społecznej. W toku złożonego procesu interakcji między poszczególnymi uczestnikami stosunków międzynarodowych dochodzi do kształtowania wielu struktur, doprowadzając do określonych tendencji rozwoju w formie współpracy lub rywalizacji, bądź też napięć i konfliktów w skali lokalnej, regionalnej i globalnej. Tendencje powyższe uległy przyspieszeniu w XXI wieku z powodu dynamicznego procesu globalizacji, obejmującego całą kulę ziemską oraz wpływającego na kształtowanie się nowego układu sił na arenie międzynarodowej. Dlatego też zrozumienie genezy, struktury, funkcji i głównych procesów politycznych współczesnego świata jest dużym wyzwaniem teoretycznym mającym również ważne znaczenie praktyczne.

Zespół autorów związanych z Katedrą Stosunków Międzynarodowych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (KAAFM) podjął przeto trud naukowej analizy współczesnych stosunków międzynarodowych w trzech częściach:

- ***Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych (część I)***

Ma charakter wprowadzający, ponieważ omawia podstawowe pojęcia i kategorie oraz teorie i metody badawcze dyscypliny naukowej o stosunkach międzynarodowych. Ponadto wyjaśnia wyczerpująco zarówno czynniki kształtujące stosunki międzynarodowe i definiuje ich zróżnicowanych uczestników, jak też charakteryzuje zasady i formy współpracy międzynarodowej. Na koniec przedstawiono pojęcie oraz elementy składowe systemu międzynarodowego oraz jego teoretyczne i praktyczne aspekty funkcjonowania i ewolucji.

- ***Historia stosunków międzynarodowych 1919–1991 (Część II)***

Ta część przedstawia genezę i ewolucję systemu dwubiegunowego, w tym różne tendencje i sprzeczności rozwoju politycznego świata i Europy, począwszy od postanowień Kongresu Wersalskiego (1919) do przezwyciężenia konfliktu Wschód–Zachód i upadku bloku wschodniego oraz rozpadu ZSRR (1991). W ujęciu syntetycznym i chronologicznym omówiono zarówno ewolucję okresu mię-

dzywojennego 1919–1939, jak też dyplomatyczny przebieg II wojny światowej oraz jej polityczno-prawne następstwa (1939–1945). Dużo miejsca poświęcono kształtowaniu się systemu dwubiegunowego i jego elementów składowych oraz ewolucję systemu w różnych fazach zimnej wojny (1945–1989), czy procesowi dekolonizacji i ruchowi krajów niezaangażowanych oraz ukazaniu przesłanek i następstw wybranych konfliktów postkolonialnych oraz dysproporcji Północ–Południe. Część II zamyka ocena i zestawienie przesłanek i następstw dla Europy przewycięzenia konfliktu Wschód–Zachód na przełomie lat 80. i 90. XX wieku.

• ***Międzynarodowe stosunki polityczne w XXI wieku (Część III)***

W części trzeciej skoncentrowano się na ukazaniu ważniejszych mechanizmów funkcjonowania międzynarodowych stosunków politycznych w XXI wieku. W ośmiu rozdziałach przedstawiono kolejno: pojęcie oraz istotę nowego ładu międzynarodowego w dobie globalizacji, poszukiwanie nowej roli międzynarodowej USA jako mocarstwa globalnego, transformację NATO i współpracy transatlantyckiej, polityczne wyzwania integracji europejskiej, ewolucję współpracy i rozwoju Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, roli Rosji i obszaru postradzieckiego, nowej roli międzynarodowej Chin oraz omówiono temat – rola Polski w stosunkach międzynarodowych. Autorzy z uwagi na dynamikę zmian celowo nie obejmują systematyczną analizą wydarzeń związanych z eskalacją kryzysu ukraińskiego.

Tom ***Międzynarodowe stosunki polityczne w XXI wieku*** kończy bibliografia cytowana dla całej edycji, stanowiąca cenną pomoc w dotarciu do źródeł oraz wybranych pozycji specjalistycznych, pozwalająca na pogłębienie i poszerzenie wiedzy na temat teorii oraz ewolucji współczesnych stosunków międzynarodowych.

Na zakończenie chciałbym serdecznie, jako redaktor naukowy, podziękować wszystkim autorom i redaktorom Oficyny Wydawniczej KAAFM oraz recenzentowi prof. zw. dr hab. Januszowi Sawczukowi, jak również tym, którzy okazali nam pomoc i zaangażowali się w przygotowanie niniejszej edycji.

Erhard Cziomer

Wykaz skrótów

ANP	– Akademia Nauk Politycznych
ANZUS	– Pakt Bezpieczeństwa Pacyfiku (<i>The Australia, New Zealand, United States Security Treaty</i>)
ASEAN	– Stowarzyszenie Krajów Azji Południowo-Wschodniej (<i>Association of South-East Asian Nations</i>)
BRICS	– Brazylia, Rosja, Indie, Chiny, Republika Południowej Afryki
BŚ	– Bank Światowy
CENTO	– Organizacja Paktu Centralnego (<i>Central Treaty Organization</i>)
EBC	– Europejski Bank Centralny
EFTA	– Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu (<i>European Free Trade Association</i>)
GATT	– Układ Ogólny w sprawie Taryf Celnych i Handlu (<i>General Agreement on Tariffs and Trade</i>)
HDI	– wskaźnik rozwoju społecznego (<i>Human Development Index</i>)
IGOs	– organizacje międzyrządowe (<i>Intergovernmental Organizations</i>)
IMFC	– Międzynarodowy Komitet Monetarny i Finansowy (<i>International Monetary and Financial Committee</i>)
INGOs	– organizacje pozarządowe (<i>Non-governmental Organisations</i>)
KBWE	– Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
KTN	– korporacja transnarodowa
LPA	– Liga Państw Arabskich
MFW	– Międzynarodowy Fundusz Walutowy
MTS	– Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości
NAFTA	– Północnoamerykański Układ Wolnego Handlu (<i>North American Free Trade Agreement</i>)
NATO	– Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego (<i>North Atlantic Treaty Organization</i>)
NRD	– Niemiecka Republika Demokratyczna

- NZ – Narody Zjednoczone
- OBWE – Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
- OECD – Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (*Organisation for Economic Cooperation and Development*)
- OJA – Organizacja Jedności Afrykańskiej
- ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych
- OPA – Organizacja Państw Amerykańskich
- OPEC – Organizacja Krajów Eksportujących Ropę Naftową (*Organization of the Petroleum Exporting Countries*)
- RFN – Republika Federalna Niemiec
- RPA – Republika Południowej Afryki
- SEATO – Organizacja Paktu Azji Południowo-Wschodniej (*South East Asia Treaty Organization*)
- TAC – Traktat o Przyjaźni i Współpracy (*The Treaty of Amity and Cooperation*)
- UE – Unia Europejska
- UNHCR – Wysoki Komisarz Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (*United Nations High Commissioner for Refugees*)
- UNCTAD – Konferencja Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju (*United Nations Conference on Trade and Development*)
- UNESCO – Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*)
- USA – Stany Zjednoczone Ameryki
- WHO – Światowa Organizacja Zdrowia (*World Health Organization*)
- WTO – Światowa Organizacja Handlu (*World Trade Organization*)
- ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Rozdział 1

Pojęcia i kategorie stosunków międzynarodowych

W niniejszym rozdziale omówiona zostanie geneza i istota stosunków międzynarodowych, funkcjonalne dziedziny stosunków międzynarodowych oraz podstawowe pojęcia i kategorie w stosunkach międzynarodowych.

1.1. Geneza, przedmiot i istota stosunków międzynarodowych

Genezę stosunków międzynarodowych lokuje się na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Za datę początkową tworzenia się rozwiniętego systemu stosunków międzynarodowych w Europie uznaje się pokój westfalski (1648), kończący wojnę trzydziestoletnią. Od tego wydarzenia stosunki „międzynarodowe” zaczęto rozumieć jako stosunki „między narodami” zorganizowanymi w państwa.

Pod koniec XVIII wieku do upowszechnienia pojęcia „międzynarodowy” przyczynili się prawnicy zajmujący się „prawem narodów”. Zaczęli oni wprowadzać pojęcie „prawa międzynarodowego”, które miało regulować stosunki narodów-państw. Angielski filozof i prawnik Jeremy Bentham w opublikowanym w 1789 r. „Wprowadzeniu do zasad moralności i prawodawstwa” uzasadniał, że sprawy usytuowane między monarchami i obywatelami różnych państw należy nazywać „międzynarodowymi”. W kolejnych latach pojęcie „stosunki międzynarodowe” było utrwalane przez dyplomację państw, dokumenty międzynarodowe i analizy polityków.

Stosunki międzynarodowe od początku były kojarzone z kontaktami między państwami. W związku z tym można stwierdzić, że ewolucja międzynarodowych stosunków politycznych stanowi element ewolucji stosunków międzyarodo-

wych. Punkt zwrotny stanowiło powstanie scentralizowanego państwa narodowego (za symboliczną datę tej zmiany uważa się 1648 rok). Przyjmując za kryterium powstanie i zmianę warunków funkcjonowania scentralizowanego państwa narodowego, wyodrębnia się trzy etapy rozwoju stosunków międzynarodowych: 1) etap przedwestfalski, 2) etap westfalski i 3) etap późnowestfalski.

Etap przedwestfalski

Rozwojowi stosunków w czasach starożytnych towarzyszyło kształtowanie się różnorodnych form organizacyjnych, co pozwala mówić o istnieniu w owych czasach swoistych społeczności międzynarodowych, izolowanych od siebie i niefunkcjonujących w skali globu. Już w czasach starożytnych znano formy kształtowania stosunków między autonomicznymi, zorganizowanymi wspólnotami społecznymi [Pietraś 2006: 25].

Jednym z poprzedników etapu westfalskiego był system państw starożytnej Grecji (500 p.n.e. – 100 p.n.e.), zwany Helladą. Obejmowała ona liczne, niewielkie państwa-miasta (*polis*), które były powiązane różnymi stosunkami. System Hellady opierał się głównie na wspólnocie języka i religii. W relacjach między państwami-miastami nie występowała instytucja prawa międzynarodowego ani organizacja międzynarodowa. Państwa-miasta były względnie niezależne od siebie w sensie politycznym, aczkolwiek nie odwoływano się do zasady suwerenności państw-miast i suwerennej suwerenności. Do najbardziej znanych państw-miast należały Ateny, Sparta i Korynt.

Wiele greckich państw-miast zostało ostatecznie wcielonych do Cesarstwa Rzymskiego, które było prekursorem większych systemów politycznych. W wyniku podbojów i okupacji Rzymianie stworzyli potężne imperium, obejmujące większość Europy oraz ogromną część Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Rzymianie tworzyli mechanizmy organizacji życia społecznego, m.in. takie jak prawo narodów (*ius gentium*). Nie było ono jednak wyrazem woli suwerennych państw i nie regulowało stosunków między nimi. Imperium rzymskie było jedynym suwerenem.

Imperium było także dominującym modelem organizacji politycznej, która ukształtowała się w chrześcijańskiej Europie w ciągu kilku stuleci po upadku cesarstwa rzymskiego. Dwoma głównymi następcami Rzymu w średniowiecznej Europie były również imperia – na zachodzie Europy katolickie ze stolicą w Rzymie, a na wschodzie Europy i na Bliskim Wschodzie bizantyńskie (prawosławne), ze stolicą w Konstantynopolu.

Dlaczego średniowieczny świat chrześcijański przypominał raczej imperium niż system państw? Otóż państwa wprawdzie istniały, ale nie były suwerenne we współczesnym rozumieniu tego słowa. Władza i rządy opierały się na podstawach zarówno religijnych, jak i politycznych: papież i cesarz byli głowami dwóch równoległych i powiązanych ze sobą hierarchii – religijnej i politycznej. Królowie i inni władcy podlegali tym wyższym władzom i ich prawom, a więc nie byli w pełni niezależni. Nie było także jasno określonych terytoriów posiadających granice. Istniało wiele zróżnicowanych form organizacji życia społecznego: struktury im-

perialne, niezależne miasta-państwa, faktorie handlowe, a w końcowym okresie średniowiecza zaczęły się pojawiać scentralizowane państwa narodowe.

Etap westfalski

Cechą westfalskiego systemu stosunków międzynarodowych stało się powstanie, istnienie i funkcjonowanie scentralizowanego państwa narodowego. Stosunki międzynarodowe zaczęto rozumieć jako stosunki między narodami zorganizowanymi w państwa. Należy zauważyć, że państwo postrzegane jako jedność terytorium oraz władzy istniało i rozwijało się w Europie. Pozaeuropejskie systemy polityczne uważano za niższe twory polityczne.

Traktaty pokoju westfalskiego stworzyły swoiste prawne podstawy współczesnej państwowości i w konsekwencji fundamentalne zasady współczesnych stosunków międzynarodowych. Ich centralnym elementem było uznanie prawa każdego władcy do rządzenia własnym terytorium bez zewnętrznej ingerencji. Prawo to stworzyło podstawy zasady suwerenności państw i w konsekwencji ich formalnej niezależności. Traktaty pokoju westfalskiego ukształtowały podstawową grupę państw, które dominowały w świecie do początków XIX wieku. Były to: Austria, Rosja, Prusy, Anglia, Francja i Republika Zjednoczonych Prowincji.

Istotę organizacji i funkcjonowania westfalskiego systemu stosunków międzynarodowych określa pięć następujących elementów:

- scentralizowane państwo narodowe jako forma organizacji wspólnot politycznych, stąd też ukształtowany system międzynarodowy był systemem państwocentrycznym,
- państwa były strukturami terytorialnymi i ich funkcjonowanie wiązało się z uprawnieniami zwierzchnimi w odniesieniu do terytorium z precyzyjnie wytyczonymi granicami,
- suwerenność i suwerenna równość scentralizowanych państw narodowych, oznaczała wyłączność ich uprawnień w odniesieniu do spraw wewnętrznych i niezależność w środowisku międzynarodowym, a więc niepodleganie innej władzy zwierzchniej,
- regulowanie stosunków między scentralizowanymi i suwerennymi państwami przez prawo międzynarodowe,
- mechanizm równowagi sił, który obok prawa międzynarodowego służył regulacji funkcjonowania środowiska międzynarodowego [Pietraś 2008: 58–59].

Westfalski system stosunków międzynarodowych podlegał procesowi transformacji, który obejmował ewolucję jego podmiotowej struktury oraz mechanizmów funkcjonowania środowiska międzynarodowego. Ewolucja podmiotowej struktury westfalskiego systemu stosunków międzynarodowych obejmowała przede wszystkim odchodzenie od jego państwocentryczności. Oprócz państw działania transgraniczne zaczęły podejmować inne podmioty. W XVIII wieku były to międzynarodowe organizacje pozarządowe, a w XIX wieku zaczęły się rozwijać międzynarodowe organizacje międzyrządowe [Pietraś 2006: 32]. Rozwój stosunków międzynarodowych wiązał się także z intensyfikacją kontaktów gospo-

darczych, handlowych i politycznych, wykorzystujących nowe formy współpracy, nowe instytucje i regulacje. O ewolucji westfalskiego systemu stosunków międzynarodowych świadczyło odchodzenie od dominacji stosunków dwustronnych na rzecz wielostronnych. Zaczęto również tworzyć prawo międzynarodowe.

Etap późnowestfalski

Etap późnowestfalski stosunków międzynarodowych warunkowany jest zmianami środowiska międzynarodowego, jakie niosą z sobą procesy globalizacji. Zmieniają one strukturę i funkcjonowanie środowiska międzynarodowego, tworząc nowe warunki działania państw. Państwo próbuje kierować swoimi wewnętrznymi procesami społecznymi, które podlegają umiędzynarodawianiu, i współuczestniczyć w sterowaniu środowiskiem międzynarodowym. Cechą charakterystyczną późnowestfalskiego systemu stosunków międzynarodowych jest również pogłębianie współzależności międzynarodowych. Skutkiem takich zmian jest zwiększona przenikalność granic, wzajemne przenikanie się i warunkowanie wnętrza danego państwa i środowiska międzynarodowego, co przyczynia się do ewolucji zagrożeń bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego. Ekspozowane są zwłaszcza zagrożenia pozamilitarne, które stają się coraz trudniejsze do identyfikacji i lokalizacji. Późnowestfalski system międzynarodowy nie jest państwocentryczny – obok państw wyłaniają się korporacje transnarodowe i tzw. „trzeci sektor” organizacji pozarządowych, zwanych także globalnym społeczeństwem obywatelskim.

Definicje stosunków międzynarodowych

Wśród wielu definicji stosunków międzynarodowych występują trzy nurty:

- **definicje podmiotowe**, w których stosunki międzynarodowe określa się poprzez wyliczenie ich uczestników, z zaznaczeniem, że ich działania „przekraczają granice państwowe”. Jako uczestników wymienia się państwa, narody, organizacje międzypaństwowe oraz niesuwerennych uczestników transnarodowych o charakterze politycznym, ideologicznym i gospodarczym,
- **definicje podmiotowo-przedmiotowe**, które zakładają, że stosunki międzynarodowe to stosunki społeczne wykraczające poza obszar państwa, przy czym nie określa się bliżej ani podmiotów, ani przedmiotu relacji,
- **definicje przedmiotowe**, w których stosunki międzynarodowe są określane jako proces oddziaływań przekraczających granice państw, niezależnie od tego przez kogo podejmowanych. Każdy podmiot polityki mogący działać za granicą staje się bowiem ich uczestnikiem [Łoś-Nowak 1997: 11–12].

Przyjmuje się, że **stosunki międzynarodowe** to transgraniczne interakcje podmiotów polityki w środowisku poliarchicznym.

Powyższa definicja ma trzy elementy:

- 1) przedmiotem stosunków są działania wykraczające poza granice jednego państwa,

- 2) podmiotami mogą być suwerenne państwa i uczestnicy niesuwerenni,
- 3) środowisko polityczne, w których dochodzi do interakcji jest zdecentralizowane, w przeciwieństwie do środowiska politycznego występującego wewnątrz państw [Pietras 1997: 12].

Stosunki międzynarodowe to rzeczywistość, w której funkcjonują aktorzy państwowi i niepaństwowi, fakty, zdarzenia, zjawiska i procesy, dokonujące się w realnym świecie polityki, gospodarki, kultury i finansów. Stosunki międzynarodowe traktuje się jako sumę wszelkich rodzajów aktywności podmiotowych uczestników tych stosunków, wykraczającej poza granice państw. Każde działanie wykraczające poza granice państw wywołuje reakcje w innych państwach i w ich środowisku zewnętrznym.

Według Romana Kuźniara istota stosunków międzynarodowych polega na wzajemnym oddziaływaniu wszystkich składników rzeczywistości międzynarodowej, zarówno aktywnych (uczestników), jak i tych, które te oddziaływania warunkują: wzmacniają, osłabiają czy zniekształcają. Stąd też właściwe wydaje się utożsamianie stosunków międzynarodowych z procesami oddziaływań międzynarodowych. W ramach tych procesów mieszczą się pozostający ze sobą w związkach dynamicznych interakcji uczestnicy, uwarunkowania, relacje i zjawiska [Kuźniar 2006: 23].

Obok pojęcia „stosunki międzynarodowe” funkcjonują terminy „polityka międzynarodowa” i „polityka światowa”. Pierwszy termin obejmuje jedynie relacje międzypaństwowe. Realności utożsamiają politykę międzynarodową ze stosunkami międzynarodowymi, będącymi z definicji relacjami między narodami, rozumianymi jako dowolnie terytorialnie zorganizowane zbiorowości polityczne. Stosunki międzynarodowe to zatem stosunki między jednostkami politycznymi.

Termin „polityka światowa” pojawił się na przełomie lat 60. i 70. XX wieku, kiedy to amerykańscy politolodzy Robert Keohane i Joseph Nye argumentowali, że świat państwowocentryczny z kluczową rolą stosunków o charakterze międzyrządowym przestał stanowić wystarczające analityczne ramy dla zrozumienia współczesnej rzeczywistości. Oznaczało to wyjście poza ramy stosunków międzypaństwowych w sensie podmiotowym – poprzez wzrost znaczenia uczestników niepaństwowych i przedmiotowym – poprzez pojawienie się problemów globalnych [Szymborski 2006: 30].

1.2. Funkcjonalne dziedziny stosunków międzynarodowych

Na podstawie kryterium funkcjonalnego wyodrębniany cztery następujące rodzaje stosunków międzynarodowych:

- międzynarodowe stosunki polityczne,
- międzynarodowe stosunki gospodarcze (zwane też ekonomicznymi),

- międzynarodowe stosunki wojskowe (militarne),
- międzynarodowe stosunki międzyspołeczne.

Możemy przyjąć za Markiem Pietrasiem, że **międzynarodowe stosunki polityczne** to transgraniczne stosunki polityczne. Oznacza to, że są one wynikiem stosunków między podmiotami polityki, głównie państwami z właściwym im procesem sprawowania władzy wykonywanym także w środowisku międzynarodowym, i są realizowane w poliarchicznym, zdecentralizowanym środowisku międzynarodowym [Pietraś 2006: 24].

Międzynarodowe stosunki polityczne to przede wszystkim stosunki między państwowe; w ramach całokształtu stosunków międzynarodowych odgrywają wciąż najważniejszą rolę. Ich specyfika polega na powiązaniu przede wszystkim z działaniami państwa; państwa pozostają głównymi dysponentami swoich decyzji w środowisku międzynarodowym [Bieleń 2010: 24–25].

Według Romana Kuźniara pierwotność i nadrzędność międzynarodowych stosunków politycznych wynika z pierwotności i nadrzędności państwa jako uczestnika stosunków międzynarodowych. Sednem nadrzędności polityki w stosunkach międzynarodowych jest suwerenność państw (zob. rozdział 4). Próby niezgodnego z wolą państw ograniczania ich suwerenności są sprzeczne z prawem międzynarodowym i wywołują uzasadnioną reakcję obronną. Jedynie państwa realizują politykę zagraniczną, a ze względu na atrybuty i skumulowany potencjał, kanałami realizowanej przez rządy polityki zagranicznej określają dynamikę, treść i formy stosunków międzynarodowych. Nadrzędność międzynarodowych stosunków politycznych utożsamiana z działaniami państw wynika także z ich szczególnego miejsca w realizacji takich wartości społecznie pożądanych, jak bezpieczeństwo i rozwój [Kuźniar 2006: 119–122].

Międzynarodowe stosunki polityczne decydują o istocie pozostałych dziedzin stosunków międzynarodowych, stwarzają gwarancje bezpieczeństwa uczestników stosunków międzynarodowych oraz ramy organizacyjno-prawne dla rozwoju wszystkich pozostałych rodzajów stosunków międzynarodowych. Jest to naturalną konsekwencją przewodniej roli stosunków politycznych wśród innych rodzajów stosunków. Jest to także rezultat długich tradycji stosunków politycznych oraz ukształtowania się wielu ich form protokolarnych, dyplomatycznych, prawnych, organizacyjnych i in.

W międzynarodowych stosunkach politycznych przejawiają się więzi o charakterze informacyjnym, sytuacyjnym i partnerskim. Więzy o charakterze informacyjnym są odpowiedzią na potrzebę wzajemnych konsultacji w ważnych sprawach, np. przeciwdziałania zagrożeniom bezpieczeństwa czy wspólnych akcjach. W przypadku więzi sytuacyjnych istotne znaczenie ma świadomość wspólnych interesów i celów uczestników życia międzynarodowego. Ich istotą jest identyfikowanie wspólnych kryteriów oceny interesów państw, optymalizacja wyborów w procesach decyzyjnych i zbliżanie stanowisk. Budowie więzi partnerskich służy dialog polityczny, którego istotą jest m.in. przewyżczanie przeciwieństw na drodze komunikacji werbalnej między stronami, wypracowywanie kompromisowych

rozwiązań możliwych do przyjęcia dla każdej ze stron i każdej z nich przynoszących korzyści [Bieliń 2010: 26].

Międzynarodowe stosunki gospodarcze (zwane także ekonomicznymi) to dziedzina stosunków międzynarodowych, która odnosi się do sfery materialnej, czyli międzynarodowej wymiany dóbr, usług i czynników produkcji.

W ujęciu Adama Budnikowskiego międzynarodowe stosunki gospodarcze zajmują się transakcjami między krajami w dziedzinie towarów i usług, przepływaniami finansowymi i ruchem czynników produkcji [Budnikowski 2003: 29]. Natomiast według M. Guzka mają na celu wyjaśnienie prawidłowości i mechanizmów współpracy międzynarodowej, zwłaszcza handlu oraz przepływu kapitału i siły roboczej [Guzek 2001: 13]. Mówiąc zatem o międzynarodowych stosunkach gospodarczych myśli się o przepływie produktów, usług, technologii i środków finansowych między różnymi krajami lub grupami krajów. Międzynarodowe stosunki gospodarcze przybierają głównie formę współpracy, ale możliwe są również formy walki (m.in. wojna gospodarcza, embargo, wysokie cła). Współczesne międzynarodowe stosunki gospodarcze charakteryzuje jednak zdecydowana przewaga interakcji ukierunkowanych na współpracę. Przejawia się to w wypracowywaniu przez państwa norm, instytucji i procedur rozwiązywania sporów.

Międzynarodowe stosunki gospodarcze mają ściśle określony i dający się zidentyfikować zakres podmiotowy (państwa, międzynarodowe organizacje gospodarcze, przedsiębiorstwa międzynarodowe, banki, osoby fizyczne) i przedmiotowy obejmujący wszystkie zjawiska i procesy zachodzące w gospodarce światowej. Mają one przede wszystkim charakter stosunków międzypaństwowych, ponieważ wynika to z prymatu gospodarki narodowej nad gospodarką światową. Stosunki między nimi stwarzają ramy funkcjonalno-organizacyjne dla stosunków z innymi podmiotami, np. bankami, organizacjami i przedsiębiorstwami międzynarodowymi, oraz stosunków między innymi niż państwo podmiotami, np. stosunki między bankami czy przedsiębiorstwami międzynarodowymi [Haliżak 2006: 222, 224].

Międzynarodowe stosunki wojskowe (militarne) obejmują przede wszystkim wszelkie formy współpracy wojskowej między państwami. Ich głównym celem jest zapewnienie bezpieczeństwa uczestnikom tych stosunków (tworzenie sojuszy militarnych). Międzynarodowe stosunki wojskowe mogą przyjąć również formę walki zbrojnej (konflikt zbrojny, wojna).

Międzynarodowe stosunki międzyspołeczne można rozumieć jako ponadgraniczne przemieszczanie się osób oraz bezpośrednie i pośrednie oddziaływania, których przedmiotem są szeroko rozumiana kultura, informacja i inne dziedziny życia społecznego. Zależą one zarówno od wewnętrznych i międzynarodowych uwarunkowań politycznych, jak i poziomu ekonomicznego państw i mechanizmów rządzących ich gospodarką. Na intensywność międzynarodowych stosunków międzyspołecznych wpływają demokratyczne formy rządzenia, pluralizm światopoglądowy, respektowanie potrzeb społecznych, umów międzynarodowych i zobowiązań pozatraktatowych. Sprzyja im również współpraca polityczna i ekonomiczna, szczególnie zaś integracja regionalna. Natomiast napięcia i lokalne konflikty nie tylko utrudniają czy wręcz uniemożliwiają wymianę kulturalną,

oświatową i sportową, lecz także dynamizują podaż informacji, często stanowią źródło zwiększonych migracji ludności poza obszar zagrożeń czy działań przestępczych [Michałowska 2006: 209].

Międzynarodowe stosunki międzyspołeczne podlegają wielu zróżnicowanym regulacjom, które systematyzuje się jako traktatowe i pozatraktatowe, dwu- i wielostronne, podpisywane przez państwa zarówno w wyniku bezpośrednich negocjacji, jak i w ramach organizacji międzynarodowych.

1.3. Podstawowe pojęcia i kategorie w stosunkach międzynarodowych

Polityka zagraniczna należy do podstawowych atrybutów działalności zewnętrznej państwa. Działanie zewnętrzne państwa na inne państwa względnie uczestników stosunków międzynarodowych jest systematyczne i trwałe, przyczyniając się do powstania procesu sprzężeń, reakcji oraz oddziaływań wzajemnych [Cziomer 2005: 121].

Politykę zagraniczną definiuje się jako proces formułowania i realizacji interesów narodowych w stosunku do innych uczestników relacji międzynarodowych. Istotą polityki zagranicznej jest zatem działanie danego podmiotu w stosunku do jego zagranicy, zakładające osiąganie określonych celów przy użyciu właściwych środków i metod. Polityka zagraniczna jest prowadzona przez państwa za pośrednictwem upoważnionych do tego organów i osób.

Charakterystyczne cechy polityki zagranicznej są następujące:

- jest to rodzaj zewnętrznej aktywności państwa, pozostającej w ścisłych relacjach ze sferą wewnętrzną,
- ma swoją specyfikę, wynikającą z faktu działania w policentrycznym i poliarchicznym środowisku, co powoduje konieczność uwzględniania wartości i celów innych uczestników,
- odzwierciedla i realizuje cele i interesy państwa/narodu, i innych wewnętrzpaństwowych grup społecznych,
- stanowi złożony proces formułowania i realizacji celów i interesów za pomocą określonych metod i środków działań oraz oddziaływań międzynarodowych [Antoszewski, Herbut, 2004: 331].

O treści polityki zagranicznej, jej celach i instrumentach oraz o sposobie, w jaki państwo współtworzy stosunki międzynarodowe, decyduje wiele czynników zwanych wyznacznikami. Wyznaczniki definiuje się jako system wzajemnie warunkujących się przesłanek, powodujących określony skutek i wystarczających, aby dany skutek wystąpił. **Wyznaczniki polityki zagranicznej** dzieli się na:

- obiektywne – zmienne niezależne od wartościowania dokonywanego przez decydentów i działające obiektywnie, niezależnie od stanu ich działalności,
- subiektywne – zmienne zależne od systemu wyznaczników obiektywnych, ale odzwierciedlających stan percepcji ośrodka podejmowania decyzji politycznych,

- wewnętrzne – odzwierciedlają system wewnątrzpaństwowych interesów społecznych w stosunku do międzynarodowego środowiska państwa, a szczególnie jego racje stanu,
- zewnętrzne – odzwierciedlające wpływ środowiska międzynarodowego państwa na jego politykę [Zięba 2004: 9–28].

Tabela 1.1. Wyznaczniki polityki zagranicznej państwa

Wewnętrzne	Zewnętrzne
Obiektywne 1. Środowisko geograficzne państwa 2. Potencjał ludnościowy 3. Potencjał gospodarczy i naukowo-techniczny 4. System społeczno-polityczny	Obiektywne 1. Ewolucja najbliższego danemu państwu środowiska międzynarodowego 2. Pozycja państwa w systemie stosunków i ról międzynarodowych 3. Struktura i zasięg umownych powiązań międzynarodowych państwa oraz obowiązujące prawo międzynarodowe
Subiektywne 1. Percepcja środowiska międzynarodowego przez własne społeczeństwo i państwo oraz postawy społeczne wobec innych państw i narodów 2. Koncepcje polityki zagranicznej 3. Jakość oraz aktywność własnej służby i dyplomacji	Subiektywne 1. Międzynarodowa percepcja danego państwa i narodu oraz oczekiwania i wymagania stawiane danemu państwu przez inne państwa 2. Koncepcje polityki zagranicznej innych państw 3. Jakość oraz aktywność służby zagranicznej i dyplomacji innych państw

Źródło: *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, red. R. Zięba, 2004: 13.

Interesy państwa są podstawą jego polityki zagranicznej. W klasyfikacji interesów narodowych zasadniczym jest podział na interesy żywotne (podstawowe) i drugorzędne. **Interesy żywotne** to: zachowanie suwerenności, integralności terytorialnej, prawo do wytyczania kierunków rozwoju. **Interesy drugorzędne** (np. interesy gospodarcze, problemy ochrony własnych obywateli są granicą) nie powodują uczucia przymusu walki o ich realizację, nie wykluczają jej, ale też dopuszczają możliwość przetargów i kompromisów [Stefanowicz 1996: 56].

Ogólnym celem polityki zagranicznej jest zatem świadome i systematyczne działanie oraz dążenie państwa do adaptacji środowiska międzynarodowego do własnych potrzeb i interesów. O ile jednak interesy wyrażają oczekiwania wewnętrzne państwa lub jego grup, o tyle w polityce zagranicznej są związane z jego działaniem w środowisku międzynarodowym. Cele polityki zagranicznej muszą być jasno i precyzyjnie sformułowane, a także zawierać wskazówki odnośnie do sposobu ich realizacji [Cziomer 2005: 129–130]. W nauce polskiej przyjęła się typologia zaproponowana przez Józefa Kukułkę w zakresie podstawowych celów polityki zagranicznej państwa, do których zaliczył: a) zapewnienie bezpieczeństwa, b) wzrost jego siły, c) wzrost pozycji międzynarodowej.

Cele polityki zagranicznej klasyfikuje się na podstawie następujących trzech kryteriów:

- kryterium horyzontu czasowego – cele długo-, średnio- i krótkofalowe,
- kryterium znaczenia – cele podstawowe (żywotne), główne (ważne w danym czasie) oraz drugorzędne,
- kryterium treści – cele egzystencjalne (bezpieczeństwo, przetrwanie), koegzystencjalne (zaspokajające potrzeby państwa w zakresie jego roli, przynależności i współpracy międzynarodowej) oraz funkcjonalne (odnoszące się do różnych form regulacji, informacji, procedur decyzyjnych), które służą skuteczności osiągnięcia pierwszych dwóch typów celów.

Podstawowe zadanie polityki zagranicznej polega na formułowaniu strategii i taktyki oraz doborze środków i metod działania państwa w środowisku międzynarodowym. Można przyjąć za Erhardem Cziomerem, że strategia to formułowanie celów długofalowych, wynikających z wartości nadrzędnych. Natomiast taktyka polega na określaniu celów doraźnych i krótkofalowych, które są podporządkowane strategii, przy równoczesnym uwzględnianiu zróżnicowanych przesłanek i ograniczenia systemu międzynarodowego. Wymaga ona doboru właściwych środków działania państwa pozwalających na osiągnięcie celu w określonej sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej. Metody działania to sposoby postępowania się środkami, które polegają na perswazji, przymusie lub nacisku bądź też nakłanianiu oraz różnych formach zachęty w stosunku do innego państwa lub uczestnika stosunków międzynarodowych [Cziomer 2005: 122].

Instrumenty (środki) służą do realizacji przyjętych przez ośrodek decyzyjny celów i zadań polityki zagranicznej. Pod pojęciem instrumenty polityki zagranicznej rozumie się środki, metody i sposoby postępowania stosowane przez państwa dla osiągnięcia założonych celów. Wyodrębnia się instrumenty polityczne (i prawne), ekonomiczne, wojskowe i psychospołeczne.

Instrumentami politycznymi (i prawnymi) są kontakty pomiędzy oficjalnymi przedstawicielami państw (szefami państw, rządów, ministrami) oraz cała sfera stosunków dyplomatycznych. Dzięki kontaktom politycznym i dyplomatycznym dochodzi do wymiany opinii, konsultacji w sprawach interesujących strony dialogu, uzgadniania i koordynacji stanowisk, ale też ujawniania różnic, wywierania presji i osiągnięcia kompromisu. Państwa posługują się dyplomacją w różny sposób. Stosują metodę pozytywną, w której wykazują dobrą wolę, obiecują korzyści, zachęcając dane państwo do nawiązania bliższych kontaktów oraz metodę negatywną, używając formy przymusu, perswazji, groźby oraz podstępów. Z kolei do metod neutralnych zalicza się konsultacje i wymianę informacji. Ośrodek decyzyjny musi stosować środki polityczne z uwzględnieniem umów i porozumień międzynarodowych państwa, z jego członkostwem w organizacjach międzynarodowych i udziałem w konferencjach międzynarodowych.

Instrumenty gospodarcze obejmują szeroko rozumiane zasoby gospodarcze państwa, a więc produkty materialne (np. surowce, żywność), usługi (np. turystyczne), kapitał (np. inwestycje bezpośrednie, kredyty), wiedzę naukowo-techniczną (np. wynalazki, technologie) oraz jego stosunki gospodarcze (np. handel

zagraniczny). Środki i metody gospodarcze stają się instrumentem polityki zagranicznej, gdy za ich pomocą państwo chce osiągnąć polityczne cele. Zastosowanie środków gospodarczych i finansowych przybiera różne formy, w zależności od metody, jaką państwo je stosujące wybierze. Przy zastosowaniu metody negatywnej mamy do czynienia z sankcjami gospodarczymi, natomiast przy wyborze metody pozytywnej, głównym narzędziem jest pomoc gospodarcza.

Instrumenty wojskowe są wykorzystywane w sytuacji, gdy zawiodą inne środki i metody. Skrajnym przykładem zastosowania siły wojskowej jako instrumentu polityki zagranicznej są różnego rodzaju interwencje zbrojne. Instrumenty wojskowe są stosowane zazwyczaj w sposób pośredni, tzn. w formie odstraszenia, presji czy wyścigu zbrojeń, wspierania ruchów odśrodkowych (podczas wojen domowych). Niemniej jednak mogą być stosowane bezpośrednio, prowadząc do interwencji lub innej formy działań zbrojnych łącznie z wojną.

Instrumenty psychospołeczne stanowią spektrum działania państw, począwszy od zagranicznej polityki kulturalnej, współpracy naukowej i polityki informacyjnej. Mogą być wykorzystywane w sposób:

- pozytywny – dążenie do tworzenia dobrego klimatu dla współpracy międzynarodowej, zwalczanie uprzedzeń i stereotypów lub
- negatywny – wykorzystywanie do dyskryminacji i propagowania negatywnego obrazu innych państw oraz ich obywateli.

Stosowanie środków psychospołecznych służy niekiedy dezinformacji, dywersji bądź przybiera postać czarnej propagandy, zmierzającej do uzależnienia lub podbicia innego państwa.

W stosunkach międzynarodowych głównym celem jest osiągnięcie jak największego wpływu na innych uczestników, aby zagwarantować podstawowe interesy grup rządzących oraz umocnić i utrzymać wysoką pozycję i prestiż państwa. Oznacza to, że w odniesieniu do państw wpływ ściśle powiązany jest z procesem formułowania i realizacji polityki zagranicznej.

Według Marka Pietrasia **wpływ** oznacza transgraniczne działania uczestników stosunków międzynarodowych, podejmowane w celu zmiany zachowań innych uczestników tych stosunków. Wpływ jest zatem działaniem intencyjnym, związanym z realizacją zdefiniowanych interesów uczestników stosunków międzynarodowych [Pietraś 2008: 17]. Jest to zespół działań jednego państwa, mających na celu zmianę zachowań innego państwa zgodnie z oczekiwaniami podmiotu wywierającego wpływ. Wpływ państwa A na państwo B może oznaczać dążenie A do zmiany zachowań B zgodnie z oczekiwaniami A lub też dążenie A do kontynuacji przez B dotychczasowych zachowań. W tym ostatnim przypadku działania A mają na celu utrwalenie zachowań państwa B. Oznacza to, że wpływ jest z reguły procesem, a działania nie są jednostronne, lecz są procesem, rodzajem interakcji. Skutkiem działań A są reakcje państwa B poddanego wpływowi, które uruchamiają późniejsze działania państwa A. Proces wywierania wpływu przez państwo A na państwo B wymaga od państwa A posiadania i uruchomienia określonych zasobów umożliwiających zmienianie lub utrwalenie zachowań państwa B zgodnie z oczekiwaniami państwa A [Pietraś 2008: 17].

Państwa wykorzystują rozmaite instrumenty w celu wywarcia wpływu w stosunkach międzynarodowych. Są to działania kanałami dyplomatycznymi, oznaczające negocjacje z innymi państwami lub instytucjami międzynarodowymi, instrumenty gospodarcze, będące pochodną potencjału ekonomicznego państwa, jego zasobów finansowych, surowcowych i technologicznych, jak również instrumenty wojskowe i zasoby kultury.

Jedną z podstawowych kategorii stosunków międzynarodowych jest **bezpieczeństwo**. Jest to pojęcie wieloznaczne i używane w różnych kontekstach. Mamy do czynienia z dwojakim pojmowaniem tego pojęcia – negatywnym (brak zagrożeń dla przetrwania) i pozytywnym (swoboda rozwoju).

W stosunkach międzynarodowych bezpieczeństwo jest ujmowane jako bezpieczeństwo państw (narodowe) i bezpieczeństwo międzynarodowe. **Bezpieczeństwo narodowe** oznacza stan lub warunki, w których zapewniona jest ochrona narodu i terytorium państwa przed napaścią zbrojną oraz zdolność do jej odparcia. Tradycyjne koncepcje bezpieczeństwa eksponowały przedsięwzięcia podejmowane jednostronnie dla zmniejszenia za pomocą potencjału obronnego wrażliwości na atak, zawężając jego rozumienie do sfery militarnej. Współcześnie powszechne są tendencje do poszerzania zakresu treści bezpieczeństwa. Obok dziedziny wojskowej i politycznej uwzględniane są czynniki gospodarcze, naukowo-techniczne, technologiczne, ekologiczne, demograficzne, kulturalne, społeczne i humanitarne.

Bezpieczeństwo międzynarodowe nie jest prostą sumą bezpieczeństwa narodowego wszystkich lub części członków społeczności międzynarodowej. Oznacza ono układ stosunków międzynarodowych zapewniający wspólne bezpieczeństwo państw tworzących system międzynarodowy. Jest to nie tylko wąskie i statyczne pojmowanie tego terminu. Obejmuje również aspekt dynamiczny w postaci dążeń i działalności społeczności międzynarodowej podejmowanej w celu utrzymania i utrwalania pokoju przez stanowienie norm prawa międzynarodowego, tworzenie instytucji i organizacji międzynarodowych umożliwiających pokojowe regulowanie sporów, eliminowanie zagrożeń [Malendowski 2000: 43–44].

Wśród licznych zagadnień i spraw, które podejmują i w których uczestniczą aktorzy odgrywający swoje role w stosunkach międzynarodowych, kwestie bezpieczeństwa są najważniejsze i najtrudniejsze do rozwiązania. Państwa mają możliwość znalezienia oparcia dla swoich poczynań w prawie i organizacjach międzynarodowych. Wobec braku scentralizowanej władzy, wzrost bezpieczeństwa jednego państwa wpływa na obniżenie poziomu bezpieczeństwa innego państwa. Pod wpływem niewłaściwej percepcji zagrożeń i potrzeby podwyższonego standardu bezpieczeństwa państwa, poprzez rozwój potencjału zbrojnego, naruszanie względnej równowagi czy agresywne zachowania, wywołują reakcje u innych państw, polegające na zwiększaniu sił zbrojnych czy zawieraniu równoważących sojuszy. Nie sprzyja to poczuciu bezpieczeństwa tych państw, ani całej społeczności międzynarodowej [Kuźniar 2006: 147; Mingst 2006: 205–206]. Taka sytuacja znana jest jako dylemat bezpieczeństwa.

Kategorię bezpieczeństwa klasyfikuje się według kryteriów:

- przedmiotowego: polityczne, militarne, ekonomiczne, społeczne, kulturowe, ideologiczne, ekologiczne,
- przestrzennego: lokalne, subregionalne, regionalne, ponadregionalne, globalne,
- sposób zorganizowania: indywidualne (hegemonizm mocarstwowy, izolacjonizm, neutralność lub niezaangażowanie), system równowagi sił (klasyczny koncert mocarstw, system bipolarny, system równowagi strachu), system blokowy (sojusze), system bezpieczeństwa kooperacyjnego, system bezpieczeństwa zbiorowego (uniwersalnego lub regionalnego).

Kryzys w ujęciu ogólnym definiuje się jako fazę funkcjonowania danego podmiotu (układu, organizmu, systemu), której atrybutową cechą jest niestabilność. Istotą kryzysu jest bowiem brak stabilności podmiotu, co powoduje zmianę jego funkcji. Wyróżnia się **cztery rodzaje kryzysów**:

- ogólny (destabilizacja funkcji każdego układu),
- społeczny (destabilizacja funkcji systemu społecznego),
- polityczny (destabilizacja funkcji systemu politycznego),
- polityczno-militarny (destabilizacja funkcji systemu politycznego ze względu na konflikt militarny w skali poniżej progu wojny).

Natomiast pod pojęciem **kryzys międzynarodowy** rozumie się stan destabilizacji, niepewności i napięcia w stosunkach międzynarodowych względnie stan zaostrzonego względnie zaostrzającego się sporu międzynarodowego. Charakteryzuje się on zwiększonymi trudnościami w porozumiewaniu się stron, ryzykiem utraty kontroli nad przebiegiem wydarzeń, zwiększonym prawdopodobieństwem użycia siły [Balcerowicz 2010: 145–146].

W literaturze przedmiotu wśród kryzysów wyodrębnia się:

- 1) kryzysy z dominacją czynników wewnętrznych, które obejmują:
 - zamieszki lub fale strajków o znaczeniu państwowym, naruszające podstawy obronności,
 - duże klęski żywiołowe,
 - katastrofy ekologiczne,
 - kryzysy ekonomiczne,
 - zbrojne przewroty polityczne,
 - powstania, które nie przerodziły się w wojnę domową,
 - kryzysy polityczne zagrażające porządkowi demokratycznemu, zdarzenia godzące w porządek konstytucyjny, terror itp.
- 2) kryzys z dominacją czynników zewnętrznych, które obejmują:
 - masowe migracje,
 - prowokacyjne zbrojne starcia (incydenty) graniczne nieprzekraczające progu wojny,
 - interwencje zbrojne,
 - jawne przygotowania państwa sąsiedniego do inwazji na dane państwo,

- wojnę domową lub wojnę między państwami sąsiadującymi z danym państwem,
- konflikt zbrojny, wojnę między państwami z dalszego otoczenia danego państwa, zagrażający wprost lub pośrednio jego bezpieczeństwu i angażujący to państwo po jednej z walczących stron,
- interwencję militarną z zaangażowaniem znacznych sił,
- sytuacje wewnętrzne innych państw wymuszające uznanie konieczności wojskowej interwencji humanitarnej danego państwa [Wróblewski 2001: 145–146].

Nierozwiązany kryzys może przerodzić się w spór i konflikt międzynarodowy.

Współczesne prawo międzynarodowe nie daje wyczerpującej definicji **sporu międzynarodowego**. Prawo to nie określa również kryteriów klasyfikacji sporów międzynarodowych. Karta Narodów Zjednoczonych wprowadza podział na „spory i sytuacje”, które stanowią zagrożenie dla utrzymania pokoju międzynarodowego i bezpieczeństwa, oraz „spory i sytuacje”, które nie stanowią takiego zagrożenia.

Podstawą sporu jest sprzeczność interesów. Oznacza to taki stan stosunków między partnerami na arenie międzynarodowej, który dowodzi braku możliwości pogodzenia interesów obu stron. Jest to warunek niezbędny powstania sporu, aczkolwiek go nie implikuje. Dodatkowym czynnikiem stymulującym powstawanie sporu jest określony czyn państwa, tzn. działanie, zaniechanie lub znoszenie, który nadaje sprzeczności interesów charakter polityczny, prawny lub ekonomiczny [Malendowski 1996: 356].

Spory polityczne pojawiają się w sytuacji, gdy brakuje reguł prawnych, na podstawie których można rozstrzygnąć dany spór międzynarodowy. Spory polityczne dotyczą zwykle żywotnych interesów państwa i występują wówczas, gdy państwa dążąc do osiągnięcia określonych celów politycznych, uzasadniają swe stanowisko, powołując się na argumenty pozaprawne, np. gospodarcze, historyczne.

Natomiast **spór prawny** oznacza sytuację, w której strony opierają swoją argumentację na istniejących normach prawa międzynarodowego. Za spory nadające się do rozstrzygnięcia w drodze postępowania arbitrażowego lub sądowego uznaje się spory dotyczące: 1) interpretacji traktatu; 2) jakiegokolwiek zagadnienia prawa międzynarodowego; 3) zaistnienia faktu, który, gdyby został stwierdzony, stanowiłby naruszenie zobowiązania międzynarodowego; 4) charakteru lub rozmiarów odszkodowania należnego z tytułu naruszenia zobowiązania międzynarodowego [Zenderowski 2006: 476–477]. Zgodnie z art. 36 ust. 3 Karty NZ, spory prawne powinny być z reguły przekazywane przez strony sporu do ich rozstrzygnięcia przez Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości.

Ponadto wyodrębnia się spory według następujących kryteriów:

- **przedmiot sporu:** spory odnoszące się do zaistnienia pewnego faktu, dotyczące danego terytorium lub określonych osób,
- **kryterium kompetencyjne:** spory, które ze swej istoty mogą zostać rozstrzygnięte w drodze kontaktów i ustaleń o charakterze międzynarodowym (np. spory dotyczące podziału wód terytorialnych), spory, których rozwiązanie

leży wyłącznie w gestii wewnętrznych organów państwa (np. spory dotyczące kwestii przestrzegania podstawowych praw i wolności),

- **skutki sporów:** spory zwykłe, które nie zagrażają utrzymaniu pokoju międzynarodowego i bezpieczeństwa, spory kwalifikowane, które stanowią już takie zagrożenie lub których dalsze trwanie może stanowić zagrożenie dla pokoju międzynarodowego i bezpieczeństwa,
- **kryterium przestrzenne:** spory lokalne, regionalne i uniwersalne (globalne),
- **organizacja środowiska międzynarodowego:** spory wewnątrzblokowe (prowadzone w ramach danego sojuszu polityczno-militarnego), peryferyjne (toczone poza obszarem tychże sojuszy) i międzyblokowe (ich stronami pozostają wrogie wobec siebie grupy państw).

Spory międzynarodowe mogą być rozwiązywane na drodze działań wojennych lub też na drodze pokojowej. **Pokojowe środki rozwiązywania sporów** dzieli się na:

- **dyplomatyczne**, do których zalicza się rokowania bezpośrednie – negocjacje oraz rokowania pośrednie – dobre usługi i mediację, komisję badań i concyliację,
- **sądownicze**, do których zalicza się arbitraż międzynarodowy i stałe sądownictwo międzynarodowe.

Spory międzynarodowe mogą osiągnąć najostrzejszą formę, tj. groźbę użycia siły lub już dokonanego starcia militarnego. Akcje konfliktowe, które przybrały ostateczny kształt w postaci użycia siły nazywane są **konfliktami zbrojnymi**. Konflikt zbrojny zostaje zakończony po pokonaniu jednej ze stron lub zawarciu porozumienia na podstawie kompromisowej formuły. Rozejm lub zawieszenie broni nie kończą definitywnie konfliktu, który może ulec wznowieniu przy sprzyjających dla jednej lub większej liczby stron warunkach.

Konflikt międzynarodowy na ogół poprzedza narastająca sprzeczność interesów i antagonizm. Czasami stopniowo, a niekiedy gwałtownie określany jest jego przedmiot. Do konfliktu dochodzi wtedy, gdy podejmowane są działania polityczne, ekonomiczne i militarne, w celu narzucenia drugiej stronie swoich racji. Ta z kolei odrzuca je. W tej sytuacji istotne znaczenie ma zachowanie się stron sporu. Wyróżnia się konflikty werbalne (np. protest, sprzeciw, ostrzeżenie, groźba) i akcje konfliktowe (np. zerwanie stosunków dyplomatycznych, konfiskata, demonstracja siły lub jej użycie) [Malendowski 1996: 357].

Przyczyny powstawania sporów i konfliktów międzynarodowych; zalicza się do nich: asymetrię sił i potencjałów państw; zmianę układu siły w środowisku międzynarodowym; nacjonalizm, działania o charakterze separatystycznym i irredentystycznym; neodarwinizm społeczny, traktujący rywalizację i walkę jako naturalny i konieczny mechanizm warunkujący dalszy rozwój cywilizacji ludzkiej; niesprawność komunikacji lub łączności międzypaństwowej; wyścig zbrojeń; wzmacnianie wewnętrznej spójności państwa przez wywoływanie konfliktu międzynarodowego; instynktowną agresywność ludzką; brak demokracji; rozwój gospodarczy stwarzający przesłanki działań wojennych; polityczne wpływy kom-

pleksu wojskowo-przemysłowego; występowanie luki aspiracyjnej między poziomem życia a potrzebami i aspiracjami ludności; przeludnienie; traktowanie wojny jako racjonalnego, siłowego mechanizmu rozwiązywania sporów i konfliktów międzynarodowych [Pawłowski 2006: 351–352].

Pojęcie konfliktu zbrojnego w prawie międzynarodowym publicznym jest szersze od pojęcia **wojny**. W jego zakres wchodzi bowiem wszelkie przejawy walki zbrojnej. Również takie, w której uczestniczą strony nie uznane za podmioty prawa międzynarodowego i gdy działania wojenne nie zostały wypowiedziane. Wojna natomiast jest identyfikowana na gruncie powyższej nauki z momentem zerwania stosunków pokojowych i przejścia do stosunków wojennych. Trzeba pamiętać o tym, że stan wojny nie musi oznaczać rozpoczęcia walki zbrojnej, czyli działań wojennych. Koniec działań wojennych nie musi też oznaczać końca stanu wojny. O wojnie nie świadczy jeszcze zerwanie pokojowych stosunków i zawieszenie funkcjonowania prawa międzynarodowego między państwami [Cesarz 1996: 74].

Pod pojęciem wojny rozumie się gwałtowny konflikt masowy, w którym dwie strony (w tym przynajmniej jedna przy użyciu regularnych sił zbrojnych) są zorganizowane według jakiegoś schematu/porządku i prowadzą planowe/celowe działania zbrojne, kierowane przez centrum dowodzenia. Wojna w sensie prawnym oznacza zerwanie między państwami stosunków pokojowych i przejście do stosunków wojennych, które charakteryzują się walką zbrojną i aktami wrogimi skierowanymi przeciwko drugiemu państwu.

Z punktu widzenia skali działań zbrojnych, liczby stron, ich pozycji międzynarodowej oraz stosunku sił między stronami, artykułowanych celów oraz stosowanych rodzajów broni wyodrębnia się:

- **wojny powszechne** – w które zaangażowanych jest wielu uczestników (w tym wielkie mocarstwa), ich celem jest opanowanie terytorium wroga, stosowane są wszystkie dostępne rodzaje broni, skierowane wobec sił wojskowych oraz ludności cywilnej (np. I wojna i II wojna światowa),
- **wojny ograniczone** – co do celów strategicznych, obszaru, typu użytej broni, np. wojna koreańska, wojny w Zatoce Perskiej, w Afganistanie w 2001 roku.

Rozróżnia się również tzw. stare i nowe wojny. Pojęcie **starej wojny** odnosi się do ukształtowanego w Europie sposobu militarnej organizacji i prowadzenia działań zbrojnych dominujące w okresie od XVII w. do początku lat 90. XX wieku. Stronami starych wojen pozostawały (i w dalszym ciągu pozostają) scentralizowane, hierarchicznie zorganizowane i terytorialnie określone, suwerenne państwa, które przejęły kontrolę nad środkami prowadzenia wojny. Główną przyczynę wybuchu „starych wojen” stanowiła rywalizacja o terytorium i sprawowanie nad nim suwerennej władzy, zaś znajdujące się pod kontrolą państwa stałe armie pozwalały na jego opanowanie i kontrolowanie. Wprawdzie zjawisko starej wojny odnosi się w dużej części do czasu przeszłego, to jednak w dalszym ciągu dochodzi do tradycyjnie prowadzonych konfliktów międzypaństwowych.

Zakończenie zimnej wojny i intensyfikacja procesów globalizacyjnych doprowadziły do istotnych zmian w środowisku międzynarodowym, w tym także zmia-

ny charakter konfliktów zbrojnych – dominującą formę konfliktu zbrojnego stały się tzw. **nowe wojny**. Na ich istotę składają się następujące właściwości:

- wielość zaangażowanych w walki uczestników: regularne armie państwowe, różnego rodzaju siły policyjne i siły bezpieczeństwa, armie niepaństwowe, jednostki paramilitarne, lokalne oddziały samoobrony, oddziały zagranicznych najemników, regularne siły wojskowe działające pod międzynarodowymi auspicjami, dzieci,
- rozgrywająca się wewnątrz państwa walka o władzę motywowana jest tożsamością etniczną, rasową lub religijną,
- odejście od znanych tradycyjnym wojnom celów, metod i środków prowadzenia działań zbrojnych. Chodzi o kontrolę terytorium dokonywaną przez eliminację z tego obszaru ludności o odmiennej tożsamości,
- większość aktów przemocy zostaje skierowana wobec ludności cywilnej. Celem prowadzenia działań zbrojnych jest częstokroć zniszczenie bądź wyeliminowanie odmiennej pod względem etnicznym czy kulturowym ludności cywilnej,
- własne mechanizmy ekonomiczne, tj. lokalne grabieże ludności cywilnej i dostarczanej pomocy zagranicznej, pozyskiwanie środków finansowych z eksploatacji bogactw naturalnych (np. diamentów, ropy naftowej), wprowadzanie podatków wojennych, opłat za ochronę, handel bronią czy też produkcja i sprzedaż narkotyków [Pawłowski 2008: 110].

W literaturze przedmiotu mamy również pojęcie wojny asymetrycznej i informatycznej. **Wojna asymetryczna** to konflikt zbrojny, w którym przeciwstawne strony posiadają odmienne potencjały militarne. Powoduje to, że słabsza strona (państwo lub podmiot niepaństwowy) stosuje niekonwencjonalne metody i środki prowadzenia walki zbrojnej, do których zalicza się atak z użyciem broni biologicznej czy chemicznej. Metodami działań są walka partyzancka i terroryzm. Natomiast pojęcie **wojny informatycznej** wiąże się z użyciu technologii komputerowej w celu zniszczenia, zablokowania lub przejęcia kontroli nad systemami wymiany informacji, zarządzania lub użyteczności publicznej innych państw. Ataki mogą być wymierzone w infrastrukturę cywilną, jak i militarną państwa.

Pojęcie **konfliktu zbrojnego** jest szersze od pojęcia wojny. Obejmuje on bowiem przejawy walki zbrojnej między państwami nawet wówczas, kiedy wojna nie zostanie wypowiedziana, jak również takie konflikty zbrojne, w których uczestniczą strony nieuznane za podmioty prawa międzynarodowego [Góralczyk, Sawicki 2006: 417].

Pojęciem szerszym niż wojna i konflikt zbrojny jest **użycie siły**. Obejmuje ono bowiem nie tylko przypadki, w których dochodzi do starć sił zbrojnych dwóch lub więcej przeciwników, ale także akcje zbrojne, które nie napotykać żadnego oporu, jak to ma miejsce często przy interwencjach zbrojnych czy demonstracjach o charakterze wojennym [Bierzanek, Symonides 1995: 366].

Konflikty zbrojne klasyfikuje się według kryteriów:

- sprawiedliwości: wojna sprawiedliwa i niesprawiedliwa;
- podmioty wojujące: konflikty międzypaństwowe/międzynarodowe i konflikty niepaństwowe;

- cel działania stron konfliktu: wojna napastnicza (określoną mianem wojny zaborczej, kolonialnej czy imperialistycznej) i wojna obronna (obejmuje działania mające na celu odparcie przez państwo zewnętrznej agresji, wojny antykolonialne i narodowo-wyzwoleńcze);
- legalność: wojny nielegalne, a więc zabronione przez prawo międzynarodowe (obecnie są to wszystkie wojny) oraz legalne, stanowiące wyjątek od powyższej zasady, do tej grupy zalicza się: a) działania zbrojne wynikające z samoobrony indywidualnej lub zbiorowej, b) działania zbrojne prowadzone na podstawie decyzji Rady Bezpieczeństwa ONZ o zastosowaniu środków przymusu, c) wojny narodowowyzwoleńcze (co wynika z prawa narodów do samostanowienia zawartego w art. 1 i 55 Karty NZ);
- motywacje walczących stron: konflikty religijne, etniczne i ideologiczne;
- rodzaj broni: konflikty toczone z użyciem broni konwencjonalnej i uzbrojenia niekonwencjonalnego – broń abc;
- teatr działań: wojna lądowa, morska i powietrzna,
- stopnia (natężenia) prowadzonych działań zbrojnych i związanej z nim liczby ofiar: konflikty zbrojne o niskim natężeniu, w których w wyniku walk śmierć poniosło przynajmniej 25 osób w danym roku trwania konfliktu zaś łączna suma ofiar konfliktu wynikłych z podejmowanych działań militarnych w całym okresie jego trwania była mniejsza niż tysiąc ofiar śmiertelnych; konflikty zbrojne o średnim natężeniu, w których liczba ofiar śmiertelnych związanych z prowadzonymi działaniami zbrojnymi wyniosła przynajmniej 25 osób w ciągu roku, a łączna liczba poległych w wyniku walk w całym okresie trwania konfliktu stanowiła przynajmniej tysiąc osób, lecz mniej niż tysiąc zabitych w każdym roku trwania konfliktu; konflikty o dużej intensywności, w których na każdy rok trwania konfliktu przypadało przynajmniej tysiąc ofiar śmiertelnych, powiązanych z prowadzonymi działaniami zbrojnymi [Pawłowski 2006: 356].

Z kategorią bezpieczeństwa wiąże się pojęcie pokoju. **Pokój** określany jest bardzo różnie. Może być traktowany jako pożądana wartość uniwersalna, najwyższa, niezbędna dla życia ludzi. Jako stan stosunków między państwami oznacza brak wojny (negatywna definicja). Pokój oznacza brak działań wojennych. O pokoju mówi się wtedy, gdy nie występuje użycie przemocy i narzucanie siłą swojej woli.

Występują dwa rodzaje definicji pokoju: wąska – negatywna i szeroka – pozytywna. Według negatywnego ujęcia pokój oznacza brak wojny czy w ogóle stosowania przemocy zorganizowanej. Ten sposób rozumienia pokoju nie pozwala na rozpoznanie zagrożeń pozamilitarnych dla przetrwania i swobodnego rozwoju państw. Z kolei w definicji pozytywnej – pokój jest stanem nie tylko braku wojny, lecz przede wszystkim swobód rozwojowych i współpracy międzynarodowej. Według tego ujęcia pokój ma charakter kategorii uniwersalnej, obejmującej społeczeństwa oraz całą ludzkość. Zawiera w sobie treści odnoszące się do pokoju wewnętrznego (w określonych społeczeństwach), pokoju międzynarodowego (relacje między dwoma lub kilkoma narodami) i pokoju światowego (globalnego) [Stańczyk 1996: 53–54, 58].

Pokój jest procesem w stosunkach międzynarodowych. Oznacza nie tylko brak wojny lub niestosowanie przemocy na płaszczyźnie międzynarodowej, lecz również szeroką współpracę międzynarodową sprzyjającą rozwojowi wartości pożądanym przez członków społeczności międzynarodowej. Obejmuje swym zakresem ochronę, zabezpieczenie i utrwalenie naturalnych warunków istnienia, przetrwania i rozwoju jednostek, narodów, państw i systemów międzynarodowych. Utrzymaniu tak rozumianego pokoju służą różne formy zorganizowanej działalności członków społeczności międzynarodowej (np. ONZ) [Malendowski 1996: 282].

Rozdział 2

Stosunki międzynarodowe jako dyscyplina naukowa

Stosunki międzynarodowe to rzeczywistość społeczna, na którą składają się uczestnicy i relacje zachodzące między nimi. Stosunki międzynarodowe to także dyscyplina naukowa zajmująca się tą rzeczywistością. W niniejszym rozdziale omówimy genezę stosunków międzynarodowych jako dyscypliny naukowej, funkcje nauki o stosunkach międzynarodowych, metody badania i teorie stosunków międzynarodowych.

2.1. Instytucjonalizacja dyscypliny stosunki międzynarodowe

Stosunki międzynarodowe jako dyscyplina naukowa należą do grupy (kategorii) nauk humanistycznych (społecznych). Nie wszyscy są jednak zgodni co do jej odrębności i samodzielności. Można się spotkać z przekonaniem, że to jedynie pole badawcze w zakresie politologii, ale także prawa, geografii czy socjologii. Uznając jednak odrębność dyscypliny, należy stwierdzić, iż jest to nauka interdyscyplinarna. Korzysta ona bowiem z wyników badań oraz metodologii takich dyscyplin, jak: historia stosunków międzynarodowych, prawo międzynarodowe publiczne i prywatne oraz prawo konstytucyjne, geografia polityczna, socjologia, psychologia i politologia.

Do połowy XIX wieku rozważania o polityce były domeną filozofów i prawników, dla których była ona zazwyczaj jednym z wielu przedmiotów badania. Wyodrębnienie nauki o polityce stało się pochodną m.in. ewolucji nauk społecznych, rozważań nad rolą jednostek w układach społecznych, rozwijania metod naukowych w badaniach społecznych, laicyzacji życia publicznego, postępujących procesów demokratyzacji, nowych sposobów rządzenia i potrzeby ich zrozumienia.

Autonomiczna dyscyplina stosunków międzynarodowych wyrosła na gruncie nauki o polityce, w ścisłym powiązaniu z przemianami międzynarodowymi XX wieku. Istnieją zasadniczo dwa różne stanowiska co do rodowodu, czasu narodzin dyscypliny „stosunki międzynarodowe”:

- 1) dyscyplina akademicka pod nazwą „stosunki międzynarodowe” jest „córką wersalskiej konferencji pokojowej 1919 r.” i konsekwencją zasadniczej przemiany stosunków międzynarodowych – kresu dominacji Europy w polityce międzynarodowej i początku ery mocarstw globalnych – USA i ZSRR. Za symboliczny początek powstania dyscypliny naukowej „stosunki międzynarodowe” uznaje się powołanie w 1919 r. w uniwersytecie walijskim w Aberystwyth katedry zajmującej się badaniem stosunków międzynarodowych;
- 2) dyscyplina ta w istotny sposób nawiązuje i korzysta z koncepcji teoretycznych sformułowanych na długo przed nastaniem XX wieku. Sięga ona czasów doby Odrodzenia i powstania suwerennych państw.

Nauka o stosunkach międzynarodowych jako system badań, wiedzy naukowej i kształcenia w zakresie różnych zjawisk i procesów międzynarodowych ma, ze względu na swój zakres i istotę, charakter interdyscyplinarny. Ważną cezurę w rozwoju samodzielnej nauki o stosunkach międzynarodowych stanowił 1948 rok. Wówczas to zwołana pod auspicjami UNESCO w Paryżu specjalistyczna konferencja politologów uchwaliła ramowy program nauk politycznych. W programie tym do trzech uznawanych powszechnie działów politologii (idee polityczne, instytucje polityczne oraz partie, grupy i opinia publiczna) dodano czwarty dział – stosunków międzynarodowych [Kukułka 2003: 40].

Wyłaniająca się dyscyplina stosunków międzynarodowych nawiązywała początkowo do myśli starożytnych i średniowiecznych filozofów, prawników i historyków na temat stosunków między narodami. Od 1919 r. powstawały uniwersyteckie katedry stosunków międzynarodowych, instytuty naukowe i międzynarodowe organizacje do współpracy naukowej w tej dziedzinie. Badacze stosunków międzynarodowych przechodzili od prostego opisywania i opowiadania zdarzeń międzynarodowych do coraz bardziej wszechstronnego analizowania całego życia międzynarodowego oraz formułowania teorii. Instytucjonalizacja samodzielnej dyscypliny dokonana się najpierw w takich państwach jak: Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Francja, Niemcy i ZSRR.

W 1915 r. powołano w Londynie Radę Badań Stosunków Międzynarodowych, której pierwszoplanowym zadaniem było dociekanie historycznych przyczyn wybuchu wojny i stawianie diagnoz na przyszłość. W 1919 r. powstała pierwsza katedra stosunków międzynarodowych w Aberystwyth w Walii, w 1923 r. podobna katedra zaczęła działać w London School of Economics, a w 1930 r. na Uniwersytecie w Oxfordzie.

W 1920 r. w ramach Foreign Office powstał Królewski Instytut Spraw Międzynarodowych, który miał poszukiwać naukowych uzasadnień dla polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii. W 1943 r. utworzony został również w ramach Foreign Office specjalny Departament Badań (Research Department), którego zadaniem było opracowywanie ekspertyz dla decydentów w polityce zagranicznej.

W 1958 r. dzięki wsparciu amerykańskiej Fundacji Rockefellera utworzono Brytyjski Komitet Teorii Polityki Międzynarodowej.

W latach 60. XX wieku również na konferencjach dyskutowano o kwestiach nauczania stosunków międzynarodowych i potrzeby koordynacji badań w tym zakresie. W tym celu powstał Brytyjski Komitet Koordynacyjny Studiów Międzynarodowych, któremu w połowie lat 70. podporządkowane zostało Brytyjskie Towarzystwo Studiów Międzynarodowych, wprowadzające reformy programów nauczania przedmiotów międzynarodowych.

W Stanach Zjednoczonych w 1921 r. w Nowym Jorku powstała Rada Stosunków Zagranicznych (Council of Foreign Relations). Do życia powołany został także Hoover Institution on War, Revolution nad Peace (1919), działający w Stanford University.

Silne powiązania nauki amerykańskiej z bieżącą praktyką państwową akcentował National Security Act z 1947 r., który powoływał Krajową Radę Bezpieczeństwa (National Security Council) oraz Centralną Agencję Wywiadowczą (Central Intelligence Agency). Obie te instytucje wykorzystywały analityków mających wiedzę politologiczną i z zakresu stosunków międzynarodowych.

We Francji w 1923 r. w ramach Wydziału Prawa Sorbony powstał Instytut Wyższych Studiów Międzynarodowych. W 1934 r. powstał Ośrodek Badań Współczesnych Stosunków Międzynarodowych, od 1968 r. został on usytuowany przy Uniwersytecie Paryskim. W 1926 r. w Paryżu powstała Międzynarodowa Akademia Dyplomatyczna (instytucja na szczeblu międzyrządowym), a w 1945 r. – Francuski Instytut Polemologii (nauki zajmujące się badaniem wojen i konfliktów), specjalizujący się w badaniach z zakresu socjologii i historii wojen. W 1965 r. pod patronatem francuskiego resortu spraw zagranicznych powstał Ośrodek Polityki Zagranicznej.

W Niemczech w 1920 r. powstała Niemiecka Wyższa Szkoła Polityki (Die Deutsche Hochschule für Politik, Berlin), zaś w 1923 r. w Hamburgu został założony Instytut Polityki Zagranicznej (Das Institut für Auswärtige Politik), wydawało periodyk „Europa-Archiv”. Podobne instytuty powstawały w takich miastach, jak Wrocław (Breslau), Greifswald, Kolonia, Królewiec (Königsberg) i Marburg.

W 1945 r. powstało prywatne Niemieckie Towarzystwo Polityki Zagranicznej. W 1962 r. w Bonn powołano do życia Instytut Badawczy Niemieckiego Stowarzyszenia Polityki Zagranicznej, a w 1966 r. w Kolonii założono Federalny Instytut Naukowy Studiów Wschodnich i Międzynarodowych (Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien – BIOst).

W Związku Radzieckim stosunki międzynarodowe autonomizują się wobec takich dziedzin, jak: historia dyplomacji, prawo międzynarodowe czy międzynarodowe problemy gospodarcze. Naukowe zainteresowanie stosunkami międzynarodowymi przypada na okres po śmierci Stalina. W 1956 r. w Moskwie powstał Instytut Gospodarki Światowej i Stosunków Międzynarodowych (Institut Mirowogo Chozjajstwa i Mieżdunarodnych Otnoszenij). Wszystko oceniano jednak wówczas z pozycji ideologicznych – walki klas i tworzenia się światowego systemu socjalistycznego. W 1954 r. zaczął się ukazywać miesięcznik „Stosunki Międzynarodowe” (Mieżdunarodnyje Otnoszenija).

W Polsce zainteresowanie stosunkami międzynarodowymi rozwijane było w ramach szkół nauk politycznych we Lwowie, Krakowie i Warszawie. W 1902 r. powstała Szkoła Nauk Politycznych przy Uniwersytecie Lwowskim, w 1911 r. Szkoła Nauk Politycznych przy Uniwersytecie Jagiellońskim, a w 1915 r. Szkoła Nauk Politycznych w Warszawie (status akademicki uzyskała w 1928 r.). Szkoły we Lwowie i Krakowie kształciły studentów w trzech grupach przedmiotów: historyczno-geograficznej, polityczno-administracyjnej i ekonomiczno-statystycznej. W pierwszej grupie była wykładana także historia dyplomatyczna. Szkoła w Warszawie wzorowała program kształcenia na programach podobnych uczelni w Paryżu i we Frankfurcie. Na początku miała dwa wydziały: społeczny i handlowy. Od 1917 r. utworzono dwa dodatkowe: polityczny i dziennikarski. Zagadnienia międzynarodowe traktowane były w kontekście przedmiotów poszczególnych wydziałów.

W 1930 r. we Lwowie utworzono Studium Dyplomatyczne, które jako pierwsze w Europie miało prawo nadawać dyplomy magisterskie w zakresie stosunków międzynarodowych (tytuł magistra praw i dyplomacji).

Drugim po Uniwersytecie Lwowskim ośrodkiem kształcenia i badań w zakresie stosunków międzynarodowych stała się Szkoła Nauk Politycznych [dalej ANP] w Warszawie. Dekretem z 15 stycznia 1946 r. ANP stała się uczelnia państwowa, poddano ją także nadzorowi władz rządowo-partyjnych. We wrześniu 1950 r. ANP została zlikwidowana, a na jej miejsce władze państwowe powołały Szkołę Główną Służby Zagranicznej, która miała przygotowywać kadry dla resortów spraw zagranicznych i handlu zagranicznego. Pierwszy Instytut Nauk Politycznych uruchomiono w 1966 r. w Poznaniu, drugi w 1967 r. na Uniwersytecie Warszawskim, a trzeci na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1968 r. W 1970 r. powołano do życia Komitet Nauk Politycznych PAN. W ślad za Uniwersytetem Warszawskim poszły także inne uniwersytety polskie, w których tworzone w latach 80. i 90. XX wieku wydziały lub instytuty politologiczne, a w ich ramach odpowiednie zakłady naukowe zajmujące się stosunkami międzynarodowymi [Kukułka 2000: 70–92].

Nauka o stosunkach międzynarodowych, która rozwijała się po I wojnie światowej jako dyscyplina akademicka była uprawiana w ramach coraz większej liczby przedmiotów dydaktycznych. Ze względu na szeroki i złożony zakres problematyki nauki o stosunkach międzynarodowych zrodziła się potrzeba przedstawiania studentom wiedzy o stosunkach międzynarodowych w formie przedmiotu wprowadzającego, stanowiącego wstęp do dalszych studiów – „Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych” bądź „Podstawy stosunków międzynarodowych”. W ramach tych przedmiotów definiowano pojęcie i istotę nauki o stosunkach międzynarodowych, jej zadania i funkcje oraz jej miejsce wśród innych nauk humanistycznych [Kukułka 2003: 10].

Nauka o stosunkach międzynarodowych stanowiła początkowo odrębny przedmiot w ramach kierunku nauki polityczne (część składowa przedmiotu „Podstawy stosunków międzynarodowych”). Stopniowy rozwój dydaktyki przedmiotu stosunki międzynarodowe, organizowanie seminariów i prac badawczych sprzyjało rozwojowi badań naukowych w ramach tej dyscypliny i wyodrębnieniu jej z nauk politycznych. I odwrotnie, rozwój prac naukowych na temat stosunków

międzynarodowych siłą rzeczy podnosił poziom uprawiania tej dyscypliny w procesie dydaktycznym.

2.2. Funkcje nauki o stosunkach międzynarodowych i metody badania

Stosunki międzynarodowe to dynamicznie rozwijająca się dyscyplina naukowa. Jednym z podstawowych celów nauki o stosunkach międzynarodowych jest poznanie mechanizmów funkcjonowania podmiotów w poliarchicznym i policentrycznym środowisku międzynarodowym, ich wzajemnych powiązań i transgranicznych interakcji [Łoś-Nowak 2006: 127].

Zadania nauki o stosunkach międzynarodowych są następujące:

- a) wyjaśnianie pojęć i kategorii pojęciowych,
- b) gromadzenie i systematyzowanie wiedzy o zjawiskach i procesach międzynarodowych,
- c) rozpoznawanie prawidłowości w nim rządzących, interpretacja faktów, zdarzeń, zjawisk i procesów międzynarodowych.

Zadania nauki o stosunkach międzynarodowych mogą dotyczyć procesów ogólnych lub zdarzeń szczegółowych.

Funkcje społeczne nauki o stosunkach międzynarodowych to:

- funkcja diagnostyczna, sprowadzająca się do dostarczania wiedzy o stanie rzeczy w danym aspekcie rzeczywistości międzynarodowej,
- funkcja prognostyczna, która dostarcza wiedzy o ogólnych prawidłowościach przebiegu zjawisk międzynarodowych, pozwalając przewidywać ich przyszłe konsekwencje,
- funkcja instrumentalno-techniczna odnosząca się do wyboru określonych działań i związanych z nimi środków do osiągnięcia zamierzonego rezultatu.

Nauka o stosunkach międzynarodowych spełnia również funkcje:

- opisową (deskryptywną) – w jej ramach udziela się odpowiedzi na pytania: jak było lub jak jest obecnie, dokonanie opisu rzeczywistości międzynarodowej, które jest warunkiem niezbędnym wyjaśnienia zjawisk i procesów o charakterze międzynarodowym,
- wyjaśniającą (eksplanacyjną) – próbuje się wyjaśnić, dlaczego zaistniały badane fakty, zjawiska i procesy międzynarodowe; wymaga to określenia czynników, których skutkiem jest badana rzeczywistość; wskazuje się przy tym na związki przyczynowo-skutkowe,
- prognostyczną (predykatywną) – udziela odpowiedzi na pytanie: jak będzie w przyszłości; rezultatem badawczym staje się hipoteza prognostyczna,
- instrumentalną (prakseologiczną, ekspertyzowo-doradczą) – dostarcza decydom politycznym odpowiedzi na pytanie: jak należy działać, aby osiągnąć pożądane i zamierzone skutki; rezultatem stają się rekomendacje. Ponadto

z funkcją instrumentalną związane są takie kwestie, jak: teoretyczne uzasadnianie działań politycznych, rozwijanie spójnego systemu myślenia wyrażającego cele polityki zagranicznej, dostarczanie doktryny tworzącej ramy polityki zagranicznej oraz wyznaczanie politykom i opinii publicznej podstawowych zasad polityki zagranicznej [Zenderowski 2006: 27],

- konceptualizacyjną – która polega na dostarczeniu badaczom, w ramach ich dyscypliny i poza nią, określającego zasobu pojęć i kategorii oraz reguł opisu odzwierciedlającego treści rzeczywistości przewidzianych w tych kategoriach i pojęciach,
- metodologiczno-oceniającą – która polega na formułowaniu ocen przydatności poznawczej rezultatów badań i na prognozowaniu schematów metod i procedur badawczych,
- integracyjną – sprowadza się ona do możliwości korzystania z dorobku innych dyscyplin oraz z dorobku nauki o stosunkach międzynarodowych przez inne dyscypliny.

W tradycyjnym rozumieniu kategorię „metoda” odnosi się do zbierania materiałów, ich opracowywania i interpretacji. Na gruncie nauki metoda badawcza oznacza zasady i sposoby systematycznych dociekań w celu poznania obiektywnej rzeczywistości.

Metody badawcze nauki o stosunkach międzynarodowych mogą być klasyfikowane w zależności od charakteru źródeł, czasu prowadzenia badań i czasu, w jakim określone zjawiska i procesy miały lub będą miały miejsce. Do najczęściej wykorzystywanych należą:

– ANALIZA SYSTEMOWA:

polega na konstruowaniu specyficznego modelu pojęciowego badanych zjawisk międzynarodowych, czyli modelu systemowego. System międzynarodowy jest zespołem zintegrowanych elementów; między nimi oraz między systemem i środowiskiem występują sprzężenia zwrotne. Taki system składa się z elementów powiązanych w strukturę i oddzielonych granicą od środowiska. Dzięki wejściom system ulega wpływowi środowiskowemu, a dzięki wyjściom kształtuje środowisko. System utrzymuje równowagę ze środowiskiem dzięki dwóm typom sprzężeń zwrotnych: a) między wejściem a wyjściem – system w drodze konwersji przetwarza bodziec środowiskowy w swoją reakcję, b) między wyjściem a wejściem – środowisko przetwarza bodziec wysłany przez system i decyduje się na jakieś zachowanie.

Wyróżniamy **trzy rodzaje analizy systemowej polityki**:

- **analiza makrosystemowa** – dotyczy systemu międzynarodowego jako całości,
- **analiza systemowa średniego rzędu** – dotyczy podsystemów w ramach szerszego systemu międzynarodowego, np. systemu państw demokratycznych,
- **analiza mikrosystemowa** – dotyczy określonego elementu systemu, np. konkretnej decyzji.

– **BADANIA ILOŚCIOWE I JAKOŚCIOWE:**

badania ilościowe opierają się na obserwacji i pomiarze powtarzającego się występowania pewnego zjawiska i – koncentrując się na analizie statystycznej – dają opis masowy (np. potęgi państw, stosunku sił czy stref wpływów). Im większa liczba przypadków, tym bardziej analitycy danych mogą być pewni, że to, co obserwują, nie jest przypadkowym zjawiskiem. Istotą badań jakościowych jest subiektywizm rozumiany jako sięganie poza „dane obiektywne” służące interpretacji, rozumieniu czy nadawaniu znaczeń. Pod uwagę brane są dane ujmowane tak, jak je widzą (odczuwają, oceniają) badani (np. przywódca, który decyduje się na rozpoczęcie konfliktu zbrojnego), co pociąga za sobą konieczność wnikania w cudze stany psychiczne, stawania się na równi z osobami badanymi [Szymborski 2006: 37–38; Marsh, Stoker 2006: 219]. Metody jakościowe stosowane w stosunkach międzynarodowych obejmują obserwację, obserwację uczestniczącą, pogłębione wywiady indywidualne i wywiady zogniskowane.

– **METODA PORÓWNAWCZA:**

polega na wykrywaniu podobieństw między procesami i zjawiskami, które prowadzą także do ustalenia różnic między nimi. Wykorzystuje się przy tym wymiar wzorca bądź luki. Wymiar wzorca polega na naśladowaniu modelu rozwoju cywilizacyjnego zjawisk i procesów, w tym rozwiązań politycznych, społecznych i gospodarczych państw wysokorozwiniętych. Z kolei istotą wymiaru luki jest odkrywanie przez podmioty możliwości osiągnięcia dla siebie różnych korzyści zarówno w przestrzeni globalnej, jak i lokalnej, np. w państwach słabo rozwiniętych. Porównania między kilkoma przypadkami (np. państwami) umożliwiają badaczowi ustalenie, czy dane zjawisko ma jedynie charakter lokalny, czy jest „ogólnym trendem” [Marsh, Stoker 2006: 251].

– **METODA ANALIZY INSTYTUCJONALNO-PRAWNEJ:**

określana jako analiza norm prawnych, koncentruje się na treści aktów normatywnych, nie analizuje się innych źródeł kształtujących rozpoznawaną rzeczywistość międzynarodową.

– **METODA HISTORYCZNA:**

polega na wyszukiwaniu w historii stosunków międzynarodowych pewnych prawidłowości tak, aby na ich podstawie wyjaśnić istotę współczesnych relacji międzynarodowych i zbudować prognozy dotyczące przyszłych stosunków międzynarodowych. Na metodę historyczną stosowaną w nauce o stosunkach międzynarodowych składają się: badanie genezy zjawisk politycznych, traktowanie łącznie ich aspektów strukturalnych, funkcjonalnych i genetycznych, prowadzenie studiów biograficznych, stosowanie ujęć wycinkowych, gromadzenie obszernego materiału empirycznego jako podstawy do formułowania praw naukowych.

– **METODA BEHAWIORALNA:**

polega na analizowaniu stosunków międzynarodowych poprzez badanie zachowań ich uczestników. Istotne jest przy tym orzekanie o zachowaniach uczestników

stosunków międzynarodowych jako o rzeczywistości realnie istniejącej. Zachowania uczestników stosunków międzynarodowych są kwantyfikowane, co ma zobiektywizować wyniki badań.

– METODA SYMULACYJNA:

polega na tworzeniu rozwiniętych modeli rzeczywistości międzynarodowej, nasycaeniu ich danymi faktycznymi oraz przetwarzaniu za pomocą komputerów. Modele symulacyjne wiążą się ze stosowaniem teorii gier; są one pożyteczne z punktu widzenia prawdopodobnych wariantów rozwoju rzeczywistości międzynarodowej. Ważnym celem stosowania metody jest dochodzenie do nowych rozwiązań przez wykrywanie nowych faktów i związków zachodzących między nimi w realnie istniejącej rzeczywistości międzynarodowej.

– METODA DECYZYJNA:

polega na kompleksowym traktowaniu zjawisk międzynarodowych. Najważniejsze w tej metodzie są: 1) ośrodek decyzyjny, traktowany jako podmiot działania w skali międzynarodowej; 2) proces decyzyjny, tzn. zespół powiązań przyczynowo-skutkowych występujących wewnątrz ośrodka decyzyjnego w związku ze stanem wejścia, strukturą ośrodka i celami decydentów; 3) decyzja polityczna, czyli wybór sposobu działania bądź zaniechania politycznego; 4) implementacja polityczna, tj. proces urzeczywistniania decyzji poprzez uruchomienie odpowiednich metod i środków działania.

– METODA ANALIZY ZAWARTOŚCI:

polega na gromadzeniu i klasyfikowaniu informacji pochodzących z wymiany komunikatów między uczestnikami stosunków międzynarodowych. Celem jest rekonstrukcja interesów stron (np. szefów państw lub rządów) na podstawie publicznie składanych deklaracji. Przyjmuje się, że każdy komunikat powstaje w procesie kodowania informacji („strony dokonały szerszej wymiany poglądów”), przesyłania jej do odbiorcy za pomocą odpowiednio dobranego kanału i dekodowania informacji przez odbiorcę („stan ich stosunków zaostriął się tak bardzo, że nie uzgodnili stanowisk z żadnej sprawie”) [Łoś-Nowak 1997: 28].

Do **metod ogólnologicznych** wykorzystywanych do badania rzeczywistości międzynarodowej zalicza się:

- analiza – myślowy podział zjawisk i procesów międzynarodowych na elementy, a następnie badanie ich cech i właściwości oraz związków i relacji w ramach całego przedmiotu badania,
- synteza – zintegrowanie ze sobą zbadanych już elementów obiektu badania, ich cech oraz właściwości relacji zachodzących między nimi, poprzez ogólne pojęcie dotyczące badanego obiektu. Synteza umożliwia odpowiedź na pytanie o istotę badanego zjawiska jako pewnej całości,
- abstrahowanie – myślowe wyodrębnienie interesujących badacza cech i właściwości danego zjawiska lub procesu, a następnie uogólnienie ich przy równoczesnym pominięciu cech uznanych za drugorzędne,

- uogólnienie – myślowe ustalenie ogólnych cech i właściwości badanych zjawisk i procesów o charakterze międzynarodowym. Oznacza przechodzenie od pojęć i ocen cząstkowych do szerszych i ogólnych,
- klasyfikacja i systematyzacja, które polegają na przypisywaniu nowych zjawisk do konkretnej grupy zjawisk już poznanych. Przy czym klasyfikacja powinna być oparta na jednym uzasadnieniu (kryterium podziału), rozłączna (gdy wszystkie podzakresy wzajemnie się wykluczają) i wyczerpująca, adekwatna (gdy suma podzakresów jest równa całemu zakresowi dzielonemu). Natomiast w przypadku systematyzacji wychodzi się z dedukcyjnego sposobu poznania naukowego, odkrywającego istotę konkretnych zjawisk oraz prawidłowości ich zmienności. Systematyzacja stanowi wielopoziomową klasyfikację, czyli uporządkowanie poszczególnych klasyfikacji w pewien system [Zenderowski 2006: 97].

Dedukcja i indukcja to podstawowe sposoby wnioskowania. **Dedukcja** polega na przechodzeniu od ogólnych przesłanek do szczegółowych wniosków (od ogółu do szczegółu). Innymi słowy, podstawowe formy dedukcji zawierają się w przechodzeniu od ładu ogólnego do szczegółowych przypadków zdarzeń, zjawisk; przechodzenie od pojęcia ogólnego do zawartych w nim pojęć szczegółowych. **Indukcja** to przechodzenie od szczegółowych przesłanek do ogólnych wniosków (od szczegółu do ogółu). Indukcja jest procesem prowadzącym do formułowania uogólnień.

Mechanizmami sprawdzania naukowego są weryfikacja i falsyfikacja. **Weryfikacja** oznacza wykazywanie prawidłowości hipotezy na podstawie uzyskanych wyników badań, zaś **falsyfikacja** – na dowodzeniu fałszywości danej hipotezy.

W nauce o stosunkach międzynarodowych stosowane są również metody teoretyczne i empiryczne.

Metody empiryczne polegają na dociekaniu, poznaniu prawdy obiektywnej o rzeczywistości międzynarodowej. Ich zadaniem jest proste odwzorowanie tej rzeczywistości w postaci faktów naukowych, bez sięgania do istoty poszczególnych zjawisk i procesów. Do metod empirycznych stosowanych w nauce o stosunkach międzynarodowych zalicza się:

- obserwacja, czyli poznawanie rzeczywistości międzynarodowej przez badacza za pomocą odpowiednich narzędzi takich, jak teksty prasowe, publikacje urzędowe czy wywiady. Najczęstsza jest obserwacja pośrednia prowadzona na podstawie relacji obserwatorów bezpośrednich,
- opis, który może być dokonywany w języku naturalnym lub sztucznym (zmatematyzowanym). Jego celem jest ustalenie wyczerpującej liczby aspektów zidentyfikowanych na podstawie obserwacji faktów, aby następnie móc prowadzić ich klasyfikację i budować na ich podstawie teorie,
- pomiar, który stanowi technikę ilościową pomocniczą wobec obserwacji i opisu.

Materiał zebrany na podstawie metod empirycznych wykorzystuje się w metodach teoretycznych. **Metody teoretyczne** polegają na idealizacji myślowej, budowaniu systemu hipotez modelowych, w wysokim stopniu sformalizowaniu eks-

perymentu myślowego i dedukcji. Ich zadaniem jest wyjaśnienie istoty badanych zjawisk i procesów zachodzących w rzeczywistości międzynarodowej.

2.3. Teoria stosunków międzynarodowych

Teoria stosunków międzynarodowych rozumiana jest jako:

- 1) część nauki o stosunkach międzynarodowych, subdyscyplina,
- 2) zbiór założeń, kategorii i praw służących opisywaniu, wyjaśnianiu i prognozowaniu określonego rodzaju zjawisk w stosunkach międzynarodowych (jest to „teoria w wąskim sensie”),
- 3) zbiór (zbiory) założeń wspólnych dla więcej niż jednej teorii stosunków międzynarodowych w wąskim znaczeniu (teoria w tym znaczeniu jest określana terminami „paradygmat”, „teoria całościowa”, „nurt badawczy”) [Dybczyński 2010: 19:21].

Teoria stosunków międzynarodowych ewoluowała etapami, które znalazły odzwierciedlenie w debatach pomiędzy poszczególnymi grupami uczonych. Można wyodrębnić następujące nurty badawcze: klasyczny, modernistyczny i postmodernistyczny. Natomiast początek czwartej debaty wyznacza koniec zimnej wojny. Obejmuje ona krytykę kierunków tradycyjnych przez przedstawicieli nurtów alternatywnych, których określa się mianem postpozytywistów.

Tabela 2.1. Wielkie debaty w nauce o stosunkach międzynarodowych

Debata	Strony debaty / przedmiot debaty	
I debata (lata 40. i 50. XX w.)	Liberalizm utopijny – realizm	Co jest kluczowym gwarantem bezpieczeństwa międzynarodowego? Prawo międzynarodowe, organizacje międzynarodowe, współpraca, współzależność Realna siła państwa i równowaga sił
II debata (I poł. lat 50. i lata 60. XX w.)	Kierunki tradycyjne – behawioryzm	Metody badawcze, sposób budowania teorii Metody dedukcyjne Metody indukcyjne
III debata (od lat 70. XX w.)	neorealizm/neoliberalizm – neomarksizm	Światowy system kapitalistyczny, zależność, zacofanie gospodarcze
IV debata (przełom lat 80. i 90. XX w.)	Kierunki tradycyjne – postpozytywizm	Trudny do jednoznacznego ustalenia Postpozytywistyczne metodologie i kwestie (środowisko, różnice płci, suwerenność i zmiany w zakresie państwowości)

Źródło: Szymborski 2006: 43; Zenderowski 2006: 51.

Nurt klasyczny, najwcześniejszy z istniejących w nauce o stosunkach międzynarodowych, określany także jako „przednaukowy”, osadzony jest na paradygmatach idealistycznym i realistycznym.

Paradygmat idealistyczny najsilniej rozwinął się w Stanach Zjednoczonych, gdzie po I wojnie światowej najwcześniej podjęto badania naukowe nad stosunkami międzynarodowymi. Formuła nowego modelu stosunków międzynarodowych jest ściśle związana z osobą prezydenta Woodrowa Wilsona i jego poglądami na temat systemu międzynarodowego.

Programu przebudowy stosunków międzynarodowych i zasadnicze jego elementy zawarł Wilson w programie ogłoszonym 8 stycznia 1918 r., znanym jako „14 punktów prezydenta W. Wilsona”. Jego podstawowe założenia można zawrzeć w następujących hasłach: „demokratyzacja stosunków międzynarodowych”, „wolność w przepływie ludzi i idei”, „prawo narodów do samostanowienia”, „utworzenie organizacji międzynarodowej”, „liberalizm gospodarczy i handlowy”, „poszanowanie prawa międzynarodowego i norm, którymi rządzi się społeczność międzynarodowa”, „pokojowe formy rozwiązywania sporów międzynarodowych”.

Na podkreślenie zasługują dwa główne punkty koncepcji Wilsona. Pierwszy dotyczy upowszechnienia demokracji i zasady samostanowienia. U jej podstaw legło przekonanie, że rządy demokratyczne nie walczą i nie będą walczyć ze sobą. Rozwój demokracji liberalnej w Europie położy kres autokratycznym, skłonny do wojny, przywódcom, których zastąpią rządy nastawione pokojowo. Druga teza jego programu dotyczyła stworzenia organizacji międzynarodowej, dzięki której stosunki między państwami byłyby oparte na solidnej bazie instytucjonalnej. Stosunki międzynarodowe powinny być bowiem regulowane przez zestaw wspólnych zasad prawa międzynarodowego. Do tego zasadniczo sprowadzała się koncepcja Ligi Narodów [Jackson, Sørensen 2006: 38–39].

Program ten zakładał, że państwo może działać dobrze lub źle, moralnie lub amoralnie, ale zawsze podlega procesowi moralnego doskonalenia się. Tak jak istota rozumna kieruje się „prawem rozumu” i przedkłada „spokojne współżycie” nad wojnę i przemoc. W stosunku do innych kieruje się prawem naturalnym i normami tworzonymi przez „człowieka rozumnego”. Jest ono podstawowym aktorem w stosunkach międzynarodowych, który politykę zagraniczną i wewnętrzną prowadzi zgodnie z normami etycznymi i uznanym katalogiem wartości moralnych.

W systemie międzynarodowym, w którym panuje właściwa przyrodzie harmonia, a państwa postępują moralnie, można mówić raczej o zbieżności interesów aniżeli ich rozbieżności. Jeśli zaś pojawiają się wojny wyrażające owe rozbieżności, to są one raczej wyrazem spisku złych narodów aniżeli właściwością społeczności międzynarodowej, ignorancji czy niechęci polityków do sięgania po pokojowe środki rozwiązywania spornych problemów [Łoś-Nowak 2000: 41]. Czynnikiem wzmacniającym wiarę w skuteczność takiego modelu stosunków międzynarodowych miały być organizacje międzynarodowe, głównie Liga Narodów. Obok prawa międzynarodowego i opinii publicznej stanowiły one ważny instrument polityki międzynarodowej.

Źródła teorii liberalnej tkwią w optymizmie oświecenia traktującym ludzi jak istoty racjonalne, zdolne zrozumieć powszechne prawa rządzące naturą i społec-

czeństwem. niesprawiedliwość, wojna i agresja nie są nieuchronne i można je ograniczyć czy nawet wyeliminować dzięki reformie instytucjonalnej lub wspólnemu działaniu. Ludzie mają zdolność poprawiania swej sytuacji, tworząc sprawiedliwe społeczeństwo. Jeśli sprawiedliwe społeczeństwo nie powstaje, to winę za to ponoszą nieodpowiednie instytucje.

Głównymi przedstawicielami **paradygmatu realistycznego** są Reinhold Niebuhr, E. H. Carr oraz Hans Morgenthau, uważany za jego czołowego przedstawiciela. Czerpali oni inspirację z prac Tukidydesa, Niccolò Machiavellego, Thomasa Hobbesa, Benedykta Spinozy oraz Carla von Clausewitza.

Realizm opiera się na założeniu, że jednostka kieruje się przede wszystkim egoizmem i dąży do władzy. Jednostki są zorganizowane w państwa, z których każde działa w dążeniu do własnego interesu narodowego definiowanego w kategoriach siły. Państwa istnieją w ramach anarchicznego systemu międzynarodowego charakteryzującego się brakiem hierarchii władzy. W warunkach anarchii w systemie międzynarodowym państwa muszą polegać tylko na sobie. Ich najważniejszą troską pozostaje sprostanie niepewnościom wywoływanym przez anarchiczny system. Opierają się przy tym na równoważeniu potęgi innych państw i odstraszeniu, aby system międzynarodowy pozostał nienaruszony i zagrażał im w minimalnym stopniu [Mingst 2006: 68].

Fundamentalne twierdzenia zwolenników realizmu są następujące:

- państwo jest najważniejszym lub nawet jedynym aktorem stosunków międzynarodowych,
- immanentną cechą systemu międzynarodowego jest anarchia (czyli brak nadrzędnej władzy), nie oznacza ona jednak chaosu, gdyż albo sam system, albo najsilniejsze państwa wypracowują jakieś mechanizmy regulacyjne,
- celem państwa jest maksymalizacja potęgi w zanarchizowanym środowisku międzynarodowym (centralne miejsce zajmują pojęcia „interesu narodowego” i „potęgi”). Najbardziej skutecznym narzędziem w polityce zagranicznej jest siła lub groźba jej użycia,
- interesy państw są w znacznej mierze wykluczające się, wobec czego państwa skazane są na rywalizację o ograniczone zasoby,
- miejsce państwa w systemie wywiera wpływ na jego zachowanie się (realizm strukturalny),
- pokój jest funkcją równowagi sił lub też istnienia porządku hegemonicznego.

Stosunki międzynarodowe są przede wszystkim stosunkami międzypaństwowymi, a najważniejszymi państwami są mocarstwa. Głównym celem polityki zagranicznej jest realizacja i obrona interesu państwa w polityce światowej. Państwa jednakże nie są równe, istnieje między nimi międzynarodowa hierarchia siły.

Ze względu na uproszczenia w sposobie postrzegania rzeczywistości międzynarodowej jest ona często przedstawiana jako „model kuli bilardowej”, w którym kule bilardowe to państwa, ich interesy narodowe zaś wyznaczają nie tylko tory, po których się poruszają, ale także ich szerokość (autonomia) oraz długość (zasięg interesów).

Zapoczątkowana w drugiej połowie lat 50. XX wieku tzw. druga debata stanowiła konfrontację między „tradycjonalistami” (głównie realistami, w mniejszym stopniu idealistami) a „modernistami” (scjentyistami i behawiorystami).

Głównymi przedstawicielami nurtu modernistycznego byli: James N. Rosenau, Morton Kaplan, David Easton, Stanley H. Hoffmann, Karl Deutsch, David J. Singer, David E. Spiro, George Modelsky, Richard Rosencrance.

Podejście behawioralne pojawiło się w amerykańskiej teorii stosunków międzynarodowych w latach 50. XX wieku. W kolejnych latach zdominowało te badania początkowo w USA, a później w innych państwach. Behawioralne koncepcje badania stosunków międzynarodowych można zgrupować w trzech podstawowych nurtach: systemowym, teorii więzi i teorii pola.

Szkoła systemowa w nauce o stosunkach międzynarodowych rozwijała się na Zachodzie, przede wszystkim w USA na przełomie lat 60. XX wieku, głównie pod wpływem nurtu behawioralnego w naukach przyrodniczych, socjologii i ekonomii.

Analiza systemowa odnosi badane zjawisko i proces do szerszego kontekstu zdarzeń i zmian, postrzega je kompleksowo, przedstawiając badany obiekt jako złożoną całość, konkretyzując jego obraz poprzez analizę sprzężeń między jego elementami składowymi. Jeden z poziomów badawczych obejmuje badanie struktury systemu i jego reakcji zachodzących między poszczególnymi elementami tej struktury, drugi natomiast – badanie reakcji zachodzących między elementami systemu [Łoś-Nowak 2000: 51–52].

Autorzy wprowadzający pojęcie „system” i „podejście systemowe” proponowali rozpatrywać każde badane zjawisko czy proces międzynarodowy jako złożony system, który posiada sygnały wejściowe i wyjściowe oraz określoną zdolność zapamiętywania i adaptacji [Kukułka 2000: 99]. Teorię więzi J. Rosenaua charakteryzuje przede wszystkim założenie o zacieraniu się odrębności systemów międzynarodowych. J. Rosenau zauważył, że współczesne stosunki międzynarodowe charakteryzuje przenikanie się i zazębianie zarówno systemów, jak i zjawisk politycznych. W ujęciu tej teorii istotne zjawiska międzynarodowe pojawiają się na przecięciu systemu politycznego państwa i systemu politycznego państw. Występują one równocześnie w obu systemach i próbując je wyjaśnić powinniśmy sięgać równocześnie do obu systemów, ponieważ są one współzależne [Łoś-Nowak 1995: 35].

Pionierem prac w zakresie czynnikowej eksplanacji stosunków międzynarodowych jest Q. Wright. Zakładał on, że każde zachowanie międzynarodowe stanowi zmienną stanu pola, rozumianego jako system określony przez czas i przestrzeń (pole geograficzne) lub przez współrzędne analityczne (pola analityczne). Stosunki międzynarodowe są w tym ujęciu funkcją dwunastu czynników. Sześć współrzędnych pola możliwości umieścić na osiach energii społecznej, elastyczności, współpracy, siły, zasobów i postępu technologicznego. Owych sześć współrzędnych pola wartości funkcjonuje na osiach oceny rzeczywistości, konkretności myślenia, celów, samoidentyfikacji, interpretacji interesów i stosunku do świata. Pole stosunków międzynarodowych to dla Q. Wrighta dwunastowymiarowa prze-

strzeń, w której krążą państwa. Zmiana stosunków międzynarodowych polega na ich przesuwaniu się wewnątrz pola, ze względu na: ogólne zmiany pola, interakcje zachodzące między polem możliwości a polem wartości oraz interakcje zachodzące między polem geograficznym i polem analitycznym [Łoś-Nowak 1995: 35–36].

Teoretycy społeczności międzynarodowej (Martin Wight, Hedley Bull) sytuują się w drugiej debacie wyraźnie po stronie tradycjonalistów, aczkolwiek tworzą własny i oryginalny nurt badawczy. Podstawowe założenia **teorii społeczności międzynarodowej** są następujące: 1) stosunki międzynarodowe, które należy zaliczyć do stosunków międzyludzkich, opierają się na takich wartościach, jak niepodległość, bezpieczeństwo, ład i sprawiedliwość, 2) przedmiotem zainteresowania jest człowiek, zadanie badacza stosunków międzynarodowych polega na interpretowaniu myśli i działań osób zaangażowanych w stosunki międzynarodowe, 3) anarchia międzynarodowa. Polityka światowa jest społecznością anarchiczną o wyrazistych zasadach, normach i instytucjach, które mężowie stanu biorą pod uwagę prowadząc politykę zagraniczną. Istotą teorii społeczności międzynarodowej jest przekonanie, że stosunki międzynarodowe należy pojmować jako „społeczność” suwerennych państw. Stosunki międzynarodowe są „społecznością” państw, w której głównymi aktorami są biegli w sztuce dyplomacji mężowie stanu, a ich interesy, problemy, intencje, ambicje, trafne i błędne kalkulacje w polityce zagranicznej muszą być głównym przedmiotem analiz [Jackson, Sørensen 2006: 147, 149]. Rządzący stają przed trudnymi dylematami z powodu różnych rodzajów odpowiedzialności, jakie muszą uwzględnić w swoich działaniach. Istnieją **trzy podstawowe wymiary odpowiedzialności**:

- **narodowa** (poświęcenie dla własnego państwa i dobrobytu jego obywateli. Mężowie stanu odpowiadają za dobrobyt swoich współobywateli. Interes ich państwa jest jedyną podstawową normą postępowania, jaką powinni przestrzegać realizując politykę zagraniczną. Bezpieczeństwo narodowe jest podstawową wartością, której są zobowiązani strzec),
- **międzynarodowa** (poszanowanie dla uzasadnionych interesów i praw innych państw oraz dla prawa międzynarodowego. Na mężach stanu ciążyą zagraniczne zobowiązania, czyli prawa i obowiązki określone przez prawo międzynarodowe) i
- **humanitarna** (respektowanie praw człowieka nie tylko we własnym państwie, ale także we wszystkich państwach świata).

Ze społecznością międzynarodową wiąże się kwestia sprawiedliwości. Podstawową formą sprawiedliwości międzynarodowej jest sprawiedliwość komutatywna (wymierna), która dotyczy procedur i wzajemności. Wiąże się ona z „procesem roszczeń i kontrroszczeń” między państwami. Wszystkie państwa grają według tych samych reguł społeczności międzynarodowej. Sprawiedliwość oznacza uczciwość zasad gry: te same zasady w ten sam sposób odnoszą się do każdego. Zasady gry są wyrażone w prawie międzynarodowym i praktyce dyplomatycznej. Druga forma sprawiedliwości międzynarodowej to sprawiedliwość dystrybutywna (rozdzielcza), która wiąże się z dobrami. Dotyczy ona sposobu dystrybuowania dóbr między państwami. Sprawiedliwość dystrybutywna jest koncepcją, według

której ubodzy i słabi zasługują na szczególne traktowanie, np. w postaci pomocy rozwojowej [Jackson, Sørensen 2006: 165].

Początek trzeciej „wielkiej debaty” przypada na lata 80. XX wieku. Debata ta została zainicjowana przez Michaela Banksa artykułem pt. *The Inter-Paradigm Debate*, w którym dokonał konfrontacji trzech tradycji w nauce o stosunkach międzynarodowych: idealistycznej, realistycznej i modernistycznej.

W debacie tej uczestniczyli przede wszystkim zwolennicy: 1) neorealizmu i strukturalnego realizmu; 2) neoliberalizmu (neoidealizmu) z jego licznymi odmianami (pluralizmem, racjonalizmem i neoliberalnym instytucjonalizmem); 3) globalizmu; 4) postmodernizmu, feminizmu i orientacji ekologicznej.

W niektórych opracowaniach można spotkać się ze stwierdzeniem, że w stosunkach międzynarodowych mamy do czynienia z czterema, a nie trzema „wielkimi debatami”. Początek czwartej debaty wyznaczałby koniec zimnej wojny, a toczy się ona między pozytywistami (głównie neorealistami i neoidealistami) i postpozytywistami (głównie postmodernistami, zwolennikami feminizmu i ekologii).

Do kierunków pozytywistycznych zalicza się:

- **neorealizm** – przedstawiciele tego nurtu to: Robert Gilpin, Robert O. Keohane i Friedrich Kratochwil.

Przełomowe znaczenie dla rozwoju neorealistycznego paradygmatu w nauce o stosunkach międzynarodowych mają prace R. Gilpina, w których koncentruje się na analizie zjawiska zmiennej natury „siły” państwa oraz powstawaniu i znikaniu mocarstw. Główne tezy Gilpina są następujące:

- system międzynarodowy jest zasadniczo stały i stabilny, jeżeli poszczególne państwa nie widzą dla siebie korzyści wynikającej z jego ewentualnej zmiany. Państwa dążą natomiast do jego zmiany, jeżeli spodziewają się, że przewidywane zyski z tego wynikające przewyższą ewentualne straty. System przekształca się wówczas, gdy państwa nie są w stanie utrzymać jego równowagi. Tworzy się wtedy nowa równowaga sił, która odzwierciedla nowy podział władzy i nową strukturę systemu,
- zmiany mogą dokonywać się na wiele sposobów: poszerzenia terytorium (współcześnie mało skuteczne rozwiązanie), wzrostu siły ekonomicznej (współcześnie bardzo skuteczne rozwiązanie) lub w inny sposób, jeśli koszty związane z dalszą zmianą będą równoważone lub mniejsze od minimalnych korzyści,
- osiągnięcie stanu równowagi między stratami i korzyściami dalszej ekspansji implikuje tendencje do utrzymania *status quo*.

Według Gilpina państwa walczą nie o przetrwanie, lecz o dobrobyt [Zdendrowski 2006: 60–61].

- **strukturalny realizm** – głównym przedstawicielem nurtu jest Kenneth Waltz.

Centralne miejsce w paradygmacie zajmuje pojęcie „struktury systemu międzynarodowego” i anarchii jako jego immanentnej cechy (brak międzynarodowego suwerena). „System” stanowi determinantę działań państwa w polityce zagranicznej. System jest pewną całością, na którą składają się określone uczestnicy stosunków międzynarodowych i odgrywane przez nich role polityczne, zachowania

i poszczególne interakcje. System międzynarodowy stanowi powiązany ze sobą zespół pozycji (statusów), jak np. państwa-mocarstwa, potęgi regionalne, państwa-protectoraty. W systemie wszyscy wykonują przypisane do ich pozycji i wzajemnie uzupełniające się role. Z kolei „struktura” polega na wyodrębnieniu samej sieci relacji, powiązań w skali całości systemu. Usytuowanie państwa w systemie w określonym miejscu symbolizuje potencjał, jakim ono dysponuje, oraz określa funkcje, jakie ono realizuje. Państwo stara się utrzymać w systemie jak najlepszą pozycję, zaś celem jego polityki zagranicznej jest maksymalizacja siły. Często prowadzi to do wojen, których rezultatem jest „nowa konfiguracja sił” [Zenderowski 2006: 61–62].

- **neoliberalizm** – do głównych przedstawicieli tego kierunku zalicza się: Joseph S. Nye (jr.), Hervey Starr, Erich Weede, Martin Wight, Robert O. Keohane. W ramach tego paradygmatu wyróżnia się następujące stanowiska:
 - **liberalizm socjologiczny** – podkreśla znaczenie przedsięwzięć transgranicznych. Wzajemne powiązane przedsięwzięcia pomagają kształtować wspólne wartości i wspólną tożsamość wśród ludzi z różnych państw, a co za tym idzie przyczyniać się do formowania pokojowych relacji opartych na współpracy, dzięki czemu wojna staje się coraz bardziej kosztowna, a przez to mniej prawdopodobna (K. Deutsch). Według tego ujęcia stosunki międzynarodowe obejmują zarówno relacje między państwami, jak również pomiędzy ludźmi, grupami i organizacjami pochodzącymi z różnych państw,
 - **liberalizm współzależności** – stosunki między państwami zachodnimi (łącznie z Japonią) cechuje złożona współzależność. Wynika ona z wielości typów związków pomiędzy społeczeństwami, w tym powiązań ponadnarodowych między korporacjami. Charakterystyczny jest przy tym „brak hierarchii problemów”, co oznacza że bezpieczeństwo militarne przestaje być kwestią dominującą, a siła militarna – narzędziem polityki zagranicznej. Poza państwami występują bowiem inne podmioty, dla których gwałtowny konflikt „nie mieści się w ich planach międzynarodowych” (R.O. Keohane, J. S. Nye),
 - **liberalizm instytucjonalny** – łączy kwestię wysokiego stopnia współzależności państwa z większą częstotliwością powoływania instytucji międzynarodowych służących rozwiązywaniu wspólnych problemów. Instytucje te wspierają współpracę dostarczając informacji i obniżając koszty. Instytucje międzynarodowe mogą być formalnymi organizacjami międzynarodowymi lub przybierać mniej formalną postać zespołów uzgodnień (reżimów) dotyczących wspólnych przedsięwzięć (R. O. Keohane, Oran Young),
 - **liberalizm republikański** – podstawą jest założenie, że demokracje liberalne są bardziej pokojowe i bardziej skłonne do przestrzegania prawa niż inne systemy polityczne. Według większości liberałów republikańskich polityka światowa już wykracza i nadal będzie wykraczać poza rywalizację, konflikt i wojnę między niezależnymi państwami. Państwa demokratyczne nie prowadzą wojen między sobą, co wynika z ich wewnętrznej kultury pokojowego rozstrzygnięcia sporów, wspólnych wartości moralnych oraz wzajemnie korzystnym więzom współpracy gospodarczej i współzależności [Jackson, Sørensen 2006: 51, 127, 144].

Globalizm (neomarksizm) trudno jednoznacznie zaklasyfikować do kierunków pozytywistycznego ze względu na wielość zróżnicowanych nurtów w ramach wizji globalistycznej. Przedstawiciele nurtu globalistycznego (Immanuel Wallerstein, Susan Strange, Andre G. Frank, Fernando Henrique Cardoso) odwołują się często do poglądów m.in. Karola Marksa, Fryderyka Engelsa, Włodzimierza I. Lenina i Jürgena Habermasa.

Do wspólnych cech większości kierunków globalistycznych można zaliczyć:

- krytykę realistycznego założenia o unitarności państwa jako uczestnika stosunków międzynarodowych,
- wskazywanie na gospodarkę jako element determinujący całą rzeczywistość międzynarodową. Stosunki międzynarodowe są uwarunkowane procesem tworzenia się nowej ponadnarodowej klasy „posiadaczy i wyzyskiwaczy mas” w różnych częściach świata,
- przekonanie o istnieniu światowego systemu kapitalistycznego determinującego zachowania wszystkich uczestników stosunków międzynarodowych,
- przeświadczenie, że istniejący ład międzynarodowy jest niesprawiedliwy, gdyż opiera się na wyzysku obszarów peryferyjnych i półperyferyjnych przez centra gospodarki światowej. Współpraca elit gospodarczych i politycznych państw peryferyjnych z państwami centrum pogłębia wyzysk (tzw. neokolonializm).

W paradygmacie globalistycznym przyjmuje się postulat braku dystansu badacza do przedmiotu badanego – naukowiec ma nie badać, lecz zmieniać rzeczywistość.

Do kierunków postpozytywistycznych zalicza się: podejścia postmodernistyczne, feministyczne i ekologiczne.

Postmodernizm pojawił się na początku lat 80. XX wieku wraz z twórczością francuskich filozofów Michaela Foucault i Pierra Baudiera.

W nurcie tym mieści się szereg koncepcji, które są zróżnicowane i pozbawione jednolitej terminologii; unikają tworzenia nowych paradygmatów, poddają krytyce pojęcie teorii i klasyczną metodologię nauk. Do wspólnych cech podejść postmodernistycznych można zaliczyć:

- stanowisko, że rzeczywistość jest konstrukcją społeczną. Wszystkie pojęcia i instytucje (np. suwerenność) są wytworami przekonań i wyobrażeń oraz opartych na nich działań. Ulegają one stopniowym przekształceniom i z czasem tworzą więzy krępujące ludzką świadomość (teza konstruktywistyczna),
- badacze uwikłani są w sieci uwarunkowań kulturowych, społecznych, ideowych i językowych, a co za tym idzie brakuje im dystansu do przedmiotu badania. Teorie nie są tworzone na podstawie obserwacji faktów, to fakty są tworzone przez badaczy za pomocą interpretacji rzeczywistości według przyjętych założeń,
- istnieje stały związek prawdy z władzą, tzn. kto ma władzę, ten ma prawdę (rację). Władza narzuca ludziom kategorie myślenia, naruszając tym samym ich wolność.

W ramach nurtów postmodernistycznych postuluje się następujące „metody badawcze”: archeologia – doszukiwanie się ukrytych znaczeń określonych poglądów; genealogia – odkrywanie uwarunkowań określonych poglądów; dekonstrukcja – rozłożenie poglądu na czynniki pierwsze i wskazanie na ich sprzeczności i ideologiczne uwikłania.

Zagadnienie płci wprowadza się do stosunków międzynarodowych w ramach debaty o nierównym traktowaniu kobiet i mężczyzn oraz konsekwencjach takiego postępowania dla polityki światowej [Jackson, Sørensen 2006: 294].

Podejście feministyczne stanowi zbiór kilku różnych stanowisk teoretycznych. Feminizmowi towarzyszy swoista metodologia, zwana *gender studies*, która zakłada, że problem tożsamości płciowej badacza jest kluczowy dla rozważań naukowych. Powiada się, iż większość stanowisk ma wypaczone i seksistowskie podejście do roli kobiet w życiu politycznym, także międzynarodowym. Teorie stosunków międzynarodowych są „skażone” męskim punktem widzenia. To, co wydaje się wyłącznie męskim stanowiskiem, na gruncie klasycznych nauk społecznych niesłusznie określane jest jako ogólnoludzkie. Feministki postulują neutralne, czyli aseksualne podejście bądź zrównoważenie teorii męskich – teoriami kobiecymi. Zdaniem reprezentantek tego nurtu istnieje konieczność uwydatnienia roli kobiet w życiu międzynarodowym. Feministki głoszą m.in., że wojny są konsekwencją męskiej agresywności, wskazują także na niedocenywanie w teorii problemów zwykłych ludzi, a szczególnie grup mniejszościowych.

Nurt ekologiczny w stosunkach międzynarodowych związany jest ze świadomością, że problemy ekologiczne i ich rozwiązanie wykraczają poza możliwości działania poszczególnych państw. Problemy ekologiczne mogą skłaniać państwa do większego zaangażowania się we współpracę międzynarodową, ponieważ degradację środowiska można uznać za szczególny rodzaj zagrożenia, które nie stanowi niebezpieczeństwa dla państw, ale dla całej ludzkości [Jackson, Sørensen 2006: 289]. Zwolennicy tego podejścia dostrzegają zanik podziału na politykę zagraniczną i wewnętrzną, różne konsekwencje procesu globalizacji. Stawiają tezę o erozji suwerenności państw, podkreślają przy tym kluczową rolę organizacji porządowych i struktur transnarodowych.

W ramach nurtu ekologicznego wykształca się ideologia tzw. *enwironmentalizmu*. Ma ona wymiar antropocentryczny, a jej podstawowym założeniem jest koncepcja zrównoważonego rozwoju. Światowy ruch ekologiczny powinien doprowadzić do powstania „transnarodowego społeczeństwa obywatelskiego” kierującego się „planetarną świadomością”.

Osobny nurt stanowi **tzw. zielona teoria polityczna**. W tej perspektywie odwołuje się do człowieka i całej ludzkości centralnej pozycji w systemie międzynarodowym. Zasadniczym celem polityki międzynarodowej powinno stać się zachowanie ekosystemu, niemal za każdą cenę.

Rozdział 3

Czynniki kształtujące stosunki międzynarodowe

Rozwój stosunków międzynarodowych zależy od działań i interakcji wszystkich ich uczestników, a te z kolei warunkowane są wieloma różnorodnymi czynnikami. Celem rozdziału trzeciego jest zidentyfikowanie oraz charakterystyka elementów wpływających na procesy oddziaływań międzynarodowych.

3.1. Pojęcie i systematyzacja czynników kształtujących stosunki międzynarodowe

Przebieg, zakres i intensywność stosunków międzynarodowych uwarunkowane są różnorodnymi czynnikami. Czynniki kształtujące stosunki międzynarodowe można zdefiniować jako zbiór elementów, które w sposób bezpośredni lub pośredni wpływają na procesy oddziaływań międzynarodowych uczestników tych stosunków.

Do czynników kształtujących stosunki międzynarodowe zaliczamy zarówno czynniki zależne bezpośrednio od podmiotów stosunków międzynarodowych, jak i od uczestników przedmiotowych. Niektóre z czynników mają charakter świadomościowy (np. ideologie, koncepcje, doktryny), inne są realne i rzeczowe (np. geografia). Można też wyróżnić czynniki wpływające na życie międzynarodowe w sposób trwały lub długotrwały [Kukułka 2003: 51].

Mamy zatem do czynienia z wielością, różnorodnością oraz zmiennością treści tych czynników. W związku z powyższym czynniki kształtujące stosunki międzynarodowe klasyfikuje się na podstawie rozmaitych kryteriów:

- kryterium czasowe: czynniki historyczne, aktualne i potencjalne,
- kryterium przestrzenne: czynniki narodowe (lub państwowe) i międzynarodowe (lub pozanarodowe), które można podzielić na podstawie ich zasięgu terytorialnego na czynniki lokalne, regionalne, kontynentalne i globalne,

- kryterium strukturalne: czynniki obiektywne (materialne, rzeczywiste), które obejmują czynniki naturalne (człowiek, obszar, klimat, środowisko, zasoby naturalne) i czynniki stworzone przez człowieka (gospodarka, technika, systemy i partie polityczne) oraz czynniki subiektywne obejmujące m.in. idee, poglądy, koncepcje, doktryny i programy polityczne,
- kryterium dynamiki i intensywności oddziaływań: czynniki warunkujące procesy oddziaływań międzynarodowych i czynniki realizujące te procesy. Czynniki warunkujące wpływają pośrednio, tworzą przesłanki i determinują procesy działań i oddziaływań uczestników stosunków międzynarodowych, natomiast czynniki realizujące – wpływają bezpośrednio, inicjują i organizują te procesy oraz je kontrolują.

Do grupy czynników warunkujących procesy oddziaływań międzynarodowych zaliczamy:

- środowisko geograficzne,
- czynniki demograficzne,
- czynniki narodowe,
- czynniki ideologiczne,
- czynniki religijne.

Do grupy elementów realizujących procesy oddziaływań międzynarodowych zaliczamy:

- czynniki ekonomiczno-techniczne,
- czynniki militarne,
- czynniki osobowościowe.

Należy zatem stwierdzić, że zbiór elementów kształtujących stosunki międzynarodowe jest łatwy do zidentyfikowania. Trudno natomiast jest określić stopień ich wpływu na te stosunki, ponieważ wyodrębnione grupy czynników nie działają samodzielnie, lecz są ze sobą ściśle powiązane. W ujęciu bezpośrednim stanowią one funkcję działań poszczególnych państw, będących głównymi uczestnikami stosunków międzynarodowych, przede wszystkim tych, które dysponują największym potencjałem ekonomicznym, militarnym i politycznym [Łoś-Nowak 1995: 15].

3.2. Czynniki warunkujące

Środowisko geograficzne

(położenie i ukształtowanie geograficzne terytorium państwowego i linii brzowej, klimat, surowce).

Cechy położenia geograficznego wywierały wpływ na postępowanie państw, w związku z tym ukształtował się podział na państwa morskie i kontynentalne. Państwa morskie realizowały ekspansję poprzez handel i kolonizację. Natomiast

państwa kontynentalne, zwłaszcza te nie ograniczone naturalnymi przeszkodami, dążyły do „maksymalnej rozciągłości” swego terytorium [Bryła 1996: 26–27].

Względność wpływu czynnika geograficznego na międzynarodowe położenie i postępowanie państw wynika ze zmienności jego funkcji w stosunkach międzynarodowych. Jak uważa Janusz Stefanowicz, na morzach dokonana się dwukrotna radykalna zmiana. W XVI wieku wielkie odkrycia geograficzne otworzyły nowe możliwości przed państwami położonymi nad Atlantykiem (Portugalia, Hiszpania, Anglia, Francja), osłabiając równocześnie prosperujące kupieckie miasta portowe Włoch. Współcześnie oceany nie są już areną rywalizacji kolonialnej, ale dają dodatkowe możliwości użycia broni nuklearnej państwom dysponującym trudnymi do wykrycia okrętami podwodnymi wyposażonymi w broń jądrową. Wynika stąd przewaga supermocarstw mających środki pozwalające wykorzystać te możliwości.

Współcześnie czynnik rozległości terytorialnej zachowuje istotne znaczenie. Nawet wysoko rozwinięte państwo o terytorium liczącym kilkadziesiąt tysięcy km² nie może aspirować do roli mocarstwa, chociażby regionalnego. Z drugiej strony państwo słabo rozwinięte, lecz wielkie terytorialnie może być liczącym się uczestnikiem stosunków międzynarodowych.

W przeszłości wielokrotnie próbowano wyjaśnić bieg wydarzeń politycznych wpływem czynników geograficznych. Zwolennikami takiego podejścia byli m.in.: w Anglii Halford Mackinder, w USA Alfred T. Mahan, w Niemczech Friedrich Ratzel i Karl Haushofer.

Alfred T. Mahan (1840–1914), zwolennik budowy potężnej floty marynarki wojennej, podkreślał istotną rolę morza w życiu państwa. Uważał, że na rozwój i utrzymanie potęgi morskiej oddziałują takie czynniki, jak położenie geograficzne, fizyczne „ukształtowanie” państwa (rodzaj wybrzeża), rozciągłość terytorialna (długość linii brzegowej), liczba ludności, charakter narodowy oraz sposób rządzenia.

Pod względem geopolitycznym najbardziej interesująca jest książka *The Problem of Asia and its Effects upon international Politics* (1900), w której Mahan omówił tzw. tereny rdzeniowe Azji oraz dominację rosyjską. Przewidział konflikt pomiędzy Rosją – potęgą lądową, a Wielką Brytanią – potęgą morską o dominację w Azji. Uważał, że jeśli Rosja zechce utrzymać pozycję dominującego mocarstwa w Azji, będzie zmuszona do zdobycia niezamarzających portów w Azji. Zajęcie się Rosji tym problemem odwróci jej uwagę od Europy i Bliskiego Wschodu. Ponadto Mahan przewidywał uzyskanie panowania nad światem przez sojusz Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii oraz koalicję dwóch państw anglosaskich z Niemcami i Japonią dla powstrzymania bloku rosyjsko-chińskiego [Jean 2003: 76].

Przedstawicielem angielskiej szkoły determinizmu geograficznego był Halford J. Mackinder (1861–1947). Stworzony przez Mackindera termin *Pivot Area*, zastąpiony następnie terminem *Heartland*, odnosił się do obszaru Eurazji, który według niego był przestrzenią kluczową w rywalizacji o prymat w systemie światowym. Zgodnie z jego koncepcją Europa, Azja i Afryka tworzą „wyspę świata” (*World Island*), którą otacza wewnętrzna oraz zewnętrzna strefa brzegowa obejmująca

mująca: Japonię, Wielką Brytanię, obie Ameryki, Australię oraz Afrykę Południową. Jądrem wyspy świata, a zarazem geograficzną osią historii świata, jest tzw. *Heartland*, obejmujący Rosję, zachodnią część Chin, Mongolię, Afganistan, Belużystan i Iran. *Heartland* tworzył największą naturalną fortecę, predestynowaną do panowania nad światem, zgodnie z tezami Mackindera, że: kto rządzi Europą Wschodnią, rządzi *Heartlandem*; kto rządzi *Heartlandem*, rządzi wyspą świata; kto rządzi wyspą świata, rządzi światem [Otok 2006: 13:14].

Friedrich Ratzel (1844–1904) stworzył teoretyczne podwaliny geografii politycznej w Niemczech, które następnie rozwijane w latach międzywojennych, przede wszystkim przez Karla Haushofera (1869–1946), doprowadziły do powstania szkoły geopolityki.

W koncepcji Ratzela przestrzeń i granice były dynamiczne. Obok dwóch współrzędnych fizycznych, przestrzeni i położenia, na podstawie których przeprowadza się badanie zjawisk politycznych, istnieje według Ratzela trzeci ważny czynnik kształtujący wartość ilościową przestrzeni i jakościową położenia. Jest nim „poczucie przestrzeni” (*Raumsinn*) będące cechą wrodzoną i wynikającą z kultury oraz historii każdego narodu. Każdy lud ma potrzebę przestrzeni, z czego wynika konfliktowość w stosunkach pomiędzy narodami oraz tendencja do ekspansji terytorialnej, którą w praktyce poprzedza zawsze ekspansja handlowa.

K. Haushofer przejął idee, głoszone przez Mackindera w 1919 roku o fundamentalnym znaczeniu Europy Środkowo-Wschodniej, odwracając jednak ich konkluzje polityczne. O ile bowiem Mackinder wyobrażał ją sobie niepodległą i zabezpieczoną przez Ligę Narodów, tak aby mogła ona tworzyć przesłonę między Niemcami i Rosją, o tyle Haushofer opowiadał się za sojuszem niemiecko-rosyjskim przyznającym Niemcom kontrolę nad *Mittleuropa*, przestrzenią życiową dla narodu niemieckiego, a szczególnie nad regionami zamieszkałymi przez ludność niemiecką [Jean 2003: 62–63, 72].

Poglądy gloryfikujące wyjaśnianie zjawisk politycznych przez „geografię” rozwijane były głównie w drugiej połowie XIX wieku i w pierwszych dekadach XX wieku w krajach zachodnich, które przechodziły fazę ekspansywnego rozwoju kapitalistycznego. Głoszone teorie „geopolityki” spełniały funkcję usługową uzasadniania ekspansji gospodarczej i politycznej, prowadzącej często do krwawych wojen. Wystarczy choćby wskazać, że tezy geopolityków, w tym zwłaszcza pojęcie „przestrzeni życiowej” (*Lebensraum*) były szeroko wykorzystywane przez nazistów do uzasadniania prowadzonej przez III Rzeszę polityki agresji w stosunku do sąsiadów [Zięba 2004: 15].

Obecnie takie czynniki jak rozległość terytorium, wyspiarskie położenie czy naturalne granice straciły na znaczeniu. Wzrosło natomiast znaczenie rejonów bogatych w surowce energetyczne. Współcześnie uzależnienie gospodarki od stałego dostępu do nich jest coraz większe. Dostęp do rezerw ropy naftowej i gazu ziemnego oraz kontrola nad nimi stanowią integralny element projektów dotyczących siły i pozycji państwa na arenie międzynarodowej. Istotną składową współczesnej polityki międzynarodowej jest rywalizacja między państwami oraz państwami i korporacjami transnarodowymi o rezerwy nośników energii. Może ona przejawiać się m.in. w postaci ogłaszania regionów zasobnych w surowce

energetyczne obszarem strategicznych interesów narodowych przez regionalne lub globalne mocarstwa. Ponadto przywódcy krajów eksportujących ropę naftową i gaz ziemny usiłują wykorzystywać te surowce jako narzędzie nacisku politycznego lub ekonomicznego.

Czynnik demograficzny

(zaludnienie, przyrost naturalny, przekrój wiekowy ludności, migracje).

Na przestrzeni dziejów zmieniał się wpływ uwarunkowań demograficznych na stosunki międzynarodowe. W przeszłości liczba ludności pełniła rolę decydującą w określaniu potęgi państwa, a wysoki przyrost naturalny służył uzasadnianiu ekspansji terytorialnej pod pretekstem „przeludnienia”. W wieku XIX i w początkach wieku XX sądzono, że liczba ludności i stopa przyrostu naturalnego były ważnym źródłem siły militarnej państw. Bowiem wielkość armii zależała od liczby rekrutów i rezerwistów, których można było powołać pod broń. Postęp techniki wojskowej sprawił, że kryterium to straciło wiele z dotychczasowego znaczenia [Bryła 1996: 29–30].

Jak zauważył J. Stefanowicz stosunek między liczbą ludności a siłą militarną zatoczył w historii koło. Od starożytności do XVIII wieku przeważały armie zawodowe, najczęściej nieliczne z powodu braku wystarczających środków w kasach królewskich. W połowie XIX wieku wprowadzono pobór powszechny w niemal całej Europie, co zwiększyło znaczenie zasobów ludnościowych. Ten stan rzeczy utrzymywał się aż do I wojny światowej. Kolejna wojna spowodowała rozwój technologii i broni o dużej skuteczności rażenia. Podstawą siły państwa stał się od tego momentu nie potencjał ludnościowy, lecz globalny dochód narodowy i poziom rozwoju gospodarczego [Stefanowicz 1996: 83–84].

Potencjał demograficzny nie decyduje już obecnie o mocarstwowej pozycji państwa; by mieć ten status, niezbędne jest jednak osiągnięcie pewnego poziomu potencjału demograficznego. Jeszcze niedawno uważano, że państwo aspirujące do roli mocarstwa powinno posiadać liczbę ludności przekraczającą 50 mln. Obecnie ten wskaźnik uznać należy za dość subiektywny [Cesarz 1996: 167].

Współcześnie problemem stała się tzw. eksplozja demograficzna, czyli nadmierny przyrost naturalny w państwach Azji, Afryki i Ameryki, a więc w tych krajach, które nie są w stanie zapewnić swoim obywatelom podstawowych źródeł utrzymania. Zbyt wielka liczba ludności w stosunku do gospodarczych możliwości wielu państw jest przyczyną ich poważnych problemów wewnętrznych.

W 1950 roku na świecie żyło 2,5 mld osób, a w 2013 roku liczba mieszkańców świata przekroczyła 7 mld, z czego aż 80,4% żyło w krajach słabo rozwiniętych, a 10,6% – w krajach najslabiej gospodarczo rozwiniętych. Według prognozy ONZ w 2025 roku Ziemia będzie liczyła 8,17 mld mieszkańców, a w 2050 roku – 9,1 mld.

Obecnie około 61% ludności świata zamieszkuje Azję, 15,4% – Afrykę, 13,4% – Amerykę, 10,4% – Europę, a 0,5% – Oceanię. W przyszłości w zaludnieniu świata nadal będą zmniejszały się udziały Europy – 9,1% w 2025 roku i 7,6% w 2050 roku (jeśli obecna tendencja w Europie się utrzyma, poważnym problemem może okazać się również starzenie się jej ludności) i obu Ameryk, zwłaszcza Północnej (przewiduje się, że ludność USA i Kanady w 2025 roku stanowić będzie 5%

mieszkańców Ziemi, podczas gdy w 1950 roku stanowiła niemal 7%). Wzrastać natomiast będzie udział Afryki – 17,5% (21,8% w 2050), a udział Azji pozostanie w 2025 roku na poziomie około 60% (57,2% w 2050).

Wyjątkowego znaczenia nabiera w ostatnich latach **problem migracji**. Szacuje się, że w latach 90. XX wieku liczba imigrantów stałych wynosiła na świecie około 6 mln rocznie, natomiast okresowych – 42 mln. Migracje ludności stanowią czynnik wpływający na międzynarodowe stosunki polityczne: mogą oddziaływać w kierunku zacieśnienia kontaktów między państwami bądź być źródłem potencjalnych napięć i konfliktów, do których może prowadzić problem asymilacji imigrantów przez państwo, tworzenie przez nich potencjalnych ognisk oporu wobec asymilacji (np. muzułmanie w Europie) [Czarnocki 2006: 46]. Z jednej strony społeczeństwa państw rozwiniętych są niechętne przybywcom ze względu na ich odrębność kulturową i rosnące bezrobocie, z drugiej zaś starzejące się i ulegające depopulacji społeczności wymagają zasilania zasobami ludzkimi. Przebywanie na terytorium państwa dużej liczby imigrantów może prowadzić do niezadowolenia rdzennej ludności i wzmocnienia ruchów nacjonalistycznych.

Oczekuje się, że w najbliższych dekadach migracje międzynarodowe utrzymają się na wysokim poziomie. Kraje wysoko rozwinięte będą najprawdopodobniej przyjmowały w ciągu pierwszej połowy XXI wieku po blisko 2 mln imigrantów rocznie.

Specyficznym zjawiskiem są migracje przymusowe. Ich przyczyną są klęski żywiołowe i konflikty zbrojne zmuszające ludzi do opuszczenia swoich siedzib. W następstwie tych zjawisk w latach 1984–1991 liczba uchodźców się podwoiła, a w 1993 roku było na świecie 18 mln uchodźców. Według danych Urzędu Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (UNHCR) pod koniec 2012 roku liczba uchodźców wyniosła 45,2 mln ludzi, przy czym 15,4 mln uchodźców szukało bezpieczeństwa poza granicami swojego kraju, a 937 tys. ubiegało się o azyl. Co więcej 55% wszystkich uchodźców pochodzi z obszarów objętych kryzysami, tj. z Afganistanu, Somalii, Iraku i Syrii.

Jednocześnie narasta problem uchodźstwa wewnętrznego. Jego uczestnicy nie przekraczają granic ojczystego kraju, muszą jednak opuścić swoje dotychczasowe siedziby. Według różnych szacunków jest to zjawisko dotyczące 20–30 mln migrantów, a zdaniem niektórych ekspertów nawet 50 mln w 35 krajach świata.

Czynnik narodowy

Czynnik narodowy w dużym stopniu warunkuje rozwój i zmienność stosunków międzynarodowych. Świat jest bowiem zróżnicowany głównie pod względem narodowym. Aspiracje, interesy i cele poszczególnych narodów mają duży wpływ na ich zachowania w środowisku międzynarodowym [Kukułka 2003: 56].

Kształtowanie się każdego narodu jest długotrwałym procesem historycznym, w toku którego dokonuje się integracja etniczna, społeczna i polityczna, tworzą się oraz umacniają więzi narodowe. W niektórych krajach Europy Zachodniej (Anglia i Francja) procesy kształtowania narodów zaczęły się rozwijać w XVII i XVIII wieku, zaś w pozostałych krajach europejskich od końca XVIII wieku. Na kontynencie amerykańskim rozwinęły się one w XIX i XX wieku. Na większości obszarów

Afryki, Azji i Oceanii wystąpiły dopiero w XX wieku, głównie w okresie walk narodowyzwoleńczych i likwidacji systemu kolonialnego.

Zróżnicowanie rozwoju procesów narodotwórczych sprawia, że nie wszystkie jednostki etniczne jednakowo uczestniczą w procesach internacjonalizacji życia społecznego. Najniższy lub wręcz minimalny jest ten udział w przypadku szczepów i plemion, najwyższy zaś wśród w pełni ukształtowanych i rozwiniętych narodów. Te ostatnie mają bowiem najwyżej ukształtowane więzi narodowe i najwyższy stopień poczucia identyczności narodowej. Stwarzają one obiektywne i subiektywne przesłanki większego udziału narodów w życiu międzynarodowym, wymiany między nimi dóbr materialnych i kulturalnych oraz oddziaływania swoim postępowaniem na poczynania innych [Kukułka 1984: 107–108].

W stosunkach międzynarodowych istotne jest, że rzadkością są państwa jednorodnie narodowościowo, ponieważ granice państw nie pokrywają się z granicami zasiedlenia narodowego. Wielonarodowościowy charakter państwa lub występowanie silnej mniejszości może być przyczyną problemów wewnętrznych oraz problemów w stosunkach z sąsiadami. Jak zauważa J. Stefanowicz mniejszości narodowe zawierają w sobie groźbę lub rzeczywistość konfliktu etnicznego, który może przybrać trzy różne postaci: lokalnych zatargów, w których rząd danego państwa występuje tylko jako rozjemca lub pacyfikator; wojny domowej, w której mniejszość, zbrojnie i w sposób zorganizowany, walczy o odłączenie się od zamieszkiwanego przez nią państwa; oraz takiejże wojny domowej, popieranej przez macierzysty kraj mniejszości (tzw. irredenta) [Stefanowicz 1996: 34].

W celu rozwiązania problemów mniejszościowych sięgano po następujące sposoby:

- zapewnianie mniejszościom narodowym ochrony pod nadzorem organizacji międzynarodowych. Po I wojnie światowej pod auspicjami Ligi Narodów stworzono system międzynarodowej ochrony mniejszości narodowych, jednak nie miał on charakteru powszechnego. Po II wojnie światowej ochrona mniejszości narodowych stała się częścią systemów ochrony praw człowieka,
- przesiedlanie lub wymiana mniejszości narodowych. Przesiedlenia mogą mieć charakter dobrowolny lub przymusowy. Te pierwsze wynikają np. z przejścia danego terytorium przez inne państwo i przyznania ludności prawa opcji, czyli wyboru obywatelstwa. Przesiedlenia przymusowe sankcjonują umowy międzynarodowe (np. przesiedlenia Niemców z Polski do Niemiec na podstawie układu poczdamskiego z 1945 roku),
- przyznanie danej mniejszości narodowej autonomii przez państwo, na którego terytorium ona zamieszkuje (np. niemieckojęzyczna Górna Adyga w północnych Włoszech) [Bryła 2004: 28].

Problem mniejszości narodowych może prowadzić także do wypędzania lub fizycznej likwidacji („czystki etniczne”) całych grup ludności. Te ostatnie działania uznane są za zbrodnię ludobójstwa. Wojna domowa w Jugosławii (1991–1996), najkrwawszy konflikt w Europie od zakończenia II wojny światowej, przyniosła około 300 tys. ofiar śmiertelnych oraz 2,5–5 mln uchodźców.

Problematyka narodowa stanowi podstawę doktryn nacjonalistycznych, eksponujących nadmiernie wartości narodowe. W XIX wieku pojawiły się doktryny kładące szczególny nacisk na świadomość narodową, przypisujące „wybrany” narodom misje historyczne. Misje te znajdowały wyraz w ekspansji politycznej, gospodarczej, kulturalnej, nierzadko dokonywanej przy użyciu siły dla zdobycia źródeł surowców czy rynków zbytu. Niekiedy doktryny nacjonalistyczne zabarwione były elementami religijnymi (nacjonalizm żydowski), rasowymi (narodowy socjalizm w Niemczech), historycznymi lub ekonomicznymi (nacjonalizm włoski).

O randze czynnika narodowego w rozwoju i zmienności stosunków międzynarodowych świadczą różne zachowania państw. Narody państw nowo wywołonych solidaryzują się z narodami, które doświadczają rozmaitych presji zewnętrznych i odczuwają zagrożenie swego bezpieczeństwa. Przykładem takiej solidarności w drugiej połowie XX wieku było wsparcie polityczne i materialne dla Wietnamczyków, którzy stali się symbolem walki narodowowyzwoleńczej.

Czynniki ideologiczne

Przez ideologię rozumie się system czy zbiór poglądów, przekonań, ocen i norm, których główną funkcją jest inspiracja, motywacja i mobilizacja społeczeństwa (narodu) lub jego części do działań dla osiągnięcia określonych wartości i celów. Opierając się na ideologicznych systemach wartości tworzy się również doktryny polityczne i realizujące je programy, które na ostatecznym etapie wykonania przybierają charakter konkretnych działań. Część z nich dotyczy, w większym lub mniejszym stopniu, wyobrażeń o świecie zewnętrznym. Stara się objaśniać ten świat i odpowiednio ukierunkować działania państw na arenie międzynarodowej. Dlatego polityka zagraniczna wielu krajów, a tym samym stosunki międzynarodowe, są w jakimś sensie również przejawem czy instrumentalizacją oddziaływań ideologii [Cesarz 1996: 313].

W ogólnym ujęciu ideologia stanowi intelektualną podbudowę działania politycznego. Ideologia dostarcza politykom ogólnego obrazu świata, wskazuje wartości, które powinny leżeć u podstaw ich działania, stwierdzenia określające środki prowadzące do realizacji tych wartości, a także ogólne dyrektywy działania. Ideologia może być czynnikiem zespalaającym ruchy polityczne kreujące elity polityczne, w tym również kierujące polityką zagraniczną państw i innych uczestników stosunków międzynarodowych. Ideologia może stanowić zespół czynników o treściach emocjonalnych.

Wpływ ideologii na międzynarodowe stosunki polityczne jest ciągle odczuwalny. Czynniki ideologiczne w sposób istotny wpływają na wybór kierunków i ustalanie zakresów działań oraz interakcji państw, rządów, ruchów narodowych i reprezentujących je sił społeczno-politycznych. Mogą przyspieszać i intensyfikować przebieg zjawisk i procesów zachodzących w tej sferze. Układ form zjawisk ideologicznych w międzynarodowej dziedzinie stosunków społecznych pozwala, zdaniem J. Kukułki, mówić o formach realnych i intencjonalnych. Pierwszą grupę będą wówczas stanowiły: propaganda międzynarodowa, dywersja ideologiczna oraz doktryny polistrategiczne. Formy te na bieżąco starają się wpływać na politykę zagraniczną państw. Natomiast formy drugiej grupy tworzą: koncepcje

społeczno-polityczne, mity ideologiczne, teorie społeczno-naukowe oraz wielkie systemy religijne. Formy te przygotowują i motywują praktykę działań międzynarodowych [Kukułka 2003: 58, 59].

Czynnik religijny

Wpływ czynnika religijnego na stosunki międzynarodowe zmieniał się na przestrzeni lat. W przeszłości więź religijna miała znaczącą rolę w polityce i była zarówno przyczyną naturalnej solidarności („rodzina narodów Chrześcijańskich” w Europie), jak i konfliktów („święte wojny” między krajami chrześcijańskimi a muzułmańskimi w średniowieczu). Więź religijna jest istotnym czynnikiem w formowaniu się narodów oraz w utrzymywaniu świadomości narodowej przez mniejszości narodowe. Generalnie, po 1945 roku ich znaczenie i oddziaływanie malało. Wiązało się to z powstaniem nowych ideologii i doktryn politycznych (nacjonalistycznych, komunistycznych, liberalnych, socjaldemokratycznych), głoszących czasami wręcz przeciwstawne do religijnych katalogi wartości. Proces ten trwał mniej więcej do lat sześćdziesiątych XX wieku. Potem obserwować można stopniowy renesans wielu wyznań i wzmożony proces tworzenia się grup o charakterze religijnym. Niektóre z nich zaczęły silnie oddziaływać na stosunki międzynarodowe, co spowodowało upolitycznienie się religii [Cesarz 1996: 327, 328]. Obecnie czynnik religijny silniej wpływa na politykę państw słabiej rozwiniętych, zwłaszcza islamskich i niektórych postkomunistycznych.

Skutki wywoływane przez czynnik religijny są obecnie odczuwalne we wszystkich płaszczyznach stosunków międzynarodowych. Religie są ważne dzięki swojemu oddziaływaniu na narody i państwa. Można tu mówić o: 1) doktrynie religijnej jako takiej, która jak to ma miejsce w islamie jest przekładana na język polityki, 2) zaangażowaniu hierarchii kościelnej w sprawy międzynarodowe (np. encykliki papieskie, wezwania przywódców religijnych do „świętej wojny”, 3) zaangażowaniu politycznym wiernych posługujących się argumentacją religijną (np. w postaci partii chadeckich) [Zenderowski 2006: 340]. Powoływane są organy i organizacje międzynarodowe, których podstawę stanowi wspólna religia. Do najbardziej angażujących się organizacji można zaliczyć tu Światową Radę Kościołów i Organizację Konferencji Islamskiej.

Jednoznacznie ujawniają się negatywne aspekty wpływu czynnika religijnego w czasie konfliktów zbrojnych pomiędzy poszczególnymi państwami. Religia jest wówczas często nadużywana do mobilizacji społeczeństw, służąc osiągnięciu celów wojennych. Tworzy trudne do usunięcia stereotypy wroga. Aspekty religijne były i są silnie akcentowane w konfliktach arabsko-izraelskich, wojnach pakietańsko-indyjskich, wojnie iracko-irańskiej, konflikcie afgańskim oraz w wojnach domowych w Sudanie [Cesarz 1996: 332]. Z jednej strony mamy do czynienia z poważnymi konfliktami na styku obszarów, na których ludność wyznaje odmienne religie, z drugiej zaś – trudno nie zauważyć wezwań do pokoju ze strony przywódców wielkich religii, którzy otwarcie sprzeciwiają się upolitycznianiu religii [Zenderowski 2006: 340].

Jednym z negatywnych przejawów wpływu religii na międzynarodowe stosunki polityczne jest działalność grup terrorystycznych, których trzon stanowią

fanatycy religijni, a cele, do których zmierzają, związane są z różnymi aspektami wiary. Aktywność różnych grup religijnych ma tendencję wzrostową, prowadząc do napięć międzynarodowych.

Religia to centralny element definiujący cywilizację. Jak stwierdza Christopher Dawson: „wielkie religie są fundamentami wielkich cywilizacji”. Z pięciu „religii światowych” Webera cztery – chrześcijaństwo, islam, hinduizm i konfucjanizm – związane są ściśle z głównymi cywilizacjami.

„Zderzenie cywilizacji” Samuela P. Huntingtona zakłada możliwe starcie między głównymi cywilizacjami, kształtującymi się wokół wielkich religii. Huntington wymienia następujące kręgi cywilizacyjne, które mają stać się przyszłymi, najważniejszymi uczestnikami stosunków międzynarodowych:

- zachodni – Ameryka Północna oraz Europa Zachodnia i Środkowa (obejmuje państwa o wysokim poziomie rozwoju, dużym potencjale militarnym, słabym przyrostem naturalnym);
- słowiańsko-prawosławny – Rosja, część Białorusi i Ukrainy, Rumunii oraz Bułgarii, Macedonii, Grecji, Serbii i Czarnogóry;
- muzułmański – kraje arabskie oraz Iran, Pakistan i Turcja (obejmuje państwa o słabej dynamice gospodarczej, rosnącym potencjale militarnym, gwałtownym i dynamicznym przyroście demograficznym, wysokim bezrobociu);
- hinduistyczny – Indie (wysoki przyrost naturalny, znaczący potencjał militarny);
- konfucjański albo chiński – Chiny i Azja Południowo-Wschodnia (wysoka dynamika gospodarcza, duży potencjał militarny, szybki przyrost naturalny);
- japoński – Japonia (bardzo wysoki poziom rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego);
- latynoski – Ameryka Łacińska oraz południowe stany USA (umiarkowane tempo rozwoju gospodarczego i szybki przyrost demograficzny) [Huntington 1997: 53].

O XXI wieku powiada się, że będzie on stuleciem religii. Ma to swoje pozytywne skutki, jeśli prowadzi do poprawy ładu społecznego, ale ma też skutki negatywne, jeśli oznacza wzrost religijnego radykalizmu i fundamentalizmu, czego przejawy spotykamy głównie w świecie islamu.

3. 3. Czynniki realizujące

Czynniki ekonomiczno-techniczne: potencjał gospodarczy państwa, postęp w nauce i technice.

Wśród czynników o wiodącym znaczeniu są czynniki ekonomiczno-techniczne. Potencjał gospodarczy państw warunkuje ich pozycję międzynarodową. W stosunkach międzynarodowych dokonuje się rozróżnienia między potęgą ekonomiczną państwa a jej wykorzystaniem na arenie międzynarodowej. Potencjał gospodarczy stanowi podstawę potęgi, jeśli jest świadomie wykorzystywany jako narzędzie polityki zagranicznej. Współcześnie aktywny udział w handlu i gospo-

darce światowej nie tylko daje możliwości wpływania na inne państwa, ale stwarza także niebezpieczeństwo nadmiernej zależności (np. od importu surowców energetycznych).

Państwa realizują swoje cele w stosunkach międzynarodowych wszelkimi dostępnymi środkami. Te państwa, które dysponują potężnymi środkami materialnymi mogą silnie oddziaływać na gospodarki państw słabo rozwiniętych. Całkowity zakaz dopuszczalności użycia siły zbrojnej jako legalnego środka rozstrzygnięcia sporów spowodował, że państwa zaczęły stosować przymus ekonomiczny. Może on przybrać formę pomocy ekonomicznej lub sankcji gospodarczych (np. embargo, kwoty importowe/eksportowe, dyskryminujące taryfy celne). Środki te stosują rządy bezpośrednio lub za pośrednictwem organizacji międzynarodowych, np. Międzynarodowego Funduszu Walutowego i Banku Światowego.

Wskutek postępu naukowo-technicznego wyłoniły się nowe dziedziny współpracy międzynarodowej, np. w transporcie lotniczym, telekomunikacji. Powstały nowe działy prawa międzynarodowego regulujące tę współpracę i organizacje międzynarodowe, które ją koordynują. Postęp naukowo-techniczny wymusza też zmiany w formach stosunków między państwami, a także stwarza niebezpieczeństwa związane ze sposobami wykorzystania jego osiągnięć. Przykładowo pozyskiwanie energii atomowej może mieć pozytywne lub negatywne konsekwencje w zależności od intencji jej użytkowników: wykorzystanie w celach pokojowych lub produkcja broni jądrowej [Bryła 1996: 32–34].

Nie przeceniając wpływu czynnika naukowo-technicznego na międzynarodowe stosunki polityczne, należy jednak uznać, że odkrycia techniczne skracają czas wszelkiego rodzaju komunikowania się, co ma istotne znaczenie dla modernizacji pracy misji dyplomatycznych, sztabów wojskowych, jak również misji nadzoru i kontroli międzynarodowej.

Postęp naukowo-techniczny zwiększa współzależności między państwami i narodami, które potrzebują wymieniać coraz bardziej skomplikowane dobra materialne. Rodzi także nierówności między państwami i pogłębia je. Znajduje to wyraz w asymetriach rozwojowych między krajami uprzemysłowionymi i słabo rozwiniętymi, w niezrównoważonej wymianie między nimi oraz w nierównym przepływie inwestycji i kapitałów (Globalna Północ-Globalne Południe).

Czynniki militarne

W przeszłości wojna była powszechnie dopuszczalnym instrumentem rozwiązywania sporów międzynarodowych, traktowanym jako „przedłużenie polityki za pomocą innych środków”. Rozwój stosunków międzynarodowych i stopniowe zaciąganie przez państwa zobowiązań o nieuciekaniu się do wojny ograniczyły jednak możliwość posługiwania się siłą wojskową w sposób sprzeczny z normami międzynarodowymi. Współcześnie *ius ad bellum* jest całkowicie zakazane przez prawo międzynarodowe (zakaz stosowania siły i groźby jej użycia). Mimo to istnieją państwa, które decydują się na jej użycie w sytuacji, gdy zastosowanie innych środków nie przyniosło pożądanego rezultatu [Bryła 1996: 34].

Potencjał wojskowy państw choć zmienił swe znaczenie, nadal ma istotną funkcję. Współcześnie obejmuje on nie tylko armię, marynarkę i lotnictwo, ale

także składniki gospodarki narodowej decydujące o liczebności wojska, o jego zaopatrzeniu, uzbrojeniu, zapasach. Czynniki militarne jest powiązany z gospodarczym i technologicznym zapleczem. Zawiera zarówno elementy materialne (liczebność armii, jej wyposażenie w środki bojowe nuklearne i klasyczne, logistyka, dyslokacja, zdolność szybkiego reagowania), jak i niematerialne (doktryna obronna, wyszkolenie, miejsce armii w państwie). Rola tych czynników uwidacznia się m.in. w tworzeniu sojuszy i baz wojskowych, w wyścigu zbrojeń, w interwencjach zbrojnych. Dysponowanie bronią nuklearną i środkami jej przenoszenia jest wyznacznikiem mocarstwowego statusu państwa [Kuźniar 2006: 25].

Jak stwierdza J. Stefanowicz, największy przełom dokonał się w politycznej funkcji siły militarnej państwa, czemu towarzyszyło ostre rozwarstwienie między państwami, które dysponują wyłącznie uzbrojeniem klasycznym oraz państwami nuklearnymi.

Były dwie klasyczne funkcje siły militarnej, stosowane przez państwa w zależności od ich interesów, dążeń i możliwości: ofensywna i defensywna. Pierwsza służyła ekspansji bezpośredniej (terytorialnej) lub pośredniej (dominacja nad innymi państwami, ingerencja w ich życie wewnętrzne, ustanawianie stref wpływów, panowanie na morzach). Celem drugiej było zachowanie własnej egzystencji w istniejących granicach, ów wielokrotnie przywoływany przez nas motyw przetrwania i zachowania tożsamości narodowej.

Otóż w położeniu państw współczesnych, nie dysponujących bronią masowej zagłady, funkcja ofensywna albo zanikła, albo ograniczona została do konfliktów ściśle lokalnych, działań pacyfikacyjnych na pograniczu, wypadów zbrojnych i akcji paramilitarnych o charakterze dywersyjnym. Rolę fundamentalną zachowała, ale wobec skurczenia się możliwości ofensywnych – jeszcze się uwypukliła, funkcja defensywna. I tak też kształtują się z reguły doktryny wojskowe państw nie-nuklearnych. Pewne modyfikacje wprowadza tu oczywiście uczestnictwo w sojuszach wojskowych, jednak i one – przynajmniej werbalnie – zobowiązują swoich członków tylko do „zbiorowej samoobrony” [Stefanowicz 1996: 84].

Czynniki osobowościowe

Na międzynarodowe stosunki polityczne wpływają również wybitne jednostki tzn. szefowie państw lub rządów, przywódcy czołowych partii politycznych, a czasem także ministrowie spraw zagranicznych, których działania są usankcjonowane przez systemy ustrojowe państw. Ich osobowość, charakter, kultura polityczna, prestiż, poglądy i zdolność perswazji mają wpływ również na stosunki międzynarodowe. Dowodem wpływu silnych osobowości na stosunki międzynarodowe były negatywne skutki ich działań w skali międzynarodowej (takie jak wywoływanie wojen, podbojów, zniszczeń i ofiar) oraz skutki pozytywne (doprowadzenie do pokoju, likwidowanie zadawnionego konfliktu, przewyciężanie antagonizmu sąsiedzkiego czy tworzenie przesłanek partnerskiego układania stosunków międzynarodowych).

Wybitne jednostki w swych osobowościach są uwarunkowane biologicznie, psychologicznie, socjologicznie i politycznie. Próby klasyfikowania i oceniania wpływu wybitnych jednostek na stosunki międzynarodowe wymagają uwzględ-

nienia wszystkich tych uwarunkowań. Ważne jest także, aby miały one silną pozycję w strukturach władzy państwowej i potrafiły dla swoich wizji, programów i koncepcji zdobywać nie tylko większość parlamentarną, lecz także poparcie społeczne, w dłuższej perspektywie [Kukułka 2003: 64–65].

W państwach o parlamentarnym typie rządów, których konstytucje powierają pieczę nad polityką zagraniczną organom wybieralnym, władza ustawodawcza w mniejszym lub większym zakresie sprawuje nadzór nad formułowaniem i z grubsza wykonywaniem ogólnych wytycznych polityki zagranicznej. Ważną rolę odgrywa tu program partii rządzącej, co było wyraziste w polityce zagranicznej RFN w okresie zimnej wojny (polityka wschodnia SPD). Jednak w takim modelu organa wykonawcze, najczęściej jednoosobowe (prezydent, premier, kanclerz, minister spraw zagranicznych) są upoważnione do reprezentowania państwa na zewnątrz, bieżącego kształtowania stosunków zewnętrznych oraz do zaciągania w imieniu państwa określonych zobowiązań międzynarodowych, aczkolwiek ważniejsze z nich mogą być zastrzeżone do decyzji władzy ustawodawczej lub poddane wymogowi ratyfikacji. W państwach o systemie prezydenckim decyzje dotyczące polityki zagranicznej są skupione w najwyższym organie władzy wykonawczej. To szef państwa wyznacza priorytety i sposoby realizacji tej polityki. Świadczy o tym m.in. polityka zagraniczna USA, aczkolwiek działalność prezydenta podlega kontroli i krytyce Kongresu (m.in. poprzez przyznawanie lub odmowę środków budżetowych na konkretne przedsięwzięcia) [Stefanowicz 1996: 64–65].

Zawsze kiedy dochodzi do zmiany na stanowisku prezydenta USA pojawiają się spekulacje na temat możliwych zmian w polityce zagranicznej tego państwa. Są one przejawem powszechnego przekonania zakładającego, że konkretni przywódcy i ich cechy osobowościowe będą miały istotny wpływ na prowadzoną przez nich politykę zagraniczną, a tym samym na stosunki międzynarodowe [Mingst 2006: 140].

Natomiast w dyktaturach, przywódcy są względnie wolni od ograniczeń wewnętrznych w postaci ruchów społecznych i opozycji politycznej, co pozwala im prowadzić politykę zagraniczną i wyznaczać jej kierunki w sposób praktycznie niczym nie skrępowany (np. Korea Północna). Cechy osobowościowe w jeszcze większym stopniu wpływają na sposób rządzenia dyktatorów, aniżeli dzieje się to w przypadku przywódców państw demokratycznych.

Działania podejmowane przez jednostki wpływają na przebieg wydarzeń, jeśli występuje przynajmniej jeden z kilku czynników. W sytuacji, kiedy instytucje polityczne są niestabilne, młode, przechodzą kryzys albo zapaść, przywódcy są w stanie wywierać na nie przemożny wpływ. Włodzimierz I. Lenin w ZSRR, czy Vaclav Havel w Republice Czeskiej odegrali znaczące role, ponieważ przewodzili swoim państwom we wczesnych latach po ich powstaniu, kiedy zarówno ich instytucje, jak i sposoby postępowania w ich ramach dopiero się tworzyły. Jeszcze większy wpływ na swoje państwa mieli Michaił Gorbaczow oraz Adolf Hitler, ponieważ w momencie kiedy dochodzili do władzy ich państwa przechodziły kryzys gospodarczy [Mingst 2006: 142].

Rozdział 4

Uczestnicy stosunków międzynarodowych

Stosunki międzynarodowe są rezultatem aktywności i wzajemnych oddziaływań uczestników życia międzynarodowego. Celem rozdziału czwartego jest odpowiedź na pytanie, kto jest uczestnikiem stosunków międzynarodowych. Jest to problem bardziej złożony, dlatego ograniczymy się do omówienia pojęcia, klasyfikacji i najważniejszych uczestników stosunków międzynarodowych oraz ich interesów i metod oddziaływania.

4.1. Pojęcie uczestnika stosunków międzynarodowych

Istnieje wiele zróżnicowanych koncepcji uczestnika w stosunkach międzynarodowych. Wśród przyczyn tego stanu rzeczy należy wskazać m.in. rozwój społeczności międzynarodowej na skutek wzrostu liczby suwerennych państw oraz pojawienie się i ilościowy przyrost niepaństwowych uczestników stosunków międzynarodowych.

Na pytanie, kto wchodzi obecnie w skład społeczności międzynarodowej, udziela się różnych odpowiedzi. W wąskim ujęciu społeczność międzynarodowa to ogół państw utrzymujących stosunki wzajemne regulowane przez prawo międzynarodowe. Według innego ujęcia za członków społeczności międzynarodowej uznaje się poza państwami także niepaństwowe podmioty prawa międzynarodowego. Natomiast w szerokim ujęciu społeczność międzynarodowa to ogół uczestników stosunków międzynarodowych, powiązanych ze sobą więzami formalnymi i nieformalnymi. Więzy między uczestnikami stosunków międzynarodowych wykraczają poza ramy polityczne i dotyczą obecnie również problemów integracji

gospodarczej, problemów demograficznych, żywnościowych, ochrony środowiska naturalnego i zdrowia ludzi.

Społeczność międzynarodową tworzą państwa i niepaństwowi uczestnicy stosunków międzynarodowych. W jej ramach istnieją oraz pojawiają się struktury, instytucje i systemy międzynarodowe. Społeczność międzynarodowa staje się dynamicznym, współzależnym i intensywnym życiem międzynarodowym dzięki aktywności uczestników stosunków międzynarodowych [Kuźniar 2006: 22].

Trzy fazy rozwoju społeczności międzynarodowej:

- w fazie pierwszej, w średniowieczu, społeczność międzynarodowa obejmowała „rodzinę europejskich narodów chrześcijańskich”,
- w fazie drugiej społeczność międzynarodowa była traktowana jako „klub państw cywilizowanych”. Nowożytna społeczność międzynarodowa powstała po kongresie westfalskim i obejmowała początkowo sygnatariuszy traktatu: Niemcy, Francję, Szwecję, Hiszpanię i Wenecję. Wkrótce liczba jej członków wzrosła, przyjmowano kolejne państwa europejskie i pierwsze pozaeuropejskie państwa chrześcijańskie – w XVIII wieku USA, w XIX wieku państwa Ameryki Łacińskiej i Bałkanów. Punktem zwrotnym było przyjęcie do społeczności międzynarodowej Turcji (na kongresie paryskim w 1856 r.), która stała się jej pierwszym niechrześcijańskim członkiem. Wkrótce przyjęte zostały inne państwa niechrześcijańskie, tj. Japonia, Persja, Syjam i Chiny. W okresie międzywojennym członkami społeczności międzynarodowej stały się nowo powstałe państwa europejskie i dominia brytyjskie,
- w fazie trzeciej, w rezultacie procesu dekolonizacji, społeczność międzynarodowa przekształciła się w „społeczność wielokulturową i pluralistyczną” [Pietras 1986: 66–67].

W społeczności międzynarodowej wyróżnia się grupy państw połączone z sobą ściślejszymi więzami, które są nazywane wspólnotami międzynarodowymi. Pod pojęciem **wspólnoty międzynarodowej** rozumie się pewną liczbę państw, połączonych uznawanymi przez siebie, wzajemnymi więzami, wywołującymi podobne zachowania. W zespole tych więzi można wyróżnić:

- system wspólnych wartości,
- oparte na nich wspólne przekonania i postawy,
- wspólne cele i zasady postępowania,
- wspólne normy prawne i instytucje.

Wspólnota międzynarodowa to zbiorowość państw, w której wszystkie członki wzajemnych więzi charakteryzują się względnie wysokim stopniem złożoności, zwartości i trwałości. Jej wyróżnikiem jest określony stan zintegrowania różnych dziedzin życia wewnętrznego i międzynarodowego [Szyborski 2006: 75–76]. Powstawaniu wspólnot międzynarodowych sprzyja bliskość geograficzna; pewne znaczenie ma także koncepcja regionu (np. Organizacja Państw Amerykańskich) i czynnik kulturowy, jak w przypadku Wspólnoty Euroatlantyckiej (państwa Europy Zachodniej i Środkowej oraz Ameryki Północnej).

W literaturze przedmiotu zaproponowano następujące pojęcia służące do określenia podmiotowej strony stosunków międzynarodowych: aktor, uczestnik, partner, sprawca, czynnik, strona i podmiot stosunków międzynarodowych. Jednak najczęściej stosowanym pojęciem jest uczestnik stosunków międzynarodowych.

Można mówić o dwóch zasadniczych definicjach uczestnika stosunków międzynarodowych – *sensu largo* i *sensu stricto*. Według pierwszego ujęcia uczestnikiem stosunków międzynarodowych jest zorganizowana grupa społeczna, której działania wpływają na bieg spraw światowych lub jakąkolwiek całość, która odgrywa dającą się określić rolę w stosunkach międzynarodowych [Łoś-Nowak 2006: 232]. Z kolei według drugiego ujęcia uczestnikiem stosunków międzynarodowych jest formalnie zorganizowana całość, niepodlegająca żadnemu innemu podmiotowi, działająca samodzielnie z zamiarem wpływania na stosunki międzynarodowe i zachowania innych aktorów.

Należy zauważyć, że uczestnictwo *sensu stricto* uwidacznia się w zdolności do aktywności w środowisku międzynarodowym, a więc świadomego i celowego postępowania w stosunku do tego, co stanowi „zagranicę” dla podmiotu działającego oraz do zmieniania i utrwalania stanów rzeczy w środowisku międzynarodowym.

Do atrybutów uczestnictwa w stosunkach międzynarodowych zalicza się:

- niezależne działanie w skali międzynarodowej,
- wywieranie wpływu na stosunki międzynarodowe i kształtowanie współzależności międzynarodowych,
- określony stopień zorganizowania.

Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia można przyjąć, że **uczestnikiem stosunków międzynarodowych** jest formalnie zorganizowana całość, niepodlegająca żadnemu innemu podmiotowi, działająca samodzielnie z zamiarem wpływania na te stosunki oraz zachowanie innych aktorów.

Dotychczas nie wypracowano powszechnie akceptowanej klasyfikacji uczestników stosunków międzynarodowych. Jeden z podziałów wprowadza rozróżnienie pomiędzy uczestnikami podmiotowymi i przedmiotowymi.

Uczestnicy przedmiotowi to:

- zjawiska świadomościowe, m.in. mity i stereotypy narodowościowe, przekonanie o wyjątkowości i misji dziejowej własnego narodu, poczucie tożsamości narodowej,
- rzeczy materialne, a więc zasoby naturalne, osiągnięcia technologiczne, kapitał finansowy, ukształtowanie terenu.

Uczestnicy przedmiotowi są świadomie wykorzystywani przez uczestników podmiotowych, stanowią elementy systemów ich oddziaływań międzynarodowych oraz instrumenty maksymalizacji ich interesów. Niektórzy z uczestników przedmiotowych oddziałują realnie (np. eksploatacja ważnych surowców), natomiast inni tylko potencjalnie (np. odkrycie ważnych surowców). Można je wresz-

cie podzielić na te, które oddziałują na stosunki polityczne w sposób aktywny (np. mocna waluta), jak również takie, które oddziałują w sposób bierny (np. arsenały jądrowe) [Kukułka 1984: 19].

Na podstawie norm prawa międzynarodowego uczestników podmiotowych dzieli się na tych, którzy mają podmiotowość prawnomiędzynarodową i podmiotowość polityczno-międzynarodową.

Pojęcie **podmiotowości prawnomiędzynarodowej** jest pewnym uogólnieniem naukowym. Normy prawa międzynarodowego nie określają, kto jest podmiotem prawa międzynarodowego. Autorzy wychodząc z odmiennych założeń konstruują odmiennie definicje podmiotu prawa międzynarodowego i używają tego pojęcia w różnych znaczeniach.

Można przyjąć, że podmiotem prawa międzynarodowego jest ten, kto ma prawa i obowiązki wynikające bezpośrednio z prawa międzynarodowego, a więc ten, kto jest adresatem norm prawa międzynarodowego.

Podmioty prawa międzynarodowego dzielimy na:

- podmioty pierwotne (państwa),
- podmioty wtórne (niektóre organizacje międzynarodowe),
- podmioty specyficzne (*sui generis*) – mają one charakter terytorialny lub nieterytorialny (powstańcy i strony walczące/wojujące, ruchy narodowowyzwoleńcze).

Zasadniczymi i najważniejszymi podmiotami prawa międzynarodowego są państwa. Państwa są jedynymi podmiotami suwerennymi, pełnymi i pierwotnymi, tzn. każde państwo z chwilą swego powstania staje się pełnym podmiotem prawa międzynarodowego. Natomiast wszelkie inne podmioty prawa międzynarodowego są podmiotami niesuwerennymi, niepełnymi i wtórnymi. Oznacza to, że podmiotowość ich została stworzona lub uznana przez państwa oraz że posiadają ją w takim zakresie, w jakim została im ona przez państwa nadana.

Atrybuty podmiotowości prawnomiędzynarodowej:

- ***ius legationis***, prawo legacji, tzn. prawo utrzymywania stosunków dyplomatycznych: przyjmowania obcych przedstawicieli dyplomatycznych (bierne prawo legacji), wysyłania własnych przedstawicieli dyplomatycznych (czynne prawo legacji),
- ***ius tractatum***, czyli prawo zawierania umów międzynarodowych,
- ***ius standi***, czyli prawo występowania z roszczeniami międzynarodowymi i obowiązek ponoszenia odpowiedzialności międzynarodowej.

Pojęcie **podmiotowości politycznomiędzynarodowej** jest szersze od pojęcia podmiotowości prawnomiędzynarodowej. Oznacza to, że każdy podmiot prawa międzynarodowego jest uczestnikiem stosunków międzynarodowych oraz to, że niektórzy uczestnicy stosunków międzynarodowych są podmiotami prawa międzynarodowego. Podmiotowość politycznomiędzynarodowa oznacza zdolność do świadomego działania międzynarodowego, którego celem jest zaspokajanie własnych potrzeb podmiotu. Jej atrybutami są: świadomość podmiotu odnosząca się do rzeczywistości międzynarodowej, jak i do własnego w niej miejsca

oraz własnych potrzeb oraz zdolność podmiotu do prowadzenia stałych działań kształtujących stosunki międzynarodowe w sposób racjonalny i niezależny [Pietras 1986: 75].

Uwzględniając zakres podmiotowości prawnomiędzynarodowej uczestników międzynarodowych stosunków dzielimy na państwa i uczestników pozapaństwowych. Ta ostatnia grupa obejmuje:

- narody,
- zbiorowe podmioty międzypaństwowe: organizacje międzyrządowe i inne związki państw,
- zbiorowe podmioty międzyspołeczne (niekomercyjne): międzynarodowe organizacje pozarządowe, ruchy i sieci międzyspołeczne, fundacje, kościoły, organizacje terrorystyczne,
- zbiorowe podmioty gospodarcze (komercyjne): przedsiębiorstwa, grupy przestępcze,
- prywatne i subpaństwowe podmioty krajowe (np. partie polityczne, organizacje społeczne, osoby fizyczne, regiony, miasta) [Popiuk-Rysińska 2006: 90–91].

W literaturze przedmiotu uczestników stosunków międzynarodowych dzieli się również na:

- podmioty publiczne (np. państwa) i podmioty prywatne (np. organizacje pozarządowe),
- podmioty jednostkowe (np. osoba fizyczna) i podmioty zbiorowe (np. organizacje międzynarodowe),
- podmioty pierwotne (np. państwo) i podmioty wtórne (np. ruchy międzynarodowe),
- podmioty globalne, regionalne, międzyregionalne i lokalne,
- podmioty działające legalnie, realizujące cele społecznie akceptowane i podmioty nielegalne, prowadzące działalność przestępczą (np. grupy terrorystyczne) [Popiuk-Rysińska 2006: 106–107].

4.2. Interesy i oddziaływanie uczestników stosunków międzynarodowych

Potrzeby motywują podmiotowych uczestników stosunków międzynarodowych w ich zachowaniach, działaniach i interakcjach. W szerokim rozumieniu „potrzeba” oznacza zespół odczuć, oczekiwań i wymagań podmiotu wobec jego środowiska zewnętrznego. Każdą potrzebę można postrzegać w następujących wymiarach:

- w wymiarze realnym – jest to pewien stan niezaspokojenia określonych warunków bytowania i rozwoju (np. surowcowych),
- w wymiarze świadomościowym – jest to subiektywne odczucie określonego braku (np. prestiżu),

- w wymiarze analitycznym jest obiektywną właściwością, polegającą na niezbędności warunku utrzymania lub osiągnięcia przez podmiot określonego stanu rzeczy, względnie celu (np. porozumienia).

Skala i ranga potrzeb jest różna w zależności od rodzaju uczestników stosunków międzynarodowych i ich systemów, stanu ich niezaspokojenia, odczuwania braku i konieczności zaspokojenia. Występują one pod postaciami naturalnych potrzeb bytowania i przetrwania, potrzeb standardu (dorównania innym) oraz potrzeb uznania i prestiżu (wyróżniania się wśród innych) [Kukułka 2003: 149].

Potrzeby wyrastają z obiektywnych warunków bytowania narodów i państw, w tym także ze stanu stosunków między nimi. Na początku są to potrzeby pierwotne, nieświadomione i nieartykułowane, a dążenia do ich zaspokojenia mają charakter żywiołowy. Uświadomione potrzeby przybierają postać zrjonalizowanych, ukierunkowanych aspiracji i interesów, które podlegają artykulacji. Potrzeby aspiracyjne i związane z nimi systemy aspiracji są uwarunkowane stanem zaspokojenia potrzeb naturalnych narodów i państw. Są one zazwyczaj wyrażane w postaci oczekiwań i zamiarów związanych z celem, który może w przyszłości zaspokoić określone potrzeby (np. wyrażanie chęci przystąpienia do organizacji międzynarodowej). W toku realizacji potrzeby aspiracyjne przekształcają się w potrzeby operacyjne, które przejawiają się jako interesy. Są one formą wyrażania i ukierunkowania realizowanych potrzeb, a zarazem tworzą ogniwo łączące potrzeby z celami narodów czy państw. Subiektywna wola realizacji danego interesu prowadzi do formułowania celu aktywności podmiotu stosunków międzynarodowych [Kukułka 2006: 252–253].

Z potrzeb egzystencji (obejmujących m.in. materialne, świadomościowe i polityczne uwarunkowania przetrwania, jak i tożsamości) wyrastają cele egzystencjalne uczestników stosunków międzynarodowych, których istotą jest dążenie do maksymalizacji wszelkich szans ich przetrwania w środowisku międzynarodowym. Z potrzeb koegzystencji (wymogi przynależności i współżycia w środowisku międzynarodowym, wzajemnego poszanowania suwerenności i tożsamości) wynika konieczność racjonalnego i ustabilizowanego układania różnych elementów współpracy i współzawodnictwa w środowisku międzynarodowym. Podnoszeniu zaś efektywności zaspokajania potrzeb egzystencjalnych i koegzystencjalnych służą potrzeby funkcjonalne. Sprowadzają się one do ciągłego usprawniania mechanizmów stosunków międzynarodowych oraz wprowadzania do nich innowacji normatywnych i proceduralnych.

Natomiast interesy uczestników międzynarodowych określa zestawienie potrzeb z obiektywnymi możliwościami ich zaspokajania. Za Stanisławem Bieleniem można przyjąć, że **interes** oznacza pewną relację między potrzebami podmiotu a stanem rzeczy, w którym owe potrzeby mogą być zaspokojone [Bieliń 2010: 73–74]. Innymi słowy, interesy determinują zachowania uczestników stosunków międzynarodowych, przede wszystkim państw. W oparciu o nie formułowane są cele, metody działania i środki niezbędne do ich realizacji.

W literaturze przedmiotu wyodrębnia się **trzy typy interesów**:

- **interesy egzystencjalne** obejmują zaspokojenie materialnych i świadomościowych potrzeb państwa w stopniu zapewniającym jego przetrwanie, bezpieczeństwo, całość, pewność, identyczność, przystosowanie i rozwój,
- **interesy koegzystencjalne** zaspokojenie materialnych i świadomościowych potrzeb państwa w zakresie autonomii, suwerenności, uczestnictwa, przynależności, łączności, współżycia, współpracy, współzawodnictwa, korzyści wzajemności, pozycji i roli,
- **interesy funkcjonalne** obejmują zaspokojenie materialnych i świadomościowych potrzeb państwa w zakresie międzynarodowej informacji, percepcji, regulacji, skuteczności, sprawności i innowacji w procesach uczestnictwa międzynarodowego.

W przypadku państw interesy traktowane są jako kategoria ideologiczna – wskazująca na rangę wartości nadrzędnych lub uznawanych za takie w danej grupie odniesienia, oraz wytyczna pragmatycznego działania w polityce, a więc jako swego rodzaju stymulator aktywności, którego podstawę stanowi kalkulacja zysków i strat w osiągnięciu wyznaczonych celów. Formą wyrazu interesów państwa są interesy narodowe. **Interes narodowy** oznacza również możliwość zaspokojenia splotu rozmaitych potrzeb jednostki, społeczeństwa i państwa [Bieleń 2010: 74].

Interes narodowy i racja stanu odnosiły się do zabezpieczenia najistotniejszych potrzeb i wartości egzystencjalnych państw w sferze wewnętrznej i zewnętrznej. Etymologicznie znaczenie racji stanu wywodzi się od wyrażenia łacińskiego *ratio status*, stosowanego w starożytnym Rzymie.

Racja stanu oznaczając nadrzędność interesów państwa wobec innych interesów politycznych oraz norm moralnych i prawnych, służy uzasadnianiu, dokonywaniu oceny i wartościowaniu skuteczności polityki zagranicznej państwa. Istotny jest w tym kontekście właściwy dobór celów i środków, które pozwalałyby państwu funkcjonować bezpiecznie i sprawnie w środowisku międzynarodowym. Racja stanu jest pewną kategorię motywacyjną polityki zagranicznej państwa oraz głównym kryterium optymalizacji decyzji i działań danego państwa w środowisku międzynarodowym. W tym ujęciu jest ona tożsama z interesem narodowym. W stosunku do polityki zagranicznej racja stanu określa przede wszystkim nadrzędność interesu państwowego, stanowiącego odzwierciedlenie prymatu interesu zbiorowego wobec interesów grupowych i partykularnych.

Racja stanu wymaga właściwego zdiagnozowania środowiska międzynarodowego danego państwa, jak i przewidywania jego ewolucji i zmian. Decydenci polityczni odpowiedzialni za politykę zagraniczną państwa muszą uwzględnić rozmaite scenariusze przyszłych sytuacji, co ma służyć optymalizacji procesu decyzyjnego i osiągnięciu wyznaczonych celów za pomocą posiadanych środków. Jest to związane z potrzebą wypracowania polistrategii międzynarodowej państwa. Racja stanu warunkuje i wyznacza cele strategiczne w sferze politycznej, gospodarczej, wojskowej, kulturalnej itd. Natomiast cele taktyczne i operacyjne warunkowane są zmieniającymi się preferencjami politycznymi i koniunkturą międzynarodową.

Współcześnie państwa łączą indywidualne interesy i partykularne racje z interesami międzynarodowymi, które wynikają z całości podstawowych potrzeb wszystkich uczestników stosunków międzynarodowych. Sprzyja to umiejętnemu harmonizowaniu i uzgadnianiu działań, mających na celu jak najskuteczniejszą ich realizację. Problem zależności racji stanu państw uwidacznia się zwłaszcza w przypadku sojuszy i związków integracyjnych, gdzie poszukiwaniu zbieżnych wartości towarzyszy konieczność zgodności w procesie realizacji wspólnej polityki i stanowiska wobec otoczenia zewnętrznego [Bieleń 2010: 92].

Oddziaływanie. Pojęcie oddziaływania jest ściśle związane ze specyfiką stosunków między elementami środowiska międzynarodowego. Występują znaczne różnice w oddziaływaniach poszczególnych elementów. Oddziaływania niektórych elementów są nieukierunkowane i niezamierzone (np. normy międzynarodowe warunkujące działania podmiotów), a innych celowe, ukierunkowane i świadomie realizowane. To właśnie ukierunkowane oddziaływania są przejawem działania podmiotów. Innymi słowy, tylko podmioty oddziałują w toku własnych działań, czy też poprzez działania.

Formie przebiegu i rezultaty działania uczestników stosunków międzynarodowych mają zazwyczaj charakter pośredni, tzn. nie kształtują bezpośrednio sfery międzynarodowej i jej nie kontrolują. Realizowane są przez rozmaitych pośredników (np. przedstawiciele państw) za pomocą takich metod, jak wyrażanie stanowisk, wymiana poglądów, negocjacje, perswazja czy wywieranie presji za pomocą środków pokojowych. W stosunkach międzynarodowych obecne są również działania bezpośrednie lub do nich zbliżone.

Działania bezpośrednie to zazwyczaj:

- **stosowanie siły zbrojnej** wobec innego podmiotu lub grożenie siłą, w tym m.in. interwencja zbrojna, okupacja całości lub części obcego terytorium, demonstracje zbrojne, ostrzał terytorium innego państwa, ultimatum, akty terrorystyczne,
- **manipulowanie środkami** (dobrami materialnymi i niematerialnymi), które są niezbędne dla innego podmiotu, w celu wywołania pożądanych zmian w jego działaniach, postawach, koncepcjach, w tym m.in. zrywanie lub ograniczanie stosunków gospodarczych, politycznych, zamknięcie granic, zawieszenie wymiany osobowej, wyrażanie gróźb,
- **tajne akcje wywiadowcze**, w tym szczególnie infiltracja aparatu państwa, kontrola działalności partii politycznych, oczernianie i przekupywanie polityków, działalność wywrotowa, sabotaż, organizowanie zamachów stanu.

Poszczególni uczestnicy stosunków międzynarodowych w sposób zróżnicowany oddziałują na środowisko zewnętrzne, co oznacza że odmiennie realizują swoje interesy i osiągają wyznaczone cele. Najbardziej wszechstronnymi uczestnikami stosunków międzynarodowych są państwa, bowiem posługują się one bardzo zróżnicowanym zbiorem środków i metod działania. Są to środki i metody polityczne, gospodarcze, wojskowe, psychospołeczne i wywiadowcze. Państwa wykorzystują również środki normatywne (normy międzynarodowe) i posługują się instrumentalnie innymi uczestnikami stosunków międzynarodowych, w tym

m.in. organizacjami społecznymi czy organizacjami i ruchami międzynarodowych. Inaczej, państwa dysponują szerokim wachlarzem środków i mają dużą swobodę w wyborze sposobów postępowania się nimi. Natomiast pozapaństwowi uczestnicy stosunków międzynarodowych dysponują znacznie bardziej ograniczonymi środkami działania i posługują się znacznie węższym zbiorem metod oddziaływania w środowisku międzynarodowym [Popiuk-Rysińska 2006: 111–112].

4.3. Uczestnicy państwowi stosunków międzynarodowych

Systemy państw lub *quasi*-państw istniały w różnych okresach i miejscach oraz w różnych częściach świata, np. w starożytnych Indiach, w starożytnej Grecji. Przedmiotem badań stosunków międzynarodowych jest jednak zwykle era nowożytna w Europie, począwszy od XVI i XVII wieku, kiedy to po raz pierwszy pojawiły się suwerenne państwa zajmujące sąsiadujące ze sobą terytoria.

W nauce prawa międzynarodowego wskazuje się **trzy elementy pojęcia państwa**: określone terytorium, ludność zamieszkująca to terytorium oraz władza, która ma charakter władzy najwyższej, tzn. suwerennej. Państwo powstaje wówczas, gdy nad określonym terytorium i zamieszkującą go ludnością tworzy się władza suwerenna, sprawowana w granicach tego terytorium. Powstanie państwa oznacza, że pojawił się nowy uczestnik stosunków międzynarodowych. Państwo z chwilą powstania uzyskuje zdolność do aktywności międzynarodowej. Do atrybutów międzynarodowych państwa należą:

- prawo legacji czynnej i biernej, obejmujące możliwość wysyłania swoich przedstawicieli za granicę i przyjmowania obcych przedstawicieli u siebie,
- prawo uczestniczenia we wszystkich przejawach stosunków międzynarodowych,
- prawo współtworzenia norm, instytucji i struktur w środowisku międzynarodowym.

Istotną i nieodłączną właściwością państwa jest suwerenność, tj. samowładność i całościowość państwa w polityce wewnętrznej i zewnętrznej. Suwerenność oznacza formalny status państwa w otoczeniu międzynarodowym. Wskazuje, że państwo stanowi odrębną i niezależną jednostkę geopolityczną, ponosi wyłączną odpowiedzialność za to, co się dzieje na jej terytorium oraz niezależnie i samodzielnie definiuje, reprezentuje i realizuje swoje interesy na arenie międzynarodowej.

Pojęcie suwerenności w XXI wieku różni się znacznie od rozumienia go z okresu, kiedy powstawał system westfalski oparty na istnieniu suwerennych państw, tzn. całkowicie niezależnych od papieża i od cesarza państw. Suwerenność oznaczała wówczas, że władca absolutny ma władzę najwyższą, a więc wolną od jakiegokolwiek podległości od cesarza czy papieża oraz całkowitą, a więc obejmującą prawo regulowania wszystkich kwestii w obrębie jego terytorium, a także nie-

ograniczoną i wyłączną, niepodlegającą zatem żadnym ograniczeniom wewnętrznym i zewnętrznym.

Kwestią dyskusyjną jest zakres ograniczeń w wykonywaniu przez państwo jego suwerennych uprawnień, jak też relacje między suwerennością władzy państwowej a kompetencjami organizacji międzynarodowych, podmiotów ponadnarodowych do decydowania/współdecydowania o sprawach tradycyjnie uznawanych za przynależne państwu [Łoś-Nowak 2006: 255].

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że obecnie nie możemy mówić już o całościowości, tj. o swobodnym regulowaniu przez państwa wszystkich spraw wewnętrznych. Kompetencja wewnętrzna ulega bowiem zawężeniu. Jest to rezultat ewolucji systemu międzynarodowego, który stawia państwo przed koniecznością redefinicji jego dotychczasowych funkcji. Aby realizować swoje cele, państwo musi współpracować z innymi uczestnikami stosunków międzynarodowych. Ograniczenia dla suwerenności państwa tworzą m.in. sieci prawnie zinstytucjonalizowanych relacji międzynarodowych, powstawanie rynku globalnego, intensyfikacja różnych form transnarodowej współpracy czy ochrona praw człowieka [Zenderowski 2006: 261–262].

Zmiany dokonują się również na płaszczyźnie politycznej. W coraz większym stopniu zmienia się charakter rządu, ewoluując w stronę rządu wielopostaciowego, na kilku wzajemnie przenikających się arenach. W rządzeniu uczestniczą nie tylko rządy i tradycyjne organizacje międzynarodowe, lecz również organizacje pozarządowe i inni pozapaństwowi uczestnicy stosunków międzynarodowych. Ponadto społeczeństwa znacznej części państw stają się coraz bardziej wieloetniczne, tak jak w przypadku Wielkiej Brytanii czy Francji, co utrudnia utrzymanie ich spójności wewnętrznej i zasadniczo zmienia czy wręcz rozsądza dotychczasowe pojmowanie państwa w kategoriach narodowego państwa terytorialnego [Kondrakiewicz 2006: 71]. Tworzy się pojęcie obywatelstwa globalnego, opartego na szczególnej więzi na przykład funkcjonariuszy z organizacją międzynarodową czy wynikającej z poczucia globalnych więzi i zagrożeń w powstawaniu globalnej społeczności obywatelskiej [Haliżak 2004: 135].

Można się zgodzić z Ireną Popiuk-Rysińską, że powyższe zmiany nie oznaczają zanikania lub osłabienia roli państwa w systemie międzynarodowym, ponieważ:

- wiele niepaństwowych podmiotów jest powiązanych z państwami i służy realizacji ich polityki zagranicznych, np. rządy państw finansują działalność organizacji pozarządowych,
- zdecydowana większość podmiotów niepaństwowych nie podważa istnienia państwa, nie dąży do jego zastąpienia, ale współpracuje z państwami i ich organizacjami,
- uczestnicy niepaństwowi działają w warunkach prawnych i rzeczowych stworzonych przez państwa [Popiuk-Rysińska 2006: 115–116].

Współcześnie przeprowadza się podziały państw na podstawie różnorodnych wskaźników umożliwiających ich stratyfikację. Przybierają one postać rankingów, które ustalają kolejność państw według przyjętego kryterium i na podstawie osiągniętych wyników.

Najczęściej przytaczanym wskaźnikiem jest wielkość produktu krajowego brutto (PKB), który uznawany jest za najlepszy miernik rozwoju gospodarczego, mimo różnicy poglądów na temat tego, czy jest to wskaźnik rozwoju, czy bogactwa. Wskaźnik PKB pozwala na przybliżony podział państw na bogate i biedne, nie zaś na rozwijające się i rozwinięte.

Wskaźnik rozwoju społecznego (*Human Development Index* – HDI) został opracowany w ramach Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, którego biuro od 1993 roku publikuje coroczne raporty. W ustaleniu tego syntetycznego wskaźnika HDI brane są pod uwagę następujące wskaźniki cząstkowe: oczekiwana długość życia przy narodzeniu (średnia ważona), stopień analfabetyzmu (średnia ważona odsetka dorosłych umiejących czytać i pisać oraz odsetek skolaryzacji na wszystkich poziomach edukacji), PKB *per capita* (PSN) i liczba łóżek szpitalnych na 1 tys. mieszkańców. Państwa podzielone są na trzy grupy: wysoko rozwinięte (<0,80), średnio rozwinięte (0,50–0,80) oraz słabo rozwinięte (>0,50).

Wskaźnik globalizacji (*Globalization Index*), opracowany od początku lat 90. przez firmę doradztwa strategicznego A. T. Kearneya oraz amerykański miesięcznik *Foreign Policy* w celu wykazania stopnia powiązania danego kraju ze światem w czterech sferach: gospodarki, polityki, technologii i kontaktów indywidualnych. Jest on efektem korelacji 13 wskaźników cząstkowych zawartych w powyższych czterech sferach.

W literaturze przedmiotu **państwa klasyfikuje się według** rozmaitych kryteriów:

- **kryterium struktury** – państwa dzieli się na jednolite i złożone.

Państwa jednolite występują na zewnątrz jako jeden podmiot. Mimo istniejącego wewnętrznego podziału administracyjnego na departamenty, województwa czy obwody, nie powstaje w ich wypadku problem podziału suwerenności między całość i części składowe. Jednostki administracyjne nie mają żadnej zdolności prawnej ani zdolności do czynności w stosunkach międzynarodowych. W przypadku państw złożonych istotą jest podział suwerenności między całość i części składowe. Państwa złożone dzieli się na państwa związkowe (federacje), w których całość jest podmiotem prawa międzynarodowego, a części składowe mogą mieć jedynie ograniczoną zdolność do utrzymywania stosunków zewnętrznych oraz na związki państw (konfederacje). W takich związkach podmiotami prawa międzynarodowego są części składowe, a całości albo w ogóle nie ma, albo ma ograniczoną zdolność do czynności w stopniu określanym odpowiednim aktem leżącym u podstaw połączenia. W przeszłości państwami złożonymi były unie realne i personalne;

- **kryterium ograniczenia zdolności do czynności prawnych w stosunkach międzynarodowych** – wyodrębnia się państwa zależne, minipaństwa i państwa trwale neutralne.

Państwo zależne to państwo, którego zdolność do utrzymywania stosunków międzynarodowych i prowadzenia polityki zagranicznej jest ograniczona na rzecz innego podmiotu. Innymi słowy, zależność prawnomiędzynarodowa to przejęcie reprezentacji zewnętrznej jednego państwa przez inne, występujące w jego imieniu. Państwami zależnymi są protektoraty (współczesnym przykładem jest

Bhutan, reprezentowany w stosunkach międzynarodowych od 1949 roku przez Indie) oraz państwa wasalne (zobowiązania wynikające ze stosunku feudalnego np. konieczność uiszczania daniny). W przypadku **minipaństwa** małe terytorium i niewielka liczba ludności uniemożliwia mu niejako fizyczne występowanie w stosunkach międzynarodowych w pełnym wymiarze i dlatego też przekazanie reprezentacji innemu państwu leży w jego interesie (Monako, San Marino). **Państwa trwale neutralne**, w zamian za uzyskaną w umowie międzynarodowej gwarancję niepodległości i integralności terytorialnej, zobowiązują się nie używać siły zbrojnej przeciwko innemu państwu ani nie przystępować do toczących się już działań wojennych, z wyjątkiem samoobrony. Państwo trwale neutralne jest państwem w pełni suwerennym, mimo pewnego ograniczenia zdolności do zawierania umów i uczestniczenia w organizacjach wojskowo-politycznych (Szwajcaria, Austria);

- kryterium roli w stosunkach międzynarodowych – mocarstwa uniwersalne, mocarstwa regionalne i sektorowe, państwa średniej wielkości i państwa małe.

Mocarstwa uniwersalne są zdolne do działań międzynarodowych we wszystkich dziedzinach i zakresach w skali globalnej (USA).

Mocarstwa regionalne i sektorowe są zdolne do oddziaływań w poszczególnych dużych regionach geograficznych (Indie, Chiny, Wielka Brytania, Brazylia, RPA) lub też określonych sferach współpracy międzynarodowej (Niemcy, Japonia).

Państwa średniej wielkości są zdolne do działań transgranicznych i regionalnych o ograniczonym zakresie (np. Polska, Finlandia, Dania, Austria).

Państwa małe nie są zdolne do działań samodzielnych oraz często zmuszone są do ścisłej kooperacji z sąsiadami lub innymi państwami (np. Monako, San Marino, Liechtenstein), czasami do tej kategorii zalicza się większe państwa, które jednak, mimo że nie są suwerenne, nie odgrywają większej roli w stosunkach międzynarodowych (np. Albania, Mołdowa).

W stosunkach międzynarodowych pojawiły się również nowe kategorie państw. Jedną z nich jest określenie **państwa zbójckie** (*rouges states*). Państwa te oskarżone bywają o to, że w sposób planowy naruszają prawo międzynarodowe, wspierają międzynarodowy terroryzm, łamią prawa człowieka, dokonują operacji prania brudnych pieniędzy czy uczestniczą w produkcji i przemyśle narkotyków oraz proliferacji broni masowego rażenia. USA na liście państw zbójckich umieściły m.in. Koreę Północną, Syrię, Jemen, Kubę i Iran.

Kolejna kategoria to **państwa upadłe**. Można przyjąć, że państwo upadłe to takie, w którym rząd nie ma efektywnej kontroli nad terytorium, jego legitymizacja kwestionowana jest przez znaczną część ludności, nie jest on w stanie zapewnić swoim obywatelom bezpieczeństwa publicznego lub świadczeń publicznych oraz nie posiada monopolu na użycie siły. W tego typu państwach na ogół spore obszary są w wyłącznym władaniu klanów lub struktur plemiennych, co stwarza dogodne warunki do działalności organizacji terrorystycznych, struktur mafijnych, grup przestępczych, sekt wyznaniowych itd., prowadzących często niczym nieskrępowaną i przez nikogo niekontrolowaną działalność o zasięgu transnarodowym.

W literaturze przedmiotu obecne jest również pojęcie **państwa wirtualnego**, które swoją potęgę czerpie z produkcji dóbr umieszczonej poza jego granicami i udziału w wymianie międzynarodowej. Takie państwo specjalizuje się w nowoczesnych technologiach i dziedzinach, przynoszących największe zyski. Państwo wirtualne lokuje, co prawda, większość swojej produkcji przemysłowej za granicą, często w odległych rejonach świata, jednak koncentruje u siebie wysoko wyspecjalizowane usługi, badania naukowe, wzornictwo przemysłowe, finanse, marketing i transport. W zależności od poziomu zaawansowania w procesie wirtualizacji wyróżnia się trzy grupy państw:

- **pierwszą grupę stanowią prototypy państw wirtualnych:** Hong-Kong, Singapur i Tajwan. Z pozostałych państw przybliżone parametry spełniają jedynie Szwajcaria i Holandia,
- **druga grupa, pośrednia,** obejmuje m.in. USA, Japonię, Niemcy, Francję i Wielką Brytanię. Państwa te posiadają nowoczesne technologie i rozwinięty sektor usług, przeniosły już też pewną część produkcji przemysłowej poza granice, ale w dalszym ciągu utrzymują znaczną ich część wewnątrz własnego terytorium,
- **trzecia grupa jest głównie reprezentowana przez państwa rozwijające się,** których gospodarka opierać się będzie w dalszym ciągu na tradycyjnych sektorach: górnictwie, rolnictwie i produkcji przemysłowej. Spośród wielu innych do tej grupy należą: Chiny, Meksyk, Brazylia i Indie, które stawać się będą światowymi potęgami przemysłowymi [Dumała 2006: 87–88].

Z perspektywy historycznej zauważamy stałe zmiany na mapie politycznej świata, będące m.in. wynikiem rozwoju cywilizacyjnego społeczeństw i ich politycznej organizacji, układu sił. Pod wpływem różnorodnych procesów i czynników dochodziło do zaniku, rozpadu, rozbioru lub przekształceń jednych państw i powstawania nowych.

Państwa mogą powstawać przez:

- oderwanie się części terytorium państwa i utworzenie nowego niezależnego państwa (secesja). Szczególnym przypadkiem jest oderwanie się terytorium zależnego w wyniku procesu dekolonizacji (Erytrea odłączyła się od Etiopii w 1993 roku, proklamując niepodległość, w 1971 r. doszło do secesji Pakistanu Wschodniego od Pakistanu Zachodniego i utworzenia państwa Bangladesz),
- rozpad państwa na kilka nowych państw (np. rozpad Czechosłowacji na podstawie ustawy z 25 listopada 1992 r.; Senegal i Mali w 1960 r. na skutek rozpadu Federacji Mali [1959–1960]),
- połączenie się kilku państw i utworzenie nowego państwa (Tanzania 27 kwietnia 1964 roku z połączenia Tanganiki z Ludową Republiką Zanzibaru i Pemby),
- utworzenie nowego państwa na terytorium niepodlegającym suwerenności żadnego państwa (uzyskanie niepodległości przez tzw. obszary powiernicze jest przykładem powstania państw na obszarach, które nie podlegały suwerenności żadnego państwa. W ten sposób powstały np. w 1960 roku Kamerun, Togo i Somalia).

Powstawanie i upadek państw to zjawiska przeciwstawne, gdyż powstanie nowych państw jest często bezpośrednio związane z upadkiem innych.

Państwa mogą upaść z powodu:

- połączenia – państwa mogą przestać istnieć, kiedy dwa państwa (lub większa liczba państw) łączą się, tworząc nowe państwo;
- rozpadu – rozpadnięcie się na kilka części składowych;
- przyłączenia (inkorporacji) – sytuacja tego rodzaju ma miejsce, gdy dane państwo lub państwa zostają włączone – na co wyrażają zgodę – do innego organizmu państwowego. Należy podkreślić, że inkorporacja zawsze musi mieć charakter dobrowolny, równoprawny oraz musi wynikać z umowy międzynarodowej (np. przyłączenie landów NRD do RFN w 1990 r.);
- fizycznego zniknięcia całego terytorium państwowego – należy do najmniej prawdopodobnych scenariuszy upadku współczesnego państwa (np. Nauru, któremu grozi zalanie przez morze);
- przekształcenia terytorium państwowego w *res nullius* – sytuacja ta jest możliwa wówczas, gdy całkowicie zanika władztwo danego rządu nad terytorium państwowym, a jednocześnie w obrębie jego terytorium nie powstają żadne inne państwa. Jest to ewentualność bardzo mało prawdopodobna.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że najczęściej występującą przyczyną upadku państw była aneksja, czyli zbrojny podbój terytorium innego państwa i jednoczesna likwidacja jego suwerenności. Przykłady aneksji to wchłonięcie Austrii przez hitlerowskie Niemcy w 1938 roku czy też zajęcie Litwy, Łotwy i Estonii przez ZSRR w maju 1940 roku. Obecnie aneksja uznawana jest za całkowicie nielegalną i sprzeczną z prawem międzynarodowym.

Udział państwa w stosunkach międzynarodowych związany jest z jego uznaniem na arenie światowej. Zasady uznawania państw są formułowane przez praktykę międzynarodową. Uznanie może być wyraźne (np. przez oświadczenie notą lub podpisanie umowy bilateralnej), albo też milczące, tzn. *per facta concludentia* (np. przez nawiązanie stosunków dyplomatycznych). Mówi się również o uznaniu indywidualnym i uznaniu zbiorowym (np. w wyniku głosowania za przyjęciem do ONZ). Wyróżnia się też uznanie *de iure* i *de facto*. Uznanie *de iure* jest bezwarunkowe, pełne i pociąga za sobą wszystkie prawne skutki uznania. Oznacza to wolę nawiązania stosunków dyplomatycznych, konsularnych, politycznych, ekonomicznych, handlowych i kulturalnych. Natomiast uznanie *de facto* ma charakter warunkowy, jest odwoławalne, niepewne i prowizoryczne. Wiąże się głównie z nawiązaniem przez uznawanego i uznającego dwustronnych relacji ekonomicznych, kulturalnych lub innych, ale w zasadzie nie powoduje nawiązania stosunków dyplomatycznych [Sobczyński 2006: 55].

Działalność państwa jest, zgodnie z zasadą suwerenności, ograniczona tylko suwerennością innych państw. Istotny jest problem odpowiedzialności międzynarodowej państw. Zasada odpowiedzialności międzynarodowej oznacza, że wszelkie naruszenie suwerenności lub interesów państwa powoduje obowiązek odpowiedniego naprawienia szkody. Wyrządzenie szkody zwyczajowo nazywano deliktem międzynarodowym.

Delikt międzynarodowy może polegać albo na działaniu niezgodnym z prawem, albo na zaniechaniu. W pierwszy przypadku mamy do czynienia z sytuacją, w której państwo działa sprzecznie ze swoimi zobowiązaniami wynikającymi z normy traktatowej lub zwyczajowej. Drugi natomiast ma miejsce wówczas, gdy państwo nie dołożyło należytych starań, aby zapobiec naruszeniu prawa, np. władze porządkowe nie przeszkadzają w napaści na pomieszczenia misji dyplomatycznej obcego państwa.

Wskazuje się na istnienie dwóch rodzajów odpowiedzialności państwa: bezpośredniej i pośredniej. W pierwszym wypadku chodzi o odpowiedzialność, jaką państwo ponosi za swe własne działanie, tj. swoich organów, w drugim zaś za akty poszczególnych osób prawnych. Podział odpowiedzialności na bezpośrednią i pośrednią wychodzi z założenia, że państwo odpowiada nie tylko za własne, przynoszące szkodę działania, lecz również za działania obywateli, a nawet cudzoziemców chwilowo przebywających na jego terytorium. Przy odpowiedzialności bezpośredniej państwo zobowiązane jest do odszkodowania, podczas gdy odpowiedzialność pośrednia wyczerpuje się, poza satysfakcją, na ukaraniu winnych lub skłonieniu ich do naprawienia szkód. Jeśli jednak państwo nie czyni tego, popełnia wówczas delikt międzynarodowy i odpowiedzialność pośrednia zmienia się w bezpośrednią.

Wyróżnia się również **odpowiedzialność obiektywną**, według której państwo ponosi absolutną odpowiedzialność niezależnie od tego, czy szkoda wyrządzona została umyślnie czy też przypadkowo oraz **odpowiedzialność subiektywną**, która zakłada, że do zaistnienia odpowiedzialności międzynarodowej konieczne jest: stwierdzenie istnienia elementu umyślnego lub też niedbalstwa danego organu państwowego.

Prawo międzynarodowe nakłada na państwo winne pogwałcenia norm międzynarodowych obowiązek naprawienia wyrządzonych szkód. Realizacja odpowiedzialności może nastąpić w formie:

- przywrócenia stanu poprzedniego (restytucji);
- wynagrodzenia szkody (reparacji), jeśli restytucja obiektywnie nie jest możliwa; wynagrodzenie szkody następuje zazwyczaj w formie odszkodowania pieniężnego;
- zadośćuczynienia (dania satysfakcji) za szkodę o charakterze niematerialnym; w praktyce stosowane jest wyrażenie ubolewania, przeproszenie, zapewnienie, że w przyszłości podobne fakty nie będą miały miejsca [Góralczyk, Sawicki 2006: 172].

Realizacja odpowiedzialności może nastąpić wskutek porozumienia zainteresowanych stron, w efekcie postępowania arbitrażowego lub sądowego oraz w wyniku zastosowania środków odwetowych i sankcji.

Zdolność do działań międzynarodowych jest wspólna dla wszystkich państw, stanowi ich stały i niezbywalny atrybut zewnętrzny. Państwa korzystają z tego atrybutu w zróżnicowanym stopniu. Zakres efektywnej zdolności państw do działań międzynarodowych jest przede wszystkim pochodną ich potencjału (siły), który decyduje o międzynarodowej randze i ma wpływ na pozycję oraz rolę. Aktyw-

ność międzynarodowa państwa jest zależna od poszanowania jego suwerenności przez inne państwa, a także od zakresu nawiązanych przez państwo stosunków dyplomatycznych [Bieleń 2010: 32–33].

Funkcją politycznej aktywności państw są ich **role międzynarodowe**. Rola międzynarodowa to sposób zachowania (działania) państwa na arenie światowej, które wykorzystuje pozostający w jego dyspozycji potencjał. Pomiędzy kategorią „pozycji” i „roli” występuje zależność: pozycja wpływa na proces formułowania i realizowania charakterystycznego dla państwa systemu ról międzynarodowych, które w konsekwencji sprowadzają się do działań na rzecz utrzymania/umocnienia jego pozycji w świecie [Szymborski 2006: 84].

W klasyfikacji ról międzynarodowych uwzględnia się kryteria hierarchiczności i efektywności, zasięgu przestrzennego i stosunku do rzeczywistości. W zależności od tego wyodrębnia się następujące grupy ról:

- lidera, przywódcy, opiekuna, patrona, donatora, protektora, interwenta, hegemonia, sojusznika, partnera, klienta, odbiorcy, satelity, buforu, pomostu, przedmurza, kordonu sanitarnego,
- role globalne, kontynentalne, regionalne, subregionalne, lokalne, sąsiedzkie,
- role rewolucyjne, innowacyjne, konserwatywne i reakcyjne – zwolennicy radykalnych zmian to rewizjoniści, bojownicy, bastiony i przywódcy rewolucji, obrońcy wiary/ideologii, wyzwolicieli; zwolennicy reform to moderatory, pojednawcy, mediatorzy, koncyliatorzy; zwolennicy utrzymania status quo to strażnicy tradycji, „świętych” miejsc, balansjerzy, arbitrzy, neutralowie, niezangażowani, izolacjoniści; zwolennicy przywrócenia status quo ante to reakcjoniści [Bieleń 2010: 35].

Wskaźnikiem rangi państwa jest jego **siła (potęga)**. Można ją zdefiniować jako faktyczną i potencjalną zdolność państwa do wykorzystywania wszelkich środków w celu zaspokojenia potrzeb i interesów w środowisku międzynarodowym. Wyróżnia się tzw. „miękką siłę” (*soft power*) oraz „twardą siłę” (*hard power*). Pojęcie tzw. „miękkiej siły” związane jest z zasobami niematerialnymi, takimi jak kultura, ideologia i instytucje, a więc z umiejętnościami oddziaływania na świadomość ludzką, kształtowania stylu życia i wzorców kulturowych, manipulowania innymi, w tym technologicznymi i finansowymi komponentami siły. Natomiast „twarda siła” jest identyfikowana z takimi składnikami, jak liczba ludności, potencjał wojskowy, potencjał gospodarczy czy zasoby surowcowe. Stosowanie tych zasobów w praktyce politycznej oznacza odwoływanie się do strategii presji, przemocy, gróźb lub strategii zachęt, swoistego międzynarodowego „przekupstwa” (strategia „kija i marchewki”) [Pietraś 2008: 18].

4.4. Uczestnicy niepaństwowi stosunków międzynarodowych

Narody

Termin naród jest wieloznaczny, trudno jest podać obowiązującą bądź przynajmniej akceptowaną przez większość badaczy definicję. W literaturze przedmiotu spotykamy następujące koncepcje narodu: naród jako *ethnos* i naród jako *demos*.

Pierwsza z tych koncepcji określana jest jako obiektywistyczna lub naturalistyczna. Według tego ujęcia naród jest czymś w rodzaju „wspólnoty krwi”. O członkostwie w narodzie decydują czynniki niezależne od woli jednostki. Tym, co konstytuuje naród jest wspólne pochodzenie oraz będąca tego następstwem i wyrazem kultura. W koncepcji *ethnosu* zakłada się, że naród „istniał od zawsze”. Zmieniały się jedynie formy jego bytowania, przejawiania się w historii. Naród etniczny zaistniał wcześniej aniżeli państwa i może istnieć niezależnie od tego, czy posiada swoje państwo czy też nie. Naród etniczny nie jest wytworem państwa, lecz bytem od niego niezależnym. To naród stwarza, emancypując się spośród innych narodów, swoje państwo i w jego ramach organizuje swoje życie.

Natomiast druga z koncepcji określona jest jako subiektywistyczna, konstruktywistyczna, woluntarystyczna lub historyczna. Zakłada ona, że naród jest wspólnotą obywateli zamieszkujących terytorium danego państwa. Tym zatem, co konstytuuje naród jest polityka oraz pojęcie obywatelstwa – przynależności do określonej organizacji politycznej jaką jest państwo. Identyfikacje etniczne mają znaczenie drugorzędne, naród polityczny powstał na podstawie struktury państwa. To państwo i uczestnictwo w jego życiu politycznym „zrodziło” naród.

Według J. Kukułki w sensie najogólniejszym przez „naród” rozumiemy taką wielką grupę społeczną, która związana jest wspólnotą losów historycznych, kultury, języka, terytorium i życia ekonomicznego. Wyrazem tej wspólnoty jest świadomość narodowa, poczucie własnej odrębności w stosunku do innych narodów, dążenie do podnoszenia prestiżu narodowego, jak również działanie mające na celu tworzenie i umacnianie własnego państwa.

Wobec powyższego na model narodu powinny się składać następujące elementy:

- dziedzictwo kulturowe (historia),
- wspólna bogata symbolika,
- wspólny język i system komunikacji wewnątrz zbiorowości,
- wspólne pochodzenie etniczne,
- istnienie terytorium narodowego, które znajduje się bądź w posiadaniu narodu, bądź pod okupacją,
- znaczne poczucie wspólnoty między ludźmi (identyfikacja wewnętrzna),
- poczucie odrębności narodowej (identyfikacja zewnętrzna).

Udział narodów w procesach działań i interakcji międzynarodowych ma charakter pośredni lub bezpośredni. W pierwszym przypadku wspólnoty narodowe

stanowią podstawę demograficzną nowoczesnych państw, decydują o ich zwartości wewnętrznej oraz ich uczestnictwie w życiu międzynarodowym. Natomiast w sposób bezpośredni wspólnoty narodowe uczestniczą w stosunkach międzynarodowych wtedy, kiedy organizują się w formie ruchów narodowowyzwoleńczych lub jako wspólnoty, które w pozarządowych kontaktach i organizacjach międzynarodowych wspierają, czy też zwalczają, politykę zagraniczną dominujących nad nimi państw [Kukułka 1984: 109].

Naród, który w trakcie walki narodowowyzwoleńczej tworzy zręby swej państwowości, wykształca organy cywilne lub wojskowe zdolne do reprezentowania go w płaszczyźnie międzynarodowej, staje się podmiotem prawa międzynarodowego, jest traktowany jako swego rodzaju państwo *in statu nascendi*.

Narody w porównaniu z państwami mają ograniczony zakres zdolności do działań międzynarodowych. Mogą nawiązywać i utrzymywać stosunki z innymi uczestnikami oraz zawierać traktaty międzynarodowe. Mają one również zdolność uczestnictwa w pracach organizacji międzynarodowych i mogą wchodzić w skład różnych związków państw, ale nie zawsze na zasadach pełnego członkostwa (np. Organizacja Wyzwolenia Palestyny miała status obserwatora w ONZ).

Organizacje międzynarodowe

Struktury przypominające obecne organizacje międzynarodowe istniały już w starożytności. Były nimi *amfiktionie*, będące organizacjami religijno-politycznymi. Ich członkami były greckie *polis*. Organizacje te pod względem strukturalno-organizacyjnym zbliżone były do współczesnych organizacji międzynarodowych, miały stałe organy, posiadały stałe siedziby, którymi była jedna lub kilka świątyń. Do najbardziej znanych należała amfiktionia delficko-termopilska. *Symmachie*, będące świeckimi organizacjami polityczno-wojskowymi, posiadały analogiczne do amfiktionii organy, siedzibą ich była również jedna z greckich świątyń. Do najważniejszych należały: Liga Peloponeska, określana jako Związek Spartański i Liga Ateńsko-Delijska, określana jako Ateński Związek Morski [Morawiecki 1995: 31:32].

Powstanie i rozwój organizacji międzynarodowych związane są z rozwojem stosunków międzynarodowych i koniecznością ścisłej współpracy państw w różnych dziedzinach. W rozwoju organizacji międzynarodowych możemy wyróżnić kilka etapów. Etap pierwszy obejmuje okres od początku XVIII wieku do roku 1914, drugi – lata międzywojenne, trzeci – drugą połowę lat 40 i lata 50. XX wieku, a czwarty rozpoczął się w latach 60. XX wieku.

1. W pierwszym etapie tworzenie organizacji wynikało przede wszystkim z chęci ustalenia zasad współpracy międzynarodowej, handlu czy komunikowania, a państwa chciały uzyskać w ten sposób wymierne korzyści. Możliwość tworzenia organizacji międzynarodowych związana była także z wykształceniem się instytucji umów wielostronnych otwartych dla wszystkich państw. Do pierwszych organizacji zalicza się Komisję ds. Żeglugi na Renie (1815), Związek Pocztowy (1878), Międzynarodowe Biuro Miar i Wąg (1875).
2. I wojna światowa spowodowała zasadniczą zmianę w postrzeganiu celów, jakim powinny służyć organizacje międzynarodowe. Pojawiła się potrzeba two-

rzenia „politycznych mechanizmów sterowania łaodem międzynarodowym”. W związku z tym powstała pierwsza organizacja o charakterze uniwersalnym i kompetencjach ogólnych – Liga Narodów (1919). Celem, jaki przyświecał tej organizacji, było utrzymanie pokoju i bezpieczeństwa. Organizacje tworzone w tej fazie zwykle nie miały rozbudowanej struktury, a decyzje podejmowano w nich na zasadzie jednomyślności.

3. W trzecim etapie nastąpiła zasadnicza przebudowa dotychczasowego porządku światowego. Wiązała się ona przede wszystkim z utworzeniem nowej organizacji uniwersalnej – ONZ. Jedną z przyczyn wzrostu liczby organizacji w tym okresie był rozpad systemu kolonialnego i zwiększenie się liczby suwerennych państw.
4. Ostatni etap charakteryzuje się powstawaniem dużej liczby organizacji międzynarodowych. Obecnie funkcjonujące organizacje zajmują się niemalże wszystkimi obszarami stosunków międzynarodowych. Charakterystyczne jest pojawienie się nowego typu organizacji – organizacji transnarodowych.

W literaturze przedmiotu występuje wiele definicji oraz klasyfikacji organizacji międzynarodowych. Przyjmijmy, że **organizacja międzynarodowa** to zrzeszenia państw, bądź też innych osób prawnych (najczęściej krajowych związków lub stowarzyszeń) lub osób fizycznych z różnych krajów, powołane do życia w celu realizowania zadań określonych w statucie.

Według kryterium statusu prawnomiędzynarodowego organizacje międzynarodowe dzielą się na: międzyrządowe (IGOs), pozarządowe (INGOs) i transnarodowe.

Wśród elementów składających się na definicję **organizacji rządowych** wymienia się: zrzeszenie się suwerennych państw w liczbie co najmniej trzech, zawarcie wielostronnej umowy międzynarodowej mającej charakter statutu, określenie w tej umowie celów i sposobów funkcjonowania organizacji, a w szczególności powoływanie organów o wyznaczonych kompetencjach. Przykładem takiej wielostronnej umowy międzynarodowej, na podstawie której powstała i działa ONZ jest Karta Narodów Zjednoczonych.

Organizacje międzyrządowe są terenem, na którym ścierają się różne, często przeciwstawne koncepcje i interesy, a jednocześnie instrumentem, za pomocą którego realizowane są cele polityki zagranicznej poszczególnych państw oraz ugrupowań międzypaństwowych. Są wykorzystywane dla uzyskania przez poszczególne państwa poparcia danej polityki przez innych aktorów na arenie międzynarodowej i pozbawienia tego poparcia swych przeciwników.

Międzynarodowe organizacje międzyrządowe klasyfikuje się według następujących kryteriów:

- kryterium podmiotowe – wyodrębnia się organizacje powszechne/universalne/otwarte (np. ONZ, wcześniej Liga Narodów) oraz organizacje partykularne: o podwyższonym progu członkostwa (np. Liga Państw Arabskich, Organizacja Państw Amerykańskich, Unia Afrykańska – dawniej OJA, Rada Europy) i zamknięte (np. Unia Ekonomiczna Beneluksu),

- kryterium przedmiotowe – wyróżnia się organizacje polityczne (np. ONZ, LPA, OPA, Unia Afrykańska), wojskowe (np. NATO, Układ Warszawski, SEATO, CENTO, ANZUS), gospodarcze (np. NAFTA, OPEC), naukowe i kulturalne (np. UNESCO), oraz ochrony zdrowia (np. WHO),
- kryterium zasięgu przestrzennego – wyodrębnia się organizacje globalne (np. ONZ), międzykontynentalne (np. OPA), kontynentalne (np. OJA), regionalne (np. ASEAN) i lokalne (np. Rada Współpracy Państw Zatoki Perskiej),
- kryterium stopnia oddziaływania na państwa – wyróżnia się organizacje koordynujące (np. ONZ, OJA, LPA, OPA) i organizacje ponadnarodowe (Unia Europejska),
- kryterium przedmiotowego zakresu kompetencji – wyodrębnia się organizacje wszechstronne, mające szeroki zakres kompetencji, obejmujące różne sfery i dziedziny życia (np. ONZ, poprzednio Liga Narodów) oraz organizacje wyspecjalizowane (funkcjonalne), mające ograniczony zakres kompetencji, pełniące specyficzne funkcje w określonym obszarze życia społecznego (np. WTO, MFW, WHO, NATO).

W literaturze wyróżnia się również **organizacje integracyjne i organizacje nie mające takiego charakteru**. Celem tych pierwszych jest inicjowanie i rozwijanie procesu integracji w określonych dziedzinach, zazwyczaj lub tylko w sferze gospodarczej. Mają one z reguły zasięg regionalny, a większość z nich realizuje początkowe fazy integracji (np. EFTA, NAFTA, Mercosur). Najwyższy poziom integracji osiągnęła Unia Europejska.

Organizacje międzyrządowe funkcjonują na podstawie względnie stałego i spójnego zespołu norm, które określają ich cele i zadania, członkostwo, prawa i obowiązki członków, strukturę i kompetencje organów, sposoby podejmowania i wprowadzania w życie decyzji oraz finansowania wspólnej działalności.

Podstawową funkcją o charakterze ogólnym każdej organizacji międzyrządowych jest rozwijanie współpracy między państwami członkowskimi w dziedzinach, które są przedmiotem jej działalności. W literaturze przedmiotu wyodrębnia się trzy następujące

Funkcje organizacji międzynarodowych:

- funkcje regulacyjne, polegające na ustanawianiu norm, zasad i wzorców o charakterze moralnym, politycznym bądź prawnym, które mają odpowiednio kształtować postępowanie uczestników stosunków międzynarodowych. Dotyczy to działalności kodyfikacyjnej o charakterze wewnętrznym (m.in. procedury wewnętrzne, status organów i urzędników) i zewnętrznym (m.in. inicjowanie konwencji międzynarodowych, organizowanie konferencji, współtworzenie norm prawa międzynarodowego),
- funkcje kontrolne, które polegają na procesie ustalania przez odpowiednie jej organy stanu faktycznego oraz konfrontowania go z treścią norm i wzorców w celu przystosowania do nich postępowania uczestników stosunków międzynarodowych. Funkcje kontrolne są wykonywane w wymiarze wewnętrznym (wobec państw członkowskich, np. w zakresie nadzoru administracyjne-

go) i zewnętrznym (w stosunku do środowiska, np. w zakresie przestrzegania norm prawa międzynarodowego),

- funkcje operacyjne, polegające na bezpośrednim świadczeniu przez organizację różnych usług zgodnie z jej własnymi decyzjami oraz za pomocą posiadanych ludzi i zasobów materialnych (np. przeprowadzanie przez ONZ operacji militarnych mających na celu utrzymanie pokoju w świecie).

Przyjmując kryterium zakładanego skutku można wyróżnić funkcje:

- utrzymania status quo politycznego, terytorialnego, ekonomicznego itd. (np. KBWE w połowie lat 70.),
- legitymizacji nowych sytuacji faktycznych w stosunkach międzynarodowych (np. Liga Narodów czy ONZ),
- integracji uczestników wokół realizacji wspólnych celów i interesów (np. Unia Europejska) [Szyborski 2006: 100].

Innym kryterium klasyfikacji funkcji organizacji międzynarodowych może być typ zadań i celów, jakie stawiają przed nimi członkowie:

- strategiczne – obejmuje cele i zadania zorientowane na przygotowywanie i rozwiązywanie najważniejszych problemów w systemie międzynarodowym lub jego podsystemach,
- adaptacyjne – obejmują wzorce zachowań państw, obowiązujące normy i regulacje prawnomiędzynarodowe, traktowane jako warunek członkostwa oraz gwarancja ich autonomiczności w działaniach międzynarodowych,
- stymulujące – dotyczą rodzaju działalności organizacji międzynarodowej, który ma pobudzać i wspomagać działania państw, zwłaszcza w obszarach symbolizujących wspólne wartości i wspólne zagrożenia [Łoś-Nowak 2010: 73].

Organizacje pozarządowe są postrzegane jako wpływowi uczestnicy stosunków międzynarodowych. Członkami organizacji pozarządowych są związki, instytucje, osoby prawne i fizyczne pochodzące z co najmniej trzech państw. Organizacje te nie działają na podstawie umów międzynarodowych, lecz na podstawie porozumień nieformalnych lub porozumień o charakterze wewnętrznoprawnym. Niektóre organizacje pozarządowe są całkowicie prywatne, co oznacza, że ich fundusze pochodzą wyłącznie ze źródeł prywatnych, podczas gdy inne częściowo korzystają z dotacji rządowych.

Międzynarodowe organizacje pozarządowe klasyfikuje się na podstawie następujących kryteriów:

- kryterium podmiotowego – wyodrębnia się organizacje powszechne (np. Amnesty International, Caritas International) i organizacje partykularne (np. Europejskie Stowarzyszenie Festiwalu Muzycznych),
- kryterium przedmiotowego – wyróżnia się organizacje ekologiczne (np. Greenpeace, Friends of Earth), organizacje pokojowe (np. Światowa Rada Pokoju), organizacje ochrony i promocji praw człowieka (np. Amnesty International, Organizacja Międzynarodowego Czerwonego Krzyża), organizacje współpracy kulturalnej (np. Międzynarodowa Akademia Ceramiki, Europejskie Stowarzy-

szenie Festiwalu Muzycznych) i organizacje naukowo-techniczne (np. Międzynarodowe Stowarzyszenie Nauk Politycznych).

Funkcje spełniane przez organizacje pozarządowe są bardzo różne. Działają one jako orędownicy konkretnych sposobów postępowania i oferują alternatywne metody uczestnictwa w polityce, mobilizując publiczność masową, jak np. Greenpeace w kampanii na rzecz ratowania wielorybów, zapewniając pomoc ofiarom katastrof i uchodźcom, jak np. Lekarze Bez Granic. Są też głównymi obserwatorami przestrzegania praw człowieka i przepisów dotyczących ochrony środowiska, a także ostrzegają przed możliwością ich naruszenia, jak np. Human Rights Watch. Uczestniczą także w dyskusjach politycznych i procesach formułowania strategii organizacji międzyrządowych, a niekiedy i państw. Drugą grupę tworzą tzw. organizacje usługowe, które zajmują się konkretnymi operacyjnymi, praktycznymi działaniami służącymi rozwiązywaniu problemów będących przedmiotem ich zainteresowania. Zajmują się gromadzeniem i dostarczaniem informacji, wiedzy, stymulują badania naukowe czy też stymulują pozyskiwanie środków finansowych na podejmowane działania [Pietraś 2006: 159–160].

W ostatnich latach znaczenie organizacji pozarządowych stale wzrasta. Zbierają informacje, prowadzą badania, monitorują i przygotowują raporty na temat zagrożeń środowiska czy naruszeń praw człowieka, wpływają na rządy, konferencje i organy międzynarodowe, organizują kampanie, a także mobilizują społeczeństwa obywatelskie przeciwko naruszeniom prawa międzynarodowego [Symonides 2009: 165].

W grupie organizacji pozarządowych szczególne miejsce zajmują organizacje transnarodowe. **Organizacja transnarodowa** jest tworzona przez podmioty fizyczne lub prawne z co najmniej dwóch państw, z których przynajmniej jeden nie może być przedstawicielem państwa, w organizacjach wielostronnych zaś przynajmniej jeden z podmiotów nie może być przedstawicielem państwa. Organizacje transnarodowe różni od innych organizacji odmienna orientacja, cele i sposoby działania. Nie są one zorientowane na bezpośrednie oddziaływanie na zachowanie państw oraz ich politykę; dysponują bowiem pośrednimi instrumentami wpływu (np. finansowymi) [Łoś-Nowak 2004: 40].

Ruchy międzynarodowe

Ruchy międzynarodowe są związkami bądź międzyspołecznymi (np. pokojowe), bądź międzyrządowymi (np. ruch państw niezaangażowanych). Są one zazwyczaj słabo zorganizowane, tworzą zbiorowy podmiot dzięki zabiegom nieformalnym, takim jak: wzajemne uznawanie się, wymiana informacji, uzgadnianie celów i programów działania. Mimo iż powołują własne organy czy tylko sekretariaty, to zwykle ich aktywność daleko wykracza poza ich działalność. Organ te bowiem mają bardzo ograniczone funkcje, tzn. ułatwiają porozumiewanie się członków ruchu, harmonizują ich działalność i przygotowują międzynarodowe spotkania. Niektóre ruchy utrwalają i formalizują więzi międzynarodowe, powołując pozarządowe organizacje międzynarodowe (np. Lekarze bez Granic), które mogą przejmować funkcje kierowania ruchem. Ruchy pozarządowe zazwyczaj współpracują z rząda-

mi i organizacjami międzyrządowymi, występując w roli grup nacisku propagujących określone wartości, inicjując nowe projekty i regulacje międzynarodowe, podejmują działalność informacyjną i edukacyjną, organizują akcje międzynarodowe (np. zbieranie podpisów pod apelami) [Popiuk-Rysińska 2006: 100–101].

Zorganizowane grupy przestępcze

Działają w skali międzynarodowej i mają międzynarodowe struktury, m.in.: sycylijska mafia, chińskie gangi czy rosyjska mafia. Dążąc do zapewnienia sobie korzystnych warunków działania podejmują również aktywność w dziedzinie politycznej. Występują jako grupy nacisku wobec instytucji państwowych, korumpują polityków, urzędników, czasami udzielają wsparcia rebeliantom i terrorystom [Pietras 2006: 105]. Cechą wspólną dla tych organizacji stanowią luźne siatki działające ponad granicami państw, handlujące nielegalnymi towarami i usługami na skalę międzynarodową, np. międzynarodowy nielegalny handel narkotykami, bronią i ludźmi, pranie brudnych pieniędzy, a także podrabianie i sprzedaż towarów. Państwom trudno jest je zwalczać, jako że luźno powiązane ze sobą siatki, korzystając z nowych technologii, wymykają się władzom [Mingst 2006: 191].

Organizacje terrorystyczne

Są tajnymi ugrupowaniami dążącymi do realizacji celów przez stosowanie siły lub przemocy oraz groźbę ich użycia, co ma wywołać strach w danej zbiorowości i wymusić oczekiwane zmiany. Są jednymi z najbardziej destrukcyjnych uczestników stosunków międzynarodowych. Dokonywane przez nich zamachy destabilizują życie międzynarodowe, powodują, zwykle przejściowo, ograniczenie wymiany międzynarodowej, zmieniają priorytety państw oraz wpływają na ich polityki i decyzje.

Pod względem organizacyjnym dzisiejsze związki terrorystyczne zbudowane są zgodnie z formułą sieci. Cechuje je nieznaczny stopień instytucjonalizacji, płaska struktura, ograniczona rola ośrodka centralnego (głównie wyznacza cele, koordynuje działania, zapewnia środki finansowe), decentralizacja i duża samodzielność oddziałów, mogących kontaktować się i współpracować między sobą bez udziału centrali oraz podejmować konkretne akcje, a także płynne członkostwo.

Część międzynarodowych grup terrorystycznych pozyskuje środki finansowe i zabezpiecza ich dopływ metodami kryminalnymi (np. handel narkotykami) i utrzymuje kontakty z grupami przestępczości zorganizowanej. Partnerami terrorystów bywają też państwa, wspierające ich działalność, w tym udzielające im schronienia i finansujące ich przedsięwzięcia (w różnych okresach były to m.in. Libia, Iran, Syria, Sudan). Grupy terrorystyczne podejmują legalne przedsięwzięcia gospodarcze oraz korzystają z innych form dozwolonej działalności, w tym z instytucji kulturalnych i charytatywnych czy diaspory mużułmańskiej (np. stowarzyszeń emigrantów), stanowiących źródła finansowania i wsparcia moralnego [Popiuk-Rysińska 2006: 103–104]. Częstą praktyką w działalności organizacji terrorystycznych jest istnienie tzw. nadbudówek politycznych, które pełnią rolę

łącznika między terrorystami a sferą polityki. Ich zadaniem jest próba poszukiwania możliwości realizacji celów grup terrorystycznych drogą pokojową poprzez np. prowadzenie negocjacji z rządem zamiast terrorystów, z którymi rząd nie chce rozmawiać itp. Przykładami takich nadbudówek są: partia Sinn Fein dla IRA lub partia Herri Batasuna dla ETA [Chorośnicki 2002: 59].

Uczestnicy transnarodowi

Są to zbiorowe podmioty (organizacje) kierowane z jednego ośrodka, mające skład międzynarodowy. Są one scentralizowane i zhierarchizowane, zarządzane i kierowane przez centrum. Dysponują ponadto dużymi środkami do osiągania celów, a ich organizacja i centralizacja sprzyja efektywności działania. Wyodrębnia się kościoły transnarodowe i fundacje transnarodowe. W przypadku fundacji państwowa przynależność centrum odgrywa istotną rolę w ich działalności (np. muszą się stosować do prawa krajowego). W przypadku kościołów nie ma ona większego znaczenia, choć np. głowa Kościoła katolickiego (papież) jest równocześnie głową państwa watykańskiego [Popiuk-Rysińska 2006: 102].

Korporacje transnarodowe

Pierwotory korporacji transnarodowych (KTN) funkcjonowały już w starożytności i średniowieczu. W XVI i XVII wieku zaczęły rozwijać się kompanie handlowe, czyli stowarzyszenia kupców zamierzających prowadzić działalność transakcyjną. W sferze tworzenia/wspierania tego typu przedsięwzięć przodowali Anglicy. Za czasów Elżbiety I powstała Kompania Moskiewska, która uzyskała monopol na angielski handel z państwem rosyjskim. W 1600 roku utworzono Kompanię Wschodnioindyjską (monopol na obszarze Indii, Azji Południowo-Wschodniej i Dalekiego Wschodu), a w 1670 roku Kompanię Hudsonską (Ameryka Północna). W podobnym celu powstały holenderska Kompania Wschodnioindyjska (1602) i Kompania Zachodnioindyjska (1621) oraz dwie francuskie o tych samych nazwach, połączone w 1719 r. razem z Kompanią Afrykańską w jedną Kompanię Indyjską, która kontrolowała cały francuski handel zagraniczny.

Korporacja transnarodowa jest organizacją, która koordynuje działalność produkcyjno-handlową z jednego ośrodka podejmującego strategiczne decyzje.

Wśród najważniejszych cech korporacji transnarodowych wymienia się:

- **suwerenność** – dysponując obecnie potencjałem ekonomicznym większym niż wiele państw świata, KTN podejmują strategiczne decyzje i działania w pewnej mierze niezależnie od sytuacji i interesów państw będących terenem ich ekspansji. Niekiedy powstaje wrażenie, że globalnie działające KTN są bezpaństwowe;
- **złożoność** – działalność produkcyjno-handlowa jest prowadzona przez KTN w wielu różnych krajach, nie tylko w posiadanym przez nie majątku produkcyjnym (filie), lecz również w niezależnych przedsiębiorstwach, w wyniku zawartych z nimi porozumień. Poza własnością i kontrolą, rosnąca złożoność dotyczy również struktur produkcyjnych, organizacyjnych i przestrzennych;
- **rozproszenie** – jednostki organizacyjne największych KTN istnieją na kilku kontynentach, na najbardziej znaczących zagranicznych rynkach zaopatrze-

nia, w miejscach przetwórstwa oraz zbytu, a także w krajach będących tere-
nem ekspansji głównych konkurentów;

- **specjalizacja** – niektóre jednostki organizacyjne KTN otrzymują tzw. „globalny mandat”. W praktyce oznacza to podjęcie przez wybraną filię ściśle określonej działalności nie na potrzeby rynku kraju goszczącego, lecz rynku ogólnoświa-
towego. Zwykle jest to filia posiadająca najlepsze warunki (zasoby, zdolności,
lokalizację) do wykonywania określonego zadania (np. wytwarzanie pewnego
produktu lub podzespołu) [Zorska 2000: 50, 56–57].

Ocenia się, że w ogólnej liczbie KTN około 10% prowadzi globalną działalność,
są wśród nich prawie wszystkie największe korporacje. Wśród 100 największych
KTN znajdują się przedsiębiorstwa z krajów Triady (USA i Kanada będące człon-
kami NAFTA, Europa Zachodnia – w tym głównie państwa należące do UE oraz
Norwegia i Szwajcaria, Azja Wschodnia i Południowo-Wschodnia).

Korporacje transnarodowe w znacznym stopniu różnią się od swych po-
przedników, których struktury organizacyjne przypominały hierarchicznie
zbudowaną piramidę. Obecnie są to zintegrowane sieci, splatające wielość
różnorodnych jednostek wchodzących ze sobą w różnego rodzaju powiązania
i zależności. Stanowi to efekt nawiązywania współpracy z firmami lokalnymi,
wzrastającej liczby fuzji i przejęć, aliansów strategicznych, rozrastania się i za-
gęszczania sieci korporacyjnych.

Typowa struktura organizacyjna korporacji obejmuje przedsiębiorstwa macie-
rzyste, będące siedzibą i centralą całej organizacji oraz filie i oddziały zagraniczne,
zajmujące się produkcją i dystrybucją towarów i usług. Wśród filii posiadających
osobowość prawną możemy wyróżnić przedsiębiorstwa zależne od firmy macie-
rzystej (posiada ona ponad połowę udziałów w kapitale akcyjnym) oraz przedsię-
biorstwa powiązane (inwestor posiada nie mniej niż 10 i nie więcej niż 50% udzia-
łów). Jednostki te są najczęściej podzielone według geograficznego kryterium
rynków zbytu grup towarowych i obejmują filie wytwarzające ten sam produkt,
bez względu na ich lokalizację oraz strukturę firmy macierzystej (utrzymującej
podział zarówno według geograficznego rozlokowania rynków zbytu, jak i grup
towarowych) [Szymborski 2006: 124].

Dysponując ogromnym potencjałem finansowym, technologicznym i ludz-
kim korporacje mają możliwość kształtowania międzynarodowych stosunków
gospodarczych oraz wpływania na gospodarki narodowe, zwłaszcza państw
biedniejszych (np. inwestując, wycofując lub ograniczając inwestycje). Znane
są również przypadki bezpośredniej ingerencji przedsiębiorstw w życie politycz-
ne (np. BP był włączony w obalenie rządu M. Mosaddeka w Iranie w 1953 r.,
przykład Shella w Nigerii – w zamian za zgodę na hamowanie praw miejscowej
ludności i zasad ochrony środowiska, kompania ta popierała antydemokratycz-
ny i autorytarny reżim generała Abodie i została nawet oskarżona o udział w za-
bójstwie Ken Saro-Wiwy).

Korporacje są postrzegane jako tworzące zagrożenie dla środowiska natural-
nego. Wskazuje się, że prowadzą rabunkową gospodarkę zasobami naturalnymi
oraz tolerują pracę przymusową i prace dzieci w państwach rozwijających się.

Zarzuty obejmują także dążenie do osiągnięcia maksymalnych zysków poprzez spekulacje finansowe, wywoływanie kryzysów walutowych i oszustw podatkowych. Wreszcie odnotowuje się ich korupcyjne praktyki, „kupowanie” urzędników i wspieranie skorumpowanych, totalitarnych i łamiących prawa człowieka reżimów w krajach rozwijających się.

Partie polityczne

Partie polityczne najczęściej uczestniczą w stosunkach międzynarodowych w sposób pośredni, to znaczy wywierając nacisk na politykę zagraniczną rządu swojego państwa. Współcześnie istotne znaczenie ma przede wszystkim bezpośredni udział partii i ruchów politycznych w kształtowaniu międzynarodowych stosunków politycznych. Przejawia się on w działalności programowej, gdy partie zbierają się na konferencje międzynarodowe i określają swoje stanowisko wobec ważnych problemów międzynarodowych, gdy mobilizują opinię publiczną w określonym kierunku oraz gdy np. partie wspierają swoje państwa w trakcie rokowań. Międzynarodowe zrzeszenia partii stają się czasem samodzielnym i istotnym uczestnikiem międzynarodowych stosunków politycznych.

Podmioty subpaństwowe

Podmioty subpaństwowe (regiony, gminy czy miasta) nawiązują i utrzymują współpracę głównie z odpowiednikami zagranicznymi, ale też w wielu przypadkach z innymi podmiotami.

Region, rozumiany jako jednostka podziału terytorialnego państwa, charakteryzuje się następującymi cechami: ma ściśle określone granice, kompetencje przyznane przez akty prawne (konstytucja lub ustawy) i ośrodek władzy publicznej, zajmujący najwyższe miejsce w strukturze organizacji terytorialnej państwa.

Wyróżnia się następujące rodzaje regionów:

- regiony dysponujące władzą ustawodawczą, czyli regiony w państwach federalnych (np. kraje w RFN i Austrii, kantony w Szwajcarii),
- regiony z dużym zakresem samostanowienia i autonomiczną administracją, czyli regiony w państwach zregionalizowanych (wspólnoty autonomiczne w Hiszpanii, regiony we Włoszech),
- regiony posiadające samodzielność wykonawczą w państwach zdecentralizowanych (np. regiony we Francji, prowincje w Holandii),
- regiony administracyjne występujące w państwach unitarnych (np. regiony w Danii, Szwecji).

Możliwości samodzielnej działalności zagranicznej mają jedynie regiony należące do dwóch pierwszych kategorii. W pozostałych przypadkach regiony mogą angażować się w sprawy międzynarodowe za zgodą i/lub pod kontrolą władz centralnych [Dumała 2008: 305–308].

Uczestnikami stosunków międzynarodowych są nie tylko regiony, lecz również ich sieci. Są one zorientowane na współdziałanie, a nie na rywalizację regionów. Podstawą kształtowania się i identyfikacji sieci są relacje między towarzyszącymi im podmiotami. Przykładami **sieci międzyregionalnych odgrywających ważną**

rolę w stosunkach międzynarodowych w Europie są m.in. dwie sieci regionów, posiadających kompetencje ustawodawcze: CALRE (Conférence des Assemblées législatives d'Europe; Konferencja Europejskich Regionalnych Zgromadzeń Ustawodawczych) i REGLEG (The Group of European Regions with Legislative Power; Grupa Europejskich Regionów o Kompetencjach Ustawodawczych). Obie sieci grupują tzw. regiony konstytucyjne z państw członkowskich Unii Europejskiej, mają charakter nieformalny, nie mają osobowości prawnej, a podstawą ich działalności są deklaracje i rezolucje.

Poza subpaństwowymi jednostkami terytorialnymi (regiony, gminy, miasta) podmiotami sieci transnarodowych w stosunkach międzynarodowych są również instytucje publiczne i prywatne oraz organizacje pozarządowe. Sieci przyjmują bardzo różne nazwy, jak forum, liga, wspólnota robocza, związek, rada, stowarzyszenie, konferencja czy platforma.

Sieci transnarodowe klasyfikuje się na podstawie sześciu następujących kryteriów:

- liczba aktorów – wyodrębnia się sieci dwustronne (np. tzw. miasta podzielnice Słubice/Franfurt nad Odrą, Gubin/Guben, Zgorzelec/Görlitz) i sieci wielostronne,
- czas trwania – wyróżnia się sieci ad hoc, które powstają w odpowiedzi na konkretne zapotrzebowanie, mają czasowy i celowy charakter oraz sieci trwałe nieokreślające horyzontu czasowego swojej działalności,
- członkostwo – wydziela się sieci otwarte (możliwość przyłączania się wszystkich zainteresowanych celami działania sieci) oraz sieci ograniczone (z określonymi warunkami, jakie muszą spełniać kandydaci),
- zakres przedmiotowy – wyodrębnia się sieci wielotematyczne, które obejmują szereg zagadnień interesujących współpracujące podmioty oraz sieci wyspecjalizowane, ograniczone do wybranego tematu współpracy (np. ochrona środowiska, kultura),
- stopień zorganizowania – wyróżnia się sieci sformalizowane oparte na podstawie prawnej, mające postać stowarzyszenia, a więc ich statut określa nazwę, cele, warunki członkostwa, strukturę organów, siedzibę itp., oraz sieci nieformalne, które powstają na podstawie porozumień niemających charakteru prawnego, słabo zorganizowane, często bez żadnych stałych organów,
- stopień podobieństwa podmiotów tworzących sieć – wydziela się sieci synergii, które są sieciami homogenicznymi, a więc tworzonymi przez podmioty podobne do siebie, mające podobne interesy i zasoby, oraz sieci komplementarne, a więc heterogeniczne, tworzone przez podmioty wyspecjalizowane, ale nawzajem się uzupełniające.

Cztery funkcje sieci transnarodowych obejmują:

- reprezentowanie wspólnych interesów wobec własnych państw lub instytucji międzynarodowych, a także wywieranie nacisku na te instytucje,
- zbliżanie jednostek i instytucji zorganizowanych wokół wspólnych celów danej sieci,

- funkcje niematerialne związane z wymianą doświadczeń, wiedzy, podejmowaniem współpracy kulturalnej czy promocją. Działania polegają na organizowaniu spotkań, konferencji, seminariów, warsztatów, publikowaniu raportów i opracowań, lobbowaniu,
- funkcje materialne, które obejmują gospodarowanie fizycznymi zasobami podmiotów sieci, np. infrastrukturą [Dumała 2006: 216–219].

Rozdział 5

Zasady i formy współpracy międzynarodowej

ład międzynarodowy jest wynikiem instytucjonalnych i normatywnych interakcji między uczestnikami stosunków międzynarodowych. Zakłada zatem istnienie instytucji i współzależności, reguł i zasad stabilizujących stosunki międzynarodowe oraz określonego systemu wartości. Rozdział piąty koncentruje się na ukazaniu z jednej strony prawno-politycznych aspektów regulacji stosunków międzynarodowych, z drugiej – wskazuje na główne zagadnienia związane z rozwojem dyplomacji i ewolucją form współpracy międzynarodowej.

5.1. Polityczno-prawne regulacje stosunków międzynarodowych

Z reguły w historii stosunków międzynarodowych ustanowieniu nowego ładu normatywnego służyły kongresy i konferencje międzynarodowe, na których zawierano istotne porozumienia i regulacje prawnomiędzynarodowe [Parzymies, Symonides 2012: 71]. Przykładem może tu być ład wersalski, ukształtowany po Konferencji Pokojowej w Wersalu w 1919 r., której rezultatem był Pakt Ligi Narodów, tworzący system bezpieczeństwa zbiorowego. W artykule 10 państwa zobowiązały się do szanowania i ochrony integralności terytorialnej i politycznej wszystkich członków. Artykuł 11 zobligował Ligę do przedsięwzięcia wszelkich środków mających skutecznie zabezpieczyć pokój między narodami. W art. 12 i 15 państwa zgodziły się rozwiązywać swoje spory na drodze postępowania rozjemczego, sądowego lub przez Radę oraz nie rozpoczynać działań wojennych przed upływem trzech miesięcy od momentu wydania decyzji rozjemczej. Kluczowy artykuł 16 stanowił, iż akt wojenny ze strony jednego z członków uważany

będzie za atak na wszystkich członków Ligi, zerwą oni wszelkie stosunki z takim państwem, jak też wymuszą na nim poszanowanie zobowiązań.

Na konferencji 49. państw w San Francisco w czerwcu 1945 r. podpisano Kartę Narodów Zjednoczonych, ustanawiając organizację bezpieczeństwa zbiorowego, mającą wyeliminować niedoskonałości Ligi Narodów. Znalazły w niej wyraz podstawowe zasady konstytuujące porządek międzynarodowy: suwerenności, nieinterwencji oraz równości państw. Art. 2 ust. 1 opiera funkcjonowanie Organizacji Narodów Zjednoczonych na zasadzie suwerennej równości wszystkich jej członków.

Przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 24 października 1970 roku „Deklaracja zasad prawa międzynarodowego” określa **podstawowe zasady regulujące relacje między państwami**:

„(a) zasada, że państwa w ich stosunkach międzynarodowych powinny powstrzymać się od groźby lub użycia siły przeciw integralności terytorialnej lub niepodległości politycznej jakiegokolwiek państwa, lub w inny sposób niezgodny z celami Narodów Zjednoczonych,

(b) zasada, że państwa powinny regulować ich spory międzynarodowe środkami pokojowymi w taki sposób, by pokój międzynarodowy, bezpieczeństwo i sprawiedliwość nie zostały zagrożone,

(c) obowiązek niemieszania się w sprawy należące do wewnętrznej jurysdykcji jakiegokolwiek państwa, zgodnie z Kartą,

(d) obowiązek państw współdziałania ze sobą zgodnie z Kartą,

(e) zasadę równouprawnienia i samostanowienia ludów,

(f) zasadę suwerennej równości państw,

(g) zasadę, że państwa powinny wykonywać w dobrej wierze zobowiązania zaangażowane przez nie zgodnie z Kartą, i że takie zapewnienie ich bardziej skutecznego stosowania w ramach wspólnoty międzynarodowej przyczyni się niechybnie do realizacji celów Narodów Zjednoczonych.

Rozważywszy zasady prawa międzynarodowego dotyczące przyjaznych stosunków i współdziałania między narodami”.

Powyższy katalog rozszerza **Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z 1 sierpnia 1975 r.** w „Deklaracji zasad rządzących stosunkami między państwami uczestniczącymi”, włączając zasady nienaruszalności granic, integralności terytorialnej oraz poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności, a także uchwalona na spotkaniu w Paryżu w listopadzie 1990 r. **Paryska Karta Nowej Europy**.

Również **na konferencji w Bandungu w 1955 r. państwa Azji i Afryki**, dając początek włączeniu się do stosunków międzynarodowych państw Trzeciego Świata, **przyjęły deklarację 10 zasad wzajemnych stosunków**: 1) poszanowanie podstawowych praw człowieka oraz celów i zasad Karty NZ; 2) poszanowanie suwerenności i integralności wszystkich narodów; 3) uznanie równości wszystkich ras i wszystkich narodów (...); 4) wstrzymanie się od interwencji i mieszania się w sprawy wewnętrzne innego kraju; 5) poszanowanie prawa każdego kraju do obrony indywidualnej lub zbiorowej zgodnie z Kartą NZ; 6) wstrzymanie się od wykorzystania układów o obronie zbiorowej w imię egoistycznych interesów któ-

regoś z wielkich mocarstw oraz wstrzymanie się każdego kraju od wywierania nacisku na inne kraje; 7) wstrzymanie się od aktów lub gróźb agresji oraz stosowania siły przeciwko integralności terytorialnej lub niezależności politycznej któregoś z krajów; 8) regulowanie wszystkich sporów pomiędzy krajami środkami pokojowymi; 9) rozwijanie wspólnych interesów i współpracy; 10) poszanowanie sprawiedliwości i zobowiązań międzynarodowych.

Podobnie **Traktat o Przyjaźni i Współpracy w Azji Południowo-Wschodniej** (TAC) z 1976 r., określa fundamentalne zasady współpracy państw członkowskich ASEAN (Stowarzyszenie Krajów Azji Południowo-Wschodniej): 1) wzajemne poszanowanie dla niepodległości, suwerenności, równości, integralności terytorialnej i tożsamości narodowej, 2) prawo każdego państwa do narodowej egzystencji wolnej od zewnętrznej ingerencji, działalności wyrotowej lub przymusu, 3) wzajemna nieingerencja w sprawy wewnętrzne, 4) rozwiązywanie rozbieżności i sporów środkami pokojowymi, 5) wyrzeczenie się użycia siły i groźby użycia siły, 6) efektywna współpraca między członkami. Powyższe zasady potwierdza przyjęta 20 listopada 2007 r. w Singapurze Karta ASEAN. Karta ta zobowiązuje państwa regionu do promowania demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz powołuje w tym celu Ciało do Spraw Ochrony Praw Człowieka.

Z kolei **Unia Europejska** opiera swoje funkcjonowanie na zasadach budowania trwałego pokoju, jedności, równości, bezpieczeństwa i solidarności. Jej fundament stanowi poszanowanie zasad wolności, demokracji i praworządności oraz przestrzegania praw podstawowych i wolności człowieka.

Możemy mówić o **zasadach, regułach i normach o charakterze moralnym, etycznym, kurtuazyjnym, politycznym i prawnym**. O ile normy moralne, etyczne, kurtuazyjne, a także polityczne nie są prawnie wiążące, a zatem ich naruszenie nie prowadzi do odpowiedzialności międzynarodowej, o tyle normy prawa międzynarodowego są wiążące, ich łamanie podlega jurysdykcji sądów międzynarodowych oraz pociąga za sobą konsekwencje w postaci sankcji.

Sankcje możemy podzielić na zorganizowane, wynikające z umów międzynarodowych, których uczestnik jest sygnatariuszem (środki przymusu pośredniego: ostrzeżenie, zawieszenie w prawach członka, wykluczenie, sankcje finansowe i ekonomiczne, oraz środki przymusu bezpośredniego: podejmowanie działań militarnych, jak blokada, demonstracja, operacja wojskowa) oraz niezorganizowane, a zatem nie przewidziane przez umowy międzynarodowe (sankcje socjologiczne i psychologiczne: potępienie, negatywna reakcja opinii publicznej zarówno międzynarodowej, jak i krajowej, sankcje odwetowe: podjęte przez państwo A w odpowiedzi na działania państwa B: nieprzyjazne, ale legalne – tzw. retorsje, lub akty nielegalne – tzw. represalia).

Rada Bezpieczeństwa ONZ nakłada sankcje międzynarodowe w razie zagrożenia i naruszenia pokoju oraz aktów agresji na podstawie rozdziału VII Karty Narodów Zjednoczonych, wszystkie państwa są zobowiązane do ich wykonywania. Z kolei do najważniejszych **sankcji stosowanych przez UE** można zaliczyć: sankcje dyplomatyczne (np. wydalenie dyplomatów, zawieszenie wizyt dyplomatycznych), zawieszenie współpracy z danym państwem, sankcje ekonomiczne (ogólne

lub szczególne sankcje gospodarcze, embargo na uzbrojenie), sankcje finansowe, zawieszenie połączeń lotniczych, bojkot imprez kulturalnych lub sportowych, ograniczenia dotyczące ruchu osobowego.

Wśród podstawowych zasad, na których opiera się współpraca państw, należy wymienić wypełnianie w dobrej wierze wzajemnych zobowiązań (*bona fides*) oraz zasadę *pacta sunt servanda*, która nakłada na państwa obowiązek przestrzegania w dobrej wierze umów międzynarodowych, których są stronami. Zasady te znalazły swoje potwierdzenie w wielu porozumieniach międzynarodowych (m.in. Karcie NZ). Z kolei zrodzona pod koniec średniowiecza zasada wzajemności, w myśl której państwa przyznają sobie nawzajem lub swym obywatelom takie same prawa i przywileje, pozwala m.in. na efektywne regulowanie współpracy dyplomatycznej czy gospodarczej.

System wartości obejmuje natomiast takie pojęcia jak sprawiedliwość, demokracja, prawa człowieka, prawo narodów do samostanowienia czy ochrona środowiska. Określają one cele i kierunki, jakie stawiają przed sobą uczestnicy stosunków międzynarodowych oraz podlegają ewolucji i zmianom na przestrzeni czasu.

Z jednej strony badacze stosunków międzynarodowych podkreślają normatywny charakter zasad międzynarodowych, które określają standardy właściwych zachowań podmiotów, z drugiej – normy postrzegane są jako rezultat racjonalnych kalkulacji opartych na preferencjach uczestników stosunków międzynarodowych. Państwa, według realistów, postępują według przyjętych zasad i reguł, tak długo jak odpowiadają one ich interesom, czy też wywierana jest na nie presja w celu podporządkowania się. Z kolei konstruktywiści zwracają uwagę na regulacyjną funkcję norm międzynarodowych, koordynują one zachowania i ułatwiają współpracę na płaszczyźnie rozbieżnych interesów. Tym samym nie tylko ograniczają one ramy działań uczestników stosunków międzynarodowych, ale także konstytuują ich tożsamości i interesy, zatem nie są jedynie następstwem racjonalnych kalkulacji.

Normy są instrumentami rozwiązywania problemów w środowisku międzynarodowym, podlegają instytucjonalizacji oraz kodyfikacji w prawie międzynarodowym i na ogół przyjmują postać zinternacjonalizowanych standardów pożądanych zachowań uczestników systemu międzynarodowego.

Biorąc pod uwagę problem rygorystyczności reguł w przestrzeni międzynarodowej możemy odróżnić europejski i azjatycki model regionalnej integracji ekonomicznej. Pierwszy określa się jako *aquis communautaire*, który stanowi obszerny katalog zasad i przepisów wiążących państwa (przykładem jest Unia Europejska). Drugi, wyznaczają deklaracje, intencje i dobrowolne zobowiązania uczestniczących podmiotów (np. w ramach Asean).

Przez normy moralne/etyczne rozumiemy postulowane wzory zachowania między państwami i związane z nimi oczekiwania. Kwestie etyczne są wciąż obecne w międzynarodowej polityce: wojna i pokój, suwerenność i prawo narodów do samostanowienia, pluralizm wartości, brak równowagi sił, globalne ubóstwo, demokracja i prawa człowieka tworzą nieodłączne tło zewnętrznej aktywności państw.

Normatywny wymiar stosunków międzynarodowych długo pozostawał pod wpływem realistycznego sceptycyzmu. W myśl którego to nie moralność i prawo konstytuują stosunki międzynarodowe, lecz dążenie do potęgi, troska o własne bezpieczeństwo i narodowy egoizm. Dobrym przykładem będzie tu stwierdzenie Roberta Gilpina „[A]narchia jest zasadą, porządek, sprawiedliwość i moralność wyjątkami” [Gilpin 1986: 304].

Wydarzenia międzynarodowe, szczególnie zakończenie zimnej wojny, jak i bardziej krytyczne podejście do dominującego w teorii stosunków międzynarodowych pozytywizmu, wpłynęły od końca lat 80. XX w. na wzrost zainteresowania badaczy problematyką norm. Po dzień dzisiejszy na styku filozoficznych i naukowych spekulacji pozostają kwestie związane z globalnym kontekstem legitymizacji i sprawiedliwości w stosunkach międzynarodowych. W kontekście postępujących procesów globalizacyjnych i integracji wskazuje się na zmiany w rozumieniu globalnej sprawiedliwości, determinowane wzrostem ekonomicznej współzależności, rozwojem transnarodowej społeczności obywatelskiej oraz instytucji międzynarodowych, jak i poszerzającym się spektrum aktywności tych ostatnich. Procesom tym towarzyszy znaczne nasilenie się intensywności i kompleksowości dylematów moralnych w światowej polityce.

W okresie zimnej wojny w centrum uwagi pozostawały kwestie wybuchu konfliktu zbrojnego, etyczność nuklearnego odstraszania. Nieuchronność zaangażowania zbrojnego wzrosła znacznie po zakończeniu zimnej wojny jako rezultat m.in. częstotliwości konfliktów etnicznych i narodowościowych, tzw. nowego interwencjonizmu, wzrostu aktywności ONZ, szczególnie w obszarze praw człowieka i interwencji humanitarnej.

Z punktu widzenia etyki kontrowersje we współczesnych stosunkach międzynarodowych rodzą:

- rozprzestrzenianie się broni masowego rażenia (Iran),
- wojny asymetryczne (np. interwencja Izraela w Strefie Gazy na przełomie lat 2008/2009),
- prawo do secesji (Kosowo, wojna w Osetii Południowej),
- problem dzieci żołnierzy (w krajach afrykańskich).

Pytania o „dobro” czy „słuszność” określonych działań politycznych rozstrzygane są w odniesieniu do przyjętych politycznych wartości i standardów, jak: równość, wolność, sprawiedliwość, demokracja, tolerancja, prawa człowieka, samostanowienie.

Warto zwrócić uwagę na podział w kwestii rozumienia pojęcia „globalnej sprawiedliwości” pomiędzy komunitaryzmem i kosmopolityzmem. W uproszczeniu komunitaryści twierdzą, że powinności wynikające ze sprawiedliwości stosują się wobec suwerennych państw, państw narodowych lub „ludów”, natomiast kosmopolitycy uważają, że mają one zakres globalny i dotyczą w tym samym stopniu wszystkich jednostek niezależnie od narodowości czy obywatelstwa [Hurrel, MacDonald 2013: 62].

Reprezentują również odmienne stanowiska w sprawie interwencjonizmu i czynników usprawiedliwiających pogwałcenie suwerenności niedemokratycz-

nych państw lub społeczeństw w celu ochrony praw jednostek przez liberalne demokracje i instytucje. Badacze kosmopolityczni uważają, że indywidualna autonomia jest wartością podstawową i powinna być chroniona na płaszczyźnie globalnej, zatem dopuszczają interwencję w razie konieczności. Natomiast zwolennicy ujęcia komunitarystycznego przypisują większą wartość tolerancji wobec odmiennych kultur i systemów politycznych, w większym stopniu są przeciwni liberalnemu interwencjonizmowi. Z jednej strony, daleki od ideału charakter międzynarodowej polityki ogranicza możliwość skutecznego moralnego działania. Z drugiej – konieczność uzyskania legitymacji władzy stwarza margines dla argumentów normatywnych i dyskusji.

Prawne, moralne i polityczne normy mogą pełnić funkcje poznawczą i regulacyjną, stwarzając warunki, w których roszczenia, włącznie z prawnymi, mogą zostać poddane debacie. System międzynarodowy nie może być postrzegany wyłącznie jako zdecentralizowana, anarchiczna struktura, w której funkcjonalnie niezróżnicowane części różnią się jedynie w aspekcie dystrybucji siły. Podstawą systemu międzynarodowego jest historycznie ukształtowana i ewoluująca struktura wspólnego porozumienia, zasad, norm i wspólnych oczekiwań.

Zasady suwerenności, prawa międzynarodowego, pokoju lub wojny jako wynik procesów historycznych są podzielane przez uczestników stosunków międzynarodowych i podlegają zmianom oraz ewolucji. Istotni aktorzy z reguły potrafią wesprzeć odpowiednimi normami swoje partykularne wybory i działania na arenie międzynarodowej. Normy z natury wiążą się z kontrowersjami w kwestii ich hierarchii, ważności oraz interpretacji. Często pozostają ze sobą w konflikcie. Prawo międzynarodowe zbudowane jest na płaszczyźnie interpretacyjnej prawników, których łączy wspólna podstawa teoretyczna i praktyczna.

Prawo międzynarodowe należy rozumieć jako zintegrowany i wewnętrznie powiązany system normatywny, w którym kluczową rolę przypisuje się rozwojowi historycznemu i ewolucji doktryn na przestrzeni czasu. Integralność prawa określa granice ważności i oddziaływań skodyfikowanych zasad oraz rangę legitymizowanych interpretacji. **Prawo międzynarodowe wyróżnia szczególną cecha, która stawia je poza instytucją, praktyką czy politycznym porozumieniem – jego akceptacja jest dla państw wiążąca.**

Prawo międzynarodowe publiczne składa się z katalogu wiążących zasad pomiędzy państwami. Możemy znaleźć coraz więcej wyjątków, w których te zasady dotyczą jednostek (międzynarodowe prawo karne i niektóre aspekty prawa wojny), ale tylko państwa (i w niektórych przypadkach organizacje państw) mogą zawrzeć międzynarodowe legalne porozumienia lub traktaty. Prawo międzynarodowe oparte jest nie tylko na umowach międzynarodowych, ale również na zwyczaju, który kształtował przez wieki relacje pomiędzy państwami. Zwyczajowość prawa międzynarodowego opiera się na praktyce wypracowanej przez państwa, która staje się obligatoryjną normą. Jeśli taka praktyka rozwija się pomiędzy wystarczającą liczbą państw, które przyjmują ją jako prawnie obowiązującą, zostaje ona uznana jako wiążąca zasada prawa międzynarodowego.

Normy bezwzględnie obowiązujące – *ius cogens* zawierają fundamentalne zasady prawa międzynarodowego, od których wyjątki nie są dozwolone. Przykła-

dem jest zakaz agresywnej wojny czy zbrodni przeciwko ludzkości, niemniej nie istnieje powszechnie przyjęta lista takich norm. Katalog podstawowych norm często określany jest również jako *erga omnes* skuteczny wobec wszystkich, zatem bezwzględnie zobowiązuje wszystkich uczestników stosunków międzynarodowych. Odnosi się to np. do zakazu niewolnictwa i tortur.

Prawo międzynarodowe ma swoje korzenie w zasadach ukształtowanych w Imperium Rzymskim (Imperium Romanum). Przez wieki – do czasów dzieła Hugo Grocjusza (1583–1645) *Prawo wojny i pokoju* (1962), było ono postrzegane jako zakorzenione w prawie natury, dane od boga. Większość ujęć historii prawa międzynarodowego interpretuje rozwój europejskich regulacji prawno-instytucjonalnych jako konsekwencję rozpadu Imperium Rzymskiego, niechęci do powtarzających się wojen, intensyfikacji stosunków handlowych i transportu morskiego [Hurrel, Macdonald 2013: 354].

Istota prawa opiera się zatem na założeniu, że każde państwo, tak jak jednostka, jest wyposażone w podstawowe prawa natury. Prawa te nie są konstrukcją ludzką, istnieją jako dane od boga, bądź jako podyktowane „siłą wyższą” „wyższym dobrem”. Uznawany za ojca prawa międzynarodowego **Hugo Grocjusz**, oparł prawo natury na przesłankach uniwersalnych. Wprowadził on **trzy ważne zasady współczesnego prawa międzynarodowego**:

- wymóg restytucji szkody wyrządzonej przez jedną stronę drugiej;
- *pacta sunt servanda* – obowiązek państwa dotrzymania swoich zobowiązań;
- zasada wolności na morzach [Malone 2008: 2].

W okresie międzywojennym rola prawa międzynarodowego w stosunkach międzynarodowych stanowiła jeden z głównych punktów spornych debaty pomiędzy przedstawicielami nurtu idealistycznego a realistami. Idealiści, w przeciwieństwie do realistów, przypisywali prawu międzynarodowemu kluczową rolę w stabilizowaniu stosunków między państwami i zachowaniu porządku międzynarodowego. Realisci z kolei przekonywali o ograniczonym znaczeniu prawa międzynarodowego, tylko w przypadku gdy system równowagi sił powstrzymuje najbardziej agresywne ambicje państw. Zmieniająca się równowaga sił urzeczywistnia ich zdaniem słabości prawa międzynarodowego [Hurrel, Macdonald 2013: 355].

Powstanie Międzynarodowego Trybunału Karnego, rosnący autorytet Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości, rozwój procedur rozwiązywania sporów w ramach Światowej Organizacji Handlu WTO, postrzegane są jako sygnały sprzyjające wzmocnieniu legalizacji stosunków międzynarodowych w okresie pozimnowojennym. Ponadto, badacze zwracają uwagę na pewne trendy w polityce światowej dot. prawa międzynarodowego. Jednym z nich jest jego geograficzne zróżnicowanie, np. w Europie mamy wiele regulacji w przeciwieństwie do Azji Wschodniej. Kolejną kwestią jest wzrost regulacji międzynarodowych w obszarze praw człowieka [Hurrel, Macdonald 2013: 359].

Specyfika prawa międzynarodowego w odróżnieniu od prawa wewnątrzpaństwowego polega na braku odgórnego ustawodawcy, niesformalizowanym i zdecentralizowanym procesie tworzenia, braku scentralizowanego aparatu przymusu oraz obowiązkowego sądownictwa [Łoś-Nowak 2010: 130].

Definicja prawa międzynarodowego zmieniała się na przestrzeni czasu:

- **w ujęciu historycznym:** prawo międzynarodowe było definiowane jako zespół norm i zasad działań, obowiązujących cywilizowane państwa w ich wzajemnych relacjach;
- **współcześnie:** definicja obejmuje nie tylko relacje między państwami, ale również pomiędzy organizacjami międzynarodowymi i państwami, pomiędzy samymi organizacjami międzynarodowymi, jak również pomiędzy państwami a osobami fizycznymi i prawnymi;
- **publiczne prawo międzynarodowe** jest odróżniane od prywatnego prawa międzynarodowego: prywatne ukierunkowane jest bowiem na postępowanie wobec jednostek, korporacji i innych osób prywatnych, poza państwami i organizacjami międzynarodowymi. Trudność w odróżnieniu obu obszarów polega na tym, że państwa włączają do treści traktatów działania prywatnych korporacji i osób, szczególnie w obszarze handlu morskiego i inwestycji, np. Konwencja Narodów Zjednoczonych o umowach międzynarodowej sprzedaży towarów z 1980 r. [Malone 2008: 1].

Prawo międzynarodowe jest wszechobecne i bezpośrednio lub pośrednio oddziałuje na wiele fundamentalnych obszarów ludzkiej egzystencji. **Prawo międzynarodowe:**

- definiuje istnienie „państwa”;
- wprowadza ramy dla stosunków dyplomatycznych;
- zarządza międzynarodowymi porozumieniami;
- rozwija zasady międzynarodowej wymiany handlowej;
- zarządza osobistymi prawami i wolnościami człowieka;
- reguluje ochronę środowiska naturalnego, jak również wykorzystanie tzw. dóbr powszechnych: powietrza, ziemi, wody i innych globalnych zasobów.

Należy podkreślić rosnące stosowanie norm prawa międzynarodowego w prawie wewnętrznym, np. w ramach procesu integracji europejskiej [Sur 2012: 260].

Funkcje prawa międzynarodowego wynikają z żywotnych potrzeb państw, takich jak bezpieczeństwo i stabilność. **Regulacje prawne stwarzają ramy międzynarodowych zachowań państw. Ukierunkowują te zachowania, pozwalają je przewidywać, oceniać i korygować.**

Klasyfikacja źródeł prawa międzynarodowego opiera się na artykule 38 statutu MTS, są nim:

- „a) konwencje międzynarodowe, bądź ogólne, bądź specjalne, ustalające reguły, wyraźnie uznane przez państwa spór wiodące;
- b) zwyczaj międzynarodowy, jako dowód istnienia powszechnej praktyki, przyjętej jako prawo;
- c) zasady ogólne prawa, uznane przez narody cywilizowane;
- d) z zastrzeżeniem postanowień art. 59 związananie wyrokiem, wyroki sądowe tudzież zdania najznakomitszych znawców prawa publicznego różnych narodów, jako środek pomocniczy do stwierdzania przepisów prawnych”.

Zwyczaj międzynarodowy określa jako „dowód istnienia powszechnej praktyki, przyjętej jako prawo”. Definicja ta dopuszcza jednak wiele różnych interpretacji.

Umowy międzynarodowe są to instrumenty pisane, formalizujące porozumienie pomiędzy kilkoma podmiotami prawa międzynarodowego i podlegające prawu międzynarodowemu. Problematykę umów międzynarodowych reguluje Konwencja Wiedeńska o prawie traktatów z 1969 r. Rejestr umów międzynarodowych prowadzi Sekretariat NZ i publikuje w oficjalnym zbiorze (art. 102 Karty NZ). Terminologia dotycząca umów międzynarodowych jest zróżnicowana: możemy mówić o traktatach, konwencjach, układach, porozumieniach, deklaracjach, kartach, paktach, protokołach, wymianie not, konkordacie w przypadku umów Stolicy Apostolskiej, itd.

Możemy wyróżnić **układy normatywne**, które regulują stosunki między państwami, ale odpowiedzialność za stosowanie się do ich postanowień leży w gestii państw oraz **układy instytucjonalne**, ustanawiające międzynarodowe organy odpowiedzialne za ich wcielanie w życie. Przykładem może tu być Karta NZ lub Traktat Rzymski, które powołują nowe podmioty prawa międzynarodowego, mogące same zawierać umowy lub stanowić forum wypracowywania nowych porozumień [Sur 2012: 263].

Umowa międzynarodowa składa się zazwyczaj z czterech części:

- 1) **tytułu:** opis typu porozumienia i jego przedmiotu, często zawiera nazwy podmiotów ustanawiających układ;
- 2) **preambuły:** wstęp, określa powody zawarcia układu, nazwę organów, w imieniu których umowa jest zawierana;
- 3) **części merytorycznej** (dyspozycji): określa prawa i obowiązki stron;
- 4) **postanowień końcowych:** warunki wejścia w życie, okres obowiązywania umowy, warunki jej rewizji, akcesje, zastrzeżenia, tryb publikacji, języki w jakich umowa została sporządzona. Zawiera datę i miejsce podpisania oraz podpisy i pieczęcie umawiających się stron [Góralczyk, Sawicki 2006: 71–72].

Umowę uznaje się za nieważną m.in. jeśli:

- podczas jej zawarcie doszło do pogwałcenia norm prawa wewnętrznego jednej ze stron, istotnych w obszarze kompetencji do jej ustanowienia;
- doszło do nieprawidłowości oświadczenia woli (przekupstwo, podstęp, przymus);
- jest sprzeczna z normą *ius cogens*, czyli normą bezwzględną o fundamentalnym znaczeniu dla społeczności międzynarodowej, np. określoną w Karcie NZ [Łoś-Nowak 2010: 133].

Proces zawierania umowy międzynarodowej obejmuje:

rokowania, parafowanie oraz podpisanie przez uprawnionych przedstawicieli stron (tryb prosty). W trybie złożonym wymagana jest ratyfikacja (jako akt wewnętrzny, przez prezydenta lub parlament) lub zatwierdzenie umowy (przez rządy lub szefów rządów). W konsekwencji moc prawną umowa nabiera po wymianie (umowy bilateralne) lub złożeniu (umowy wielostronne) dokumentów ratyfikacyjnych.

Rola umów międzynarodowych nieustannie rosla i się różnicowała. Tradycyjnie dotyczyły one handlu, sojuszy i warunków przywracania pokoju po konflikcie. Obecnie różne ich rodzaje są podstawowym instrumentem międzynarodowych stosunków prawnych i rządzą wszystkimi ich aspektami.

Umowy międzynarodowe możemy klasyfikować ze względu na rodzaj członkostwa, zasięg geograficzny i możliwości akcesji, tematykę, formę oraz postanowienia końcowe.

Mając na uwadze kryterium organu, który występuje w imieniu państwa, mówimy o umowach państwowych, rządowych i resortowych.

Tryb zawierania pozwala wyróżnić umowy zawierane w trybie prostym (podpisane) i złożonym (wymagające ratyfikacji lub zatwierdzenia).

Liczba stron zawierających umowę pozwala wyróżnić umowy bilateralne i multilateralne (ograniczone i powszechne).

Umowy dwustronne charakteryzują się bogatą różnorodnością form, od szczegółowych porozumień zawartych na określony czas do porozumień wyznaczających ogólne normy lub intencje w celu stworzenia sojuszu. Przykładem może być francusko-niemiecki Układ Elizejski z 22 stycznia 1963 roku, ustanawiający ramy relacji politycznych opartych na przyjaźni i współpracy pomiędzy tymi krajami.

Wśród traktatów wielostronnych możemy wyróżnić ograniczone i ogólne. Pierwsze z nich obejmują bliską współpracę pomiędzy ograniczoną liczbą państw w specyficznych kwestiach, np. integracji gospodarczej (Wspólnoty Europejskie). W związku z daleko idącymi współzależnościami w zakresie praw i obowiązków, zgoda wszystkich państw jest często konieczna do przyjęcia tekstu traktatu.

Z kolei ogólne umowy wielostronne – są otwarte dla wszystkich państw lub przynajmniej dla szerokiego regionu geograficznego (Europa). Inaczej niż w przypadku traktatów bilateralnych, które bardziej przypominają kontrakty między partnerami, mające bardziej normatywny charakter. W przeciwieństwie do ograniczonych wielostronnych traktatów, ogólne nie wymagają jedności do ich przyjęcia lub wejścia w życie.

Klasycznym przykładem umów wielostronnych jest Karta NZ. ONZ ułatwia wypracowywanie porozumień wielostronnych, organizuje konferencje na których są one negocjowane, m.in. Układ o przestrzeni kosmicznej z 1967 roku, Konwencja ONZ o Prawie Morza podpisana w Montego Bay, Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej z 1968 roku, Konwencja z 1993 roku o zakazie i zniszczeniu broni chemicznej itd. Art. 13 Karty mówi o popieraniu stopniowego rozwoju prawa międzynarodowego i jego kodyfikacji, który to cel realizuje Komisja Prawa Międzynarodowego ONZ. Przykładem osiągnięć tej Komisji jest wspomniana wyżej Konwencja Wiedeńska o prawie traktatów z 1969 roku.

Kryterium zasięgu geograficznego pozwala wyróżnić umowy otwarte dla wszystkich państw, niezależnie od ich położenia oraz traktaty regionalne, ograniczone do konkretnego obszaru. Problemy mogą wystąpić w przypadku, gdy nie jest on jednoznacznie zdefiniowany, np. kontrowersje wokół przyjęcia Turcji do Unii Europejskiej.

Możliwość przystąpienia do porozumienia wprowadza podział na umowy zamknięte, nie przewidujące przystąpienia nowego członka oraz otwarte, zakładające taką możliwość (warunkowo lub bezwarunkowo).

Biorąc pod uwagę przedmiot/treść umów możemy je podzielić na polityczne, gospodarcze, naukowo-techniczne, administracyjne lub proceduralne. Kategorie są w dużym stopniu kwestią konwenansów i orientują się na same traktaty i ich skutki prawne.

Ze względu na formę (pisemna czy ustna) Konwencja Wiedeńska stanowi, że umowy międzynarodowe powinny być zawierane w formie pisemnej, by można się na nie powołać przed organami sądownictwa międzynarodowego.

Umowy międzynarodowe tworzą coraz gęstszy sieć zobowiązań, przyczyniają się do biurokratyzacji stosunków międzynarodowych, ich wykonanie wymaga wypracowania wewnątrz krajowych mechanizmów i procedur administracyjnych, często również powołania specjalnych organów międzynarodowych. Konsekwencją jest wzajemne przenikanie się prawa międzynarodowego i wewnętrznego.

Prawo międzynarodowe determinuje podstawowa zasada zobowiązania państw, a stosuje się ona do formy, treści i mocy zwieranych umów, jak również do warunków ich wykonywania oraz konsekwencji ewentualnego niewywiązania się z nich. Brak jest z góry ustalonej hierarchii norm międzynarodowych, jednakże państwa mogą nadawać swym zobowiązaniom zróżnicowaną moc.

5.2. Pojęcie, istota i funkcje dyplomacji

Dyplomacja jest podstawowym instrumentem uprawiania polityki zagranicznej państw. W szerszym pojęciu przez dyplomację rozumiemy całość stosunków międzynarodowych. W węższym, dyplomacja jest „podjęciem międzynarodowych stosunków przez wysłanników lub przedstawicieli, rzemiosłem lub sztuką dyplomatów” [*Oxford English Dictionary*].

Ustanawianie stosunków dyplomatycznych między państwami jest wyrazem realizacji jednego z podstawowych atrybutów podmiotowości w prawie międzynarodowym – zasady suwerenności. Gwarantuje ona m.in. prawo do nawiązywania i utrzymywania stosunków dyplomatycznych, w tym do reprezentacji dyplomatycznej. Z prawem legacji, czyli prawem suwerennych państw do wysyłania własnych i przyjmowania obcych przedstawicieli dyplomatycznych, wiąże się kwestia uznania państwa.

Geneza dyplomacji sięga czasów starożytnych. Termin dyplomacja wywodzi się od greckiego *diploma*, nazwy dwóch glinianych tabliczek, zawierających pełnomocnictwa i instrukcje dla posłów. Pojęcie dyplomacji ukształtowało się pod koniec XVIII w., choć pierwsze świadectwa dyplomatycznych relacji pochodzą z Egiptu i Bliskiego Wschodu z XIV w. przez Chrystusem [Woyke 2000: 58].

Nowożytna dyplomacja kształtowała się na przestrzeni XV i XVII wieku, powstały wówczas stałe misje dyplomatyczne, ministerstwa spraw zagranicznych oraz dyplomacja konferencyjna. W piętnastowiecznych Włoszech po raz pierwszy

ustanowiono stałe ambasady. Procesowi instytucjonalizacji dyplomacji oraz profesjonalizacji zawodu dyplomaty towarzyszyło rozwijanie reguł i zasad definiujących proces dyplomatyczny.

Współczesna dyplomacja wiąże się z powstaniem państw narodowych w Europie XIX w. Międzynarodowy konsens co do obowiązujących procedur dyplomatycznych i prawa międzynarodowego sięga Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r., uzupełnionego w 1818 r. na Konferencji w Aachen. Określa on rangę przedstawicieli dyplomatycznych (ambasadorów, nuncjuszków, legatów, wysłanników itp.), wysyłanych bądź przyjmowanych przez monarchów. Niezmiennie każdy taki wysłannik, jako przedstawiciel głowy państwa wysyłającego, podlega jurysdykcji swojego państwa. W latach 20. XX w. podjęto wysiłki w celu dalszego umocnienia pozycji prawnej dyplomatów, jednakże nie doszło do zawarcia wiążących decyzji. Porozumieniem wyznaczającym międzynarodowe standardy i ramy pracy dyplomatycznej jest Konwencja Wiedeńska z 1961 r., uzupełniona w 1963 r. wiedeńską konwencją o stosunkach konsularnych [Woyke 2000: 58–59].

Jedną z dwóch istotnych przesłanek powstania Konwencji Wiedeńskiej było stworzenie jednolitych ram dla aktywności dyplomatycznej. Wysłanie ambasadora wymaga akceptacji państwa przyjmującego w drodze tzw. *agreement*; na podstawie upoważnienia do sprawowania funkcji dyplomatycznej od głowy państwa wysyłającego. Dla stosunków konsularnych przewidziano prostsze procedury. Każde państwo przyjmujące może zakończyć prace i pobyt nieakceptowanego dyplomaty i jego personelu, jeśli uzna go za *persona non grata*. Ma to miejsce w przypadku, gdy dyplomata uznany zostanie za szpiega. Drugim celem Konwencji Wiedeńskiej jest ochrona działalności dyplomatycznej. Służą temu tzw. immunitety, gwarantujące nienaruszalność personelu, nieruchomości i procesowi komunikacji. W myśl koncepcji eksterytorialności teren ambasady za granicą, tzw. rezydencja ambasadora, traktowane są jako część terytorium państwa wysyłającego, podlegają tylko prawu kraju wysyłającego i powinny być naruszane tylko za zgodą ambasadora. Członkowie dyplomatycznego personelu ambasad i ich najbliżsi nie podlegają wymiarowi sprawiedliwości kraju przyjmującego i nie mogą zostać aresztowani. Państwo goszczące jest odpowiedzialne za osobiste bezpieczeństwo zagranicznych dyplomatów (zobowiązanie, które obecnie wobec zagrożenia międzynarodowym terroryzmem nabiera istotnego znaczenia). Przepływ informacji i szczególnie przepływ kurierski pomiędzy ambasadą a państwem wysyłającym/ojczystym nie może być utrudniony lub kontrolowany [Woyke 2000: 59]. Ze względu na formy możemy wyróżnić:

- dyplomację *ad hoc*, obejmującą misje specjalne;
- dyplomację dwustronną, np. misje stałe;
- dyplomację gospodarczą, mającą na celu rozwój relacji ekonomicznych;
- dyplomację konferencyjną, na płaszczyźnie instytucji i organizacji międzynarodowych;
- dyplomację kolektywną, grupy państw dla osiągnięcia określonych celów;
- dyplomację kularową, podczas spotkań nieformalnych w kularach [Łoś-Nowak 2010: 118].

Po II wojnie światowej wraz z nasileniem się procesów regionalizacji i globalizacji stosunków międzynarodowych można zaobserwować wzrost znaczenia dyplomacji grupowej/wielostronnej, począwszy od tematycznie lub geograficznie ograniczonej współpracy, do rozwoju uniwersalnej dyplomacji w ramach systemu Narodów Zjednoczonych. Wobec wzrostu transgranicznych i globalnych wyzwań stosunki dyplomatyczne państw ukierunkowane są zarówno na regionalny, jak i uniwersalny multilateralizm. Przykładem jest tu sieć wielostronnej współpracy dyplomatycznej w ramach Unii Europejskiej, począwszy od ustanowienia Europejskiej Współpracy Politycznej w 1970 r., poprzez Wspólną Politykę Zagraniczną i Bezpieczeństwa, do rozpoczęcia działalności Europejskiej Służby Działań Zewnętrznych w 2010 r. Bądź też zawiązywanie luźnych koalicji przez najważniejszych aktorów: USA, UE, Rosję, Chiny, Japonię i ONZ [Barston 2006: 7–8].

Funkcje dyplomacji sprowadzają się do sześciu zasadniczych obszarów związanych z reprezentacją, zarządzaniem, informacją/komunikacją, negocjacjami międzynarodowymi, ochroną i regulacją stosunków międzynarodowych (funkcja normatywna). Normy prawa dyplomatycznego i konsularnego regulują status prawny oraz działalność państwowych organów powoływanych do realizacji polityki zagranicznej państw, a także w przypadku dyplomacji wielostronnej urzeczywistniania zadań leżących w interesie społeczności międzynarodowej. Tradycyjnie dyplomacja wiąże się z reprezentowaniem państwa wysyłającego w państwie przyjmującym lub na forum instytucji międzynarodowych. Istotną płaszczyzną jest rozwijanie współpracy w ramach dwustronnych i wielostronnych relacji (poprzez ich koordynację, konsultacje, lobbying, porozumienie, oficjalne lub prywatne wizyty). Obejmują one promocję i zarządzanie w kwestiach leżących w interesie danego państwa, w sferze gospodarczej, finansowej, surowcowej czy turystycznej, włącznie z zarządzaniem zagrożeniami (działania na rzecz pokoju i bezpieczeństwa), ochronę interesów państwa wysyłającego i jego obywateli, prowadzenie negocjacji i konsultacji z władzami państwa przyjmującego, przedstawicielami innych państw i organizacji międzynarodowych, monitorowanie sytuacji istniejącej w państwie przyjmującym [Barston 2006: 2–3].

Znamienną cechą współczesnej dyplomacji jest rosnące znaczenie głowy państwa w zakresie polityki zagranicznej i stosunków międzynarodowych. Bezpośrednie lub pośrednie zaangażowanie najważniejszego podmiotu władzy w państwie ogranicza rolę i wpływ innych organów w obszarze stosunków zewnętrznych, w szczególności ministra spraw zagranicznych lub ambasadora. Do wewnętrznych organów zaangażowanych w proces stosunków międzynarodowych państwa poza głową państwa należą: rząd, premier, minister spraw zagranicznych, inni ministrowie, parlament. Do organów zewnętrznych zaliczamy: misje specjalne, stałe przedstawicielstwa dyplomatyczne, misje przy organizacjach międzynarodowych, przedstawicielstwa handlowe, misje wojskowe, urzędy konsularne, instytuty kultury i ośrodki informacji. Jednocześnie organami stałymi są ambasady, poselstwa, urzędy konsularne, stałe misje przy organizacjach międzynarodowych i inne stałe przedstawicielstwa oraz misje. Natomiast misje *ad hoc* o charakterze dyplomatycznym, jak np. delegacje biorące udział w konferencjach międzynarodowych, przedstawiciele państwa w różnych komisjach międzynarodowych i inne

misje specjalne mają charakter tymczasowy [zob. Sutor 1996: 39–65; Łoś-Nowak 2008: 120–129].

Kompetencje głowy państwa w zakresie stosunków zewnętrznych wynikają z tradycji, zasad ustrojowych przyjętych w danym państwie oraz prawa zwyczajowego. Katalog funkcji głowy państwa w obszarze polityki zagranicznej i stosunków międzynarodowych obejmuje m.in.: reprezentowanie państwa w na płaszczyźnie międzynarodowej w ramach wizyt państwowych, oficjalnych i roboczych; strzeżenie suwerenności państwa, powoływanie i odwoływanie przedstawicieli dyplomatycznych, przyjmowanie listów uwierzytelniających i odwoływanie akredytowanych przedstawicieli dyplomatycznych innych państw, ratyfikowanie i wypowiedzanie umów międzynarodowych, podejmowanie decyzji o stanie wojny.

Rząd, jako jeden z głównych organów władzy wykonawczej, jest instytucją działającą na rzecz bezpieczeństwa państwa i kierowania jego polityką zagraniczną. Również pozycja szefa rządu w kształtowaniu polityki zagranicznej państwa różni się odniesieniu do przyjętych rozwiązań ustrojowych (np. w systemie prezydenckim czy kanclerskim, w monarchiach absolutnych). W przypadku Polski premier sprawuje ogólne kierownictwo w dziedzinie stosunków z innymi państwami, upoważniony jest do prowadzenia rokowań, oraz zawierania umów międzynarodowych wymagających następnie ratyfikacji. Ponadto ma prawo, w porozumieniu z prezydentem, do mianowania i dymisjonowania ambasadorów i stałych przedstawicieli przy ONZ.

Minister spraw zagranicznych wraz z podległym mu resortem odpowiada za całość polityki zagranicznej państwa, jest zwierzchnikiem służby zagranicznej. Do jego kompetencji należą przede wszystkim: opracowanie założeń i głównych kierunków polityki zagranicznej państwa, reprezentowanie państwa na płaszczyźnie międzynarodowej, ochrona interesów państwa i jego obywateli za granicą, rozwijanie współpracy międzynarodowej z innymi państwami i organizacjami międzynarodowymi, koordynacja aktywności wszystkich organów państwa uczestniczących we współpracy międzynarodowej, utrzymywanie kontaktów z przedstawicielami akredytowanymi w państwie przyjmującym. Do organów uczestniczących w procesie kształtowania polityki zagranicznej państwa należą również m.in. ministrowie obrony narodowej czy gospodarki, w obszarach zewnętrznych aspektów właściwych im resortom.

Parlamenty pośrednio i bezpośrednio wpływają na politykę zagraniczną i aktywność dyplomatyczną państw. A czynią to szczególnie poprzez: ogólny nadzór i ustalanie celów polityki zagranicznej, kompetencje budżetowe, wyrażanie zgody na ratyfikowanie umów międzynarodowych, rozwijanie współpracy dwustronnej i wielostronnej z parlamentami innych państw. W ramach dążeń do wzmocnienia demokratycznej legitymizacji działań UE parlamenty narodowe zyskały na mocy Traktatu z Lizbony wpływ na unijny proces legislacyjny.

Wśród organów zewnętrznych składających się na służbę zagraniczną państwa **najstarszą formą dyplomacji są misje specjalne (*ad hoc*)**. Mają one czasowo ograniczony mandat, uzależniony od realizacji określonych działań oraz na drodze porozumienia między zainteresowanymi państwami. W skład misji *ad hoc* może wchodzić jedna osoba lub grupa osób. Charakter misji specjalnych mogą

mieć delegacje na konferencje międzynarodowe. Rola misji specjalnych systematycznie wzrasta, należą do nich: wizyty państwowe przywódców państw, spotkania na szczycie, oficjalne i robocze wizyty na wysokim szczeblu, delegacje na oficjalne uroczystości: koronacje, pogrzeby, czy śluby, wizyty prywatne osobistości państwowych.

Stałe misje dyplomatyczne (ambasady, poselstwa) nazywane są również przedstawicielstwami czy placówkami dyplomatycznymi. Działają one na terenie państwa przyjmującego i kierowane są przez właściwego upoważnionego przedstawiciela dyplomatycznego. Konwencja Wiedeńska wyróżnia trzy klasy szefów misji. Ambasadorowie i nuncjusze papiescy (I) oraz posłowie, ministrowie i internuncjusze (II) są mianowani przez głowy państw i akredytowani przy głowach państw, natomiast *chargés d'affaires* (III) akredytowani są przez ministrów spraw zagranicznych państw wysyłających przy ministrach spraw zagranicznych państw przyjmujących.

Wszyscy szefowie misji dyplomatycznych akredytowani w państwie przyjmującym tworzą korpus dyplomatyczny, na którego czele stoi dziekan. Rola dziekana sprowadza się do reprezentowania korpusu, a także ochrony immunitetów i przywilejów dyplomatów.

Do funkcji stałych misji dyplomatycznych należy m.in. reprezentacja państwa wysyłającego w państwie pobytu; ochrona interesów państwa wysyłającego i jego obywateli w państwie przyjmującym; prowadzenie rokowań z rządem państwa przyjmującego; monitorowanie wydarzeń w państwie pobytu za pomocą wszelkich dozwolonych metod i informowanie o tym państwa wysyłającego oraz wspieranie i rozwijanie przyjaznych stosunków między państwami.

Geneza przedstawicielstw państw przy organizacjach międzynarodowych wiąże się z utworzeniem poselstw przy Lidze Narodów. Ich zadaniem jest ochrona interesów państw wysyłających na forum organizacji międzynarodowych (np. przy ONZ czy NATO) oraz utrzymanie stałej współpracy i uzgadnianie wspólnych stanowisk z innymi państwami członkowskimi. Mogą mieć charakter tymczasowy lub stały. Organizacje międzynarodowe stanowią podstawową płaszczyznę dyplomacji wielostronnej.

Wśród misji wojskowych możemy wyróżnić te, mające uprawnienia do ogólnej reprezentacji państwa, oraz misje wysyłane na podstawie umów o pomocy i współpracy wojskowej, których zadania są ograniczone do współpracy i reprezentacji państwa w sferze militarnej. Przykładem stałych misji wojskowych o charakterze ogólnej reprezentacji państw były misje Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji i ZSRR akredytowane przy Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec w Berlinie, istniejące do chwili zjednoczenia Niemiec w 1990 r. [Bierzanek, Symonides 1995: 163].

Urzędy konsularne pełnią funkcje związane przede wszystkim z ochroną interesów państwa wysyłającego i jego obywateli, wspieraniem rozwoju stosunków handlowych, gospodarczych, kulturalnych i naukowych, monitorowaniem sytuacji w kraju przyjmującym, wystawianiem paszportów, wiz i dokumentów podróży, udzielaniem pomocy swoim obywatelom w sprawach spadkowych i sądowych, działaniami o charakterze notariusza i urzędnika stanu cywilnego.

Konwencja wiedeńska o stosunkach konsularnych wyróżnia cztery klasy urzędów konsularnych: konsul generalny, kierowany przez konsula generalnego; konsul, kierowany przez konsula; wicekonsulat kierowany przez wicekonsula oraz agencja konsularna kierowana przez agenta konsularnego. Podstawą pełnienia funkcji przez kierownika urzędu konsularnego są listy komisyjne, na które państwo przyjmujące udziela zgody w drodze tzw. *exequatur*. Określają one jego rangę, siedzibę i okręg konsularny. Obok instytucji konsula zawodowego występuje również instytucja konsula honorowego. Może nim być obywatel państwa wysyłającego lub trzeciego, ale najczęściej konsul honorowy jest obywatelem państwa przyjmującego. W odróżnieniu od zawodowych konsuli nie pobiera on uposażenia za swoją pracę. Konsulaty RP, kierowane przez konsuli honorowych funkcjonują obecnie w Wielkiej Brytanii (m.in. w Bristolu i na Gibraltarze), udzielają one jedynie informacji w zakresie wiz, paszportów, obywatelstwa i spraw prawnych.

5.3. Ewolucja form współpracy międzynarodowej

Współpraca międzynarodowa zakłada, pomimo rozbieżności, przewagę wspólnych interesów zaangażowanych w nią podmiotów. Powstaje ona wówczas, gdy dostosowują oni swoje zachowania do faktycznych bądź przewidywalnych preferencji innych podmiotów. Współpraca definiowana jest również jako wielokrotność relacji pomiędzy aktorami, nie opierających się na przymusie bądź potrzebie, lecz legitymowanych w kontekście międzynarodowych instytucji i organizacji.

Wśród źródeł i czynników warunkujących współpracę pomiędzy podmiotami stosunków międzynarodowych wymienia się m.in.:

- 1) absolutne korzyści, które motywują aktorów do podjęcia i realizacji współpracy;
- 2) im bardziej wzrasta liczba aktorów w systemie międzynarodowym, tym mniejsze są perspektywy współpracy;
- 3) gotowość podjęcia współpracy uzależniona jest od oczekiwań z nią związanych, im większe jest prawdopodobieństwo i trwałość przyszłych kooperacyjnych działań aktorów, tym bardziej wzrasta również szansa na bieżącą współpracę;
- 4) międzynarodowe reżimy inicjują i wspierają współpracę; postępowanie zgodnie z przyjętymi normami wzmacnia zarówno wiedzę uczestników stosunków międzynarodowych o swoich zachowaniach, jak również wspólne szanse na czerpanie z niej korzyści, w rezultacie wzrasta stopień przewidywalności ich działań;
- 5) rozmiar i trwałość współpracy determinuje również pozycja/siła, tzw. *epistemic communities* grup ekspertów, jaką w procesie podejmowania decyzji przypisują im poszczególni aktorzy;
- 6) asymetria w podziale władzy i wpływów pomiędzy podmiotami stosunków międzynarodowych jest czynnikiem ułatwiającym współpracę wówczas, gdy towarzyszy jej wykształcenie się hierarchicznych zależności między nimi, a sil-

niejsi aktorzy motywują słabszych do kooperacji perspektywą korzyści i nagród [Woyke 2000: 451].

Współpraca międzynarodowa może być realizowana na płaszczyźnie relacji bilateralnych (dwustronnych) oraz multilateralnych (wielostronnych). Jej przedmiot stanowią kwestie polityczne, gospodarcze, wojskowe, społeczne, kulturalne i in.

Na płaszczyźnie bilateralnej państwa realizują działania wyływające z ich potrzeb i interesów, wynikające z określonych celów realizowanej polityki zagranicznej. Ich treść i forma obejmuje: sporadyczne bądź systematyczne kontakty, obejmujące określone dziedziny relacji dwustronnych, więzi sojusznicze lub integracyjne, oparte na wrogości, neutralności bądź partnerstwie. Stosunki dwustronne realizowane są zarówno na płaszczyźnie formalnej (przybierając postać traktatową), jak i nieformalnej (bez odpowiednich regulacji prawnomiędzynarodowych). Zazwyczaj traktaty międzypaństwowe regulują całokształt stosunków dwustronnych: aspekty współpracy politycznej i gospodarczej, w obszarze kultury i edukacji, kwestie prawne, wojskowe, sprawy dotyczące wspólnej granicy, itp. Ponadto stanowią także podstawę dla konsultacji na różnych szczeblach w sprawach związanych z wzajemną współpracą. Również kwestie szczegółowe w zakresie obustronnych relacji są przedmiotem wzajemnych umów [Kuźniar 2006: 139].

Cechą charakterystyczną stosunków międzynarodowych XX w. był wzrost powiązań i traktatów międzyrządowych. Wynikało to z nasilenia się kwestii, wymagających kooperacji i wzajemnych uzgodnień, a zarazem będących przedmiotem żywotnego zainteresowania państw. Wielostronne koalicje, z punktu widzenia ich uczestników, mają na celu optymalizację działań oraz zwielokrotnienie narodowych korzyści. Dynamiczny rozwój społeczności międzynarodowej, rozszerzenie się dziedzin współpracy państw, wzrost współzależności, przy gwałtownym postępie technologicznym, spotęgował przekonanie o wymykaniu się spod kontroli państw coraz większej ilości istotnych, z punktu widzenia interesów społecznych sfer i procesów.

Do klasycznych form wielostronnej współpracy międzynarodowej należą organizacje międzynarodowe oraz sojusze. Państwa z reguły tworzą sojusze dla maksymalizacji swojej siły w sytuacji zagrożenia, bądź w celu zrównoważenia zagrożenia stwarzanego przez inne państwa. Podstawą większości sojuszy jest współpraca wojskowa. Sojusz jest przymierzem państw, w którym na gruncie umowy międzynarodowej zobowiązują się one do kooperacji w określonych dziedzinach oraz do obrony wspólnych interesów i udzielenia pomocy wzajemnej (NATO, Organizacja Układu Warszawskiego, SEATO, CENTO, ANZUS). Coraz częściej ich funkcje wychodzą poza klasyczne odstraszenie i powstrzymanie, zmiana natury zagrożeń bezpieczeństwa determinuje realizowanie operacji stabilizacyjnych poza obszarem traktatowym (*out of area*), a także nawiązywanie współpracy międzyregionalnej.

Najbardziej trwałym rezultatem i przejawem stosunków międzynarodowych są organizacje międzynarodowe, szerzej omówione w rozdziale 4. Są one przede wszystkim narzędziem interesów i dążeń swoich członków, a kierunek ich działania zależy w dużej mierze od siły oddziaływania poszczególnych aktorów (co

widoczne jest na przykładzie organizacji międzyrządowych takich jak UE, ONZ, czy NATO). Organizacje międzynarodowe, oddziałując na politykę wewnętrzną i zagraniczną państw, są współcześnie niezbędnym elementem systemu międzynarodowego.

Wielostronny dialog na istotne tematy międzynarodowe odbywa się w ramach zwoływanych przez rządy i organizacje międzynarodowe konferencji, których tradycje sięgają średniowiecznych „soborów”, czy dziewiętnastowiecznych „kongresów” [Sutor 1996: 260]. Rezultatem rokowań w toku konferencji są zazwyczaj jej uchwały, które mogą mieć charakter niewiążący lub wiążący państwo bezpośrednio, bądź po ratyfikacji.

Wyzwaniom międzynarodowym podporządkowane są tzw. globalne konferencje, zwoływane pod egidą ONZ. Ich tematyka wynika z roli Narodów Zjednoczonych w obszarze utrzymania pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego oraz respektowania praw człowieka. Konferencje globalne poświęcone są kwestiom związanym z negatywnymi konsekwencjami procesów globalizacyjnych, nowym łańcem w polityce światowej, służą wyznaczaniu globalnych norm i ram dla rozwiązywania transnarodowych wyzwań i problemów, np. praw człowieka (Wiedeń: 1993), zrównoważonego rozwoju (Johannesburg: 2002, Rio+20: 2012).

Wraz z zacieśnianiem współpracy międzynarodowej następowała jej stopniowa instytucjonalizacja, czego przykładem są procesy zachodzące w GATT i KBWE. GATT jest Układem Ogólnym w sprawie Taryf Celnych i Handlu wszedł w życie w 1948 r. W 1994 r. w Marakeszu w ramach Rundy Urugwajskiej GATT powołano Światową Organizację Handlu (WTO) jako nową organizację, zastępującą dawne mechanizmy, a GATT stał się jednym z jej porozumień. WTO dąży do liberalizacji międzynarodowego handlu dobrami i usługami, prowadzi politykę inwestycyjną wspierającą handel, rozstrzyga spory dotyczące wymiany handlowej i przestrzegania praw własności intelektualnej. Na gruncie Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) w 1994 r. powstała Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE). OBWE działa zgodnie z zasadami i założeniami zawartymi w Akcie Końcowym KBWE z 1975 r. i w karcie paryskiej z 1990 r. Do zasad tych należą, oprócz promocji środków budowy zaufania między państwami europejskimi, również ustanowienie „siatki bezpieczeństwa”, która ma łagodzić konflikty środkami pokojowymi. OBWE skupia 30% członków ONZ, należących do różnych kultur i religii trzech kontynentów, w tym wszystkie państwa członkowskie NATO, UE, Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, WNP, pięciu z sześciu członków Szanghajskiej Organizacji Współpracy, jak i pięciu stałych członków Rady Bezpieczeństwa. Tym samym dysponuje ona istotnym potencjałem, służącym międzynarodowej aktywności, zwłaszcza w obszarze cywilnych instrumentów zarządzania kryzysowego.

Reżimy międzynarodowe są rodzajem instytucji, które służą kształtowaniu się kooperacyjnych zachowań zarówno państwowych, jak i pozapaństwowych uczestników stosunków międzynarodowych. W myśl definicji Stephena Krasnera reżimy międzynarodowe to zasady, normy i procedury decyzyjne, według których następuje zbieżność oczekiwań podmiotów w określonym obszarze relacji międzynarodowych.

Reżimy międzynarodowe tworzą nieformalne ramy dla wielostronnej współpracy międzynarodowej. Powstają w wyniku przeświadczeń uczestników co do potrzeby i rezultatów wspólnych działań w perspektywie czasu. Opierają się na określonych oczekiwaniach zaangażowanych stron co do wzajemnych reakcji, polepszają dialog pomiędzy uczestnikami i jednocześnie obniżają koszty transakcji. Punktem wyjścia dla powstania reżimów jest interes aktorów w kształtowaniu rozwiązań wobec wspólnych problemów (politycznych, ekonomicznych, społecznych i ekologicznych). Reżimy stwarzają możliwość ich przewyższenia poprzez wypracowanie szerokiego wachlarza sposobów i reguł działania, które w określonych obszarach zostają zinstytucjonalizowane. Pozwala to na ułatwienie porozumienia i pogodzenie sprzecznych interesów pomiędzy uczestnikami. Spory i konflikty rozstrzygane są na poziomie formalno-administracyjnym. Reżimy stanowią zatem proces zinstytucjonalizowanej regulacji konfliktów pomiędzy uczestnikami stosunków międzynarodowych, w którym dochodzi do zintensyfikowania i powiązania relacji międzyspołecznych i międzypaństwowych. Prowadzi on, zwłaszcza w krajach wysoko uprzemysłowionych do wielu porozumień i regulacji, które umożliwiają koordynację międzynarodowej współpracy i regulują działania w określonych obszarach, służące całości.

Reżimy umacniają przewidywalność zachowań uczestników stosunków międzynarodowych zarówno przez społeczne praktyki, jak i prawo zwyczajowe. Przykładem są tu wielostronne regulacje stosunków gospodarczych (GATT, porozumienia w sprawie surowców, konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza z 1982 r.), jak i układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej czy wykształcenie kultury regulowania konfliktów w ramach procesu KBWE.

Reżimy międzynarodowe wypracowywane są w ramach konferencji lub organizacji międzynarodowych, na forum których rozwija się dyplomacja wielostronna. Niektóre z nich mogą mieć charakter stały, tak jak Konferencja Rozbrojenia obradująca w Genewie i mogą negocjować kilka kolejnych konwencji. Często zgoda mocarstw jest niezbędnym warunkiem podpisania traktatu o charakterze powszechnym, tak jak w przypadku na przykład Układu o przestrzeni kosmicznej z 1967 r. czy Układu o nierozprzestrzenianiu się broni jądrowej z 1968 r. W niektórych przypadkach ustanowieniu powszechnego reżimu nie towarzyszy zgoda większości członków społeczności międzynarodowej, jak np. Układ Antarktyczny z 1959 r. pierwotnie podpisany przez 12 państw [Sur 2012: 326].

Wzrost znaczenia międzynarodowych forów można zaobserwować na przykładzie tzw. spotkań na szczycie. Spotkania na szczycie szefów państw i rządów Wspólnot Europejskich z czasem przekształciły się w formę zinstytucjonalizowaną – Radę Europejską [dalej – RE]. RE jest najważniejszą instytucją decyzyjną UE, określa wytyczne i kierunki rozwoju integracji państw członkowskich. Spotkania na szczycie mogą przybrać postać niesformalizowanych ugrupowań w celu koordynacji i konsultacji ważnych bieżących problemów, które pojawiają się w systemie międzynarodowym.

Do najbardziej aktywnych gremiów państw wysoko uprzemysłowionych w obszarze międzynarodowych stosunków walutowych i finansowych należy **grupa G7** (Kanada, Japonia, Francja, Niemcy, Włochy, Wielka, Brytania i USA). Tematyka

obrad organizowanych od 1975 r. regularnych spotkań grupy G7 obejmuje nie tylko zagadnienia związane z kondycją światowego systemu gospodarczego, ale również stanem bezpieczeństwa międzynarodowego oraz pomocą rozwojową. Członkostwo opiera się na wspólnych wartościach demokratycznych i na ochronie praw człowieka. W 1994 r. dołączyła Rosja przekształcając G7 w G8. Następnie formuła spotkań uległa dalszemu poszerzeniu w grupę G20. Punktem inicjującym poszerzenie dialogu stał się kryzys gospodarczy w Azji Wschodniej.

Grupa krajów G20 formalnie powstała we wrześniu 1999 r. podczas spotkania ministrów finansów krajów grupy G7. Jej składem objęto 11 krajów: Argentynę, Australię, Brazylię, Chiny, Indie, Indonezję, Koreę, Meksyk, Arabię Saudyjską, Republikę Południowej Afryki, Turcję oraz całą Unię Europejską. Do prac grupy zaprasza się m.in. Szwajcarię, Szwecję i Egipt oraz przedstawicieli EBC, MWF, BŚ i IMFC. W szczytach waszyngtońskim i londyńskim G20 w 2008 i 2009 wzięły udział również Hiszpania i Holandia. Spotkania odbywają się przy udziale ministrów finansów i szefów banków centralnych, a od 2008 r. przywódców państw grupy G20. G20 stanowi forum dialogu pomiędzy gospodarkami wschodzącymi i wysoko rozwiniętymi. Państwa zrzeszone w G20 tworzą rodzaj klubu lobbystycznego. Inicjatywy wypracowane na forum grupy są następnie forsowane na forum najważniejszych instytucji międzynarodowych: Międzynarodowego Funduszu Walutowego, ONZ czy OECD. Pozycja G20 jako najważniejszego forum rozwiązywania globalnych problemów umocniona została w obliczu wyzwań kryzysu finansowego z 2007 r.

W 1964 r. na Konferencji Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju (UNCTAD) **utworzono grupę G-77**, stanowiącą luźno powiązany blok państw rozwijających się, mający na celu obronę interesów Trzeciego Świata. Wyłoniona z G77 grupa G24 reprezentuje kraje rozwijające się Afryki, Europy, Azji oraz Ameryki Łacińskiej na forum Międzynarodowego Funduszu Walutowego [Chrabonszczewska 2004: 303–304].

Nowszą formą współpracy wielostronnej jest **grupa gospodarek wschodzących BRICS** (czyli Brazylia, Rosja, Indie, Chiny oraz od 2011 r. Republika Południowej Afryki). Termin BRICS wprowadził Jim O'Neill w 2003 r. w raporcie banku Goldman Sachs. Wraz ze wzrostem politycznego i gospodarczego znaczenia tych krajów domagają się one reformy struktury zarządzania międzynarodowymi instytucjami finansowymi oraz ONZ, w celu odzwierciedlenia zmian i odpowiedzi na wyzwania w gospodarce światowej.

W obliczu zmian zachodzących na forum międzynarodowym w wyniku intensywnych procesów globalizacyjnych mowa jest o tzw. zarządzaniu globalnym (global governance). Początki **global governance** wiążą się z pracami komisji do spraw zarządzania globalnego (The Commission on Global Governance) powołanej w 1992 r. pod patronatem Sekretarza Generalnego ONZ, której zadaniem było przygotowanie strategii, pozwalającej na lepszą koordynację współpracy międzynarodowej w globalizującym się świecie. W ślad za nią powołano Komisję ds. Global Governance. W opublikowanym w 1995 r. raporcie „Nasze globalne sąsiedztwo” mianem global governance określono całość wysiłków nakierowanych na rozwiązywanie problemów globalnych, monitorowanie zachodzących w sferze

ponadnarodowej procesów oraz konsolidowanie przedstawicieli środowiska międzynarodowego. Global governance rozumie się najczęściej jako reguły i zasady, według których kształtowany jest pozimnowojenny porządek międzynarodowy oraz instytucje, które je wyznaczają w celu przewyższania globalnych problemów. Główną rolę pełni tu przede wszystkim wszechstronna współpraca państw w ramach systemu bezpieczeństwa zbiorowego Organizacji Narodów Zjednoczonych. Karta NZ jest źródłem współczesnego porządku międzynarodowego wyznaczając zasady globalnego współistnienia. Trzon zarządzania globalną gospodarką stanowią instytucje powstałe w ramach tzw. systemu z Bretton Woods – Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy i GATT/WTO. Ponadto, w zarządzaniu globalnym wzrasta rola wspomnianej wyżej współpracy państw w ramach grupy G20, a także korporacji transnarodowych.

Rozdział 6

Systemy międzynarodowe i ich ewolucja

W rozdziale szóstym omówione zostaną kolejno kwestie związane z pojęciem i typami systemów międzynarodowych oraz zagadnienia wiążące się z rozwojem systemów międzynarodowych.

6.1. Pojęcie systemu międzynarodowego

Koncepcja systemu stosowana jest w zasadzie we wszystkich dziedzinach nauki oraz praktyki i odnoszona do zjawisk, obiektów oraz procesów występujących w naturze (np. system słoneczny), jak i tworzonych przez ludzi (np. system społeczny, ekonomiczny).

Pojęcie systemu kojarzy się przede wszystkim z określoną całością, której elementy (składniki) są odpowiednio zorganizowane (współzależne). W szerokim ujęciu system to układ jednostek, obiektów lub części połączonych jakąś formą regularnych relacji. Jednostki reagują ze sobą, zmiana zachodząca w jednej z nich powoduje zmiany we wszystkich pozostałych. Interakcje między częściami systemu powodują, że zachowuje się on zwykle w sposób regularny, istnieją bowiem pewne schematy jego działania [Mingst 2006: 85].

Na system składają się: elementy, struktura, granica, wejścia, wyjścia, konwersja wewnętrzny, sprzężenie zwrotne i homeostaza, tj. zdolność systemu do utrzymywania dynamicznej równowagi ze swym środowiskiem.

Elementy systemu to najmniejsze części składowe złożonej całości jaką jest system międzynarodowy. Wyróżnia się następujące elementy systemu: systemy uczestników, które składają się głównie z państw; system stosunków lub oddziaływań, których elementami są stosunki lub interakcje uczestników; systemy ról, na które składają się role spełniane przez uczestników, np. rola mocarstwa; systemy

wyznaczników powodujących działanie uczestników, jak części składowe rzeczywistości wewnątrzpolitycznej i międzynarodowej oraz systemy zjawisk i procesów międzynarodowych.

Strukturę systemu można określić jako rodzaj współzależności i oddziaływań między elementami systemu, koniecznymi, aby mógł on należycie funkcjonować. Sposób ich uporządkowania, a także ilość i jakość oddają istotę i charakter systemu międzynarodowego. W przypadku pojedynczego uczestnika stosunków międzynarodowych struktura ma bezpośredni wpływ na jego miejsce w systemie, odgrywane role oraz możliwości działań i oddziaływań. Struktura określa bowiem dynamiczny model zachowań poszczególnych podmiotów – ich miejsce zmienia się wraz ze zmianą struktury systemu. Od usytuowania w strukturze systemu międzynarodowego zależy często skala niezależności podmiotu, rezultaty jego działań i oddziaływań [Łoś-Nowak 2006: 140].

Granica systemu oddziela system od otoczenia. System to obszar funkcji znajdujący się wewnątrz granicy. Otoczenie to wszystko to, co znajduje się na zewnątrz granicy, a więc poza systemem. Środowisko jest częścią otoczenia systemu, stanowi taką jego część, która pozostaje w związkach przyczynowych z systemem międzynarodowym.

Wejścia systemu to „luki” w jego granicy, przez które system ulega wpływom otoczenia, zaś **wyjścia systemu** to „luki” w jego granicy, poprzez które system działa na swoje otoczenie.

Konwersja wewnątrzsystemowa to proces przetwarzania bodźców odbieranych przez system międzynarodowy na jego reakcje. Konwersja łączy wejścia i wyjścia systemu.

Sprzężenie zwrotne to relacja między wyjściami i wejściami systemu, a więc proces przetwarzania przez środowisko międzynarodowe bodźca wysłanego przez system (środowisko przetwarza bodziec wysłany przez system i decyduje się na jakieś zachowanie względem systemu). Sprzężenia zwrotne można podzielić na ujemne i dodatnie. Dodatnie występują wtedy, gdy kierunki wyjścia i wejścia są zgodne, to znaczy, gdy środowisko międzynarodowe udziela poparcia działaniu podjętemu przez system. Ujemne występują wówczas, gdy kierunki wejścia i wyjścia nie są zgodne co do swego kierunku.

Homeostaza stanowi funkcję konwersji i sprzężeń zwrotnych. Jest to zdolność systemu do utrzymania stanu równowagi, tj. do wytwarzania mechanizmów likwidujących zakłócenia, które naruszyłyby jego stabilność. Ogólnie można stwierdzić, że jeżeli zakłócenie równowagi systemu jest niewielkie, to system bez trudu upora się z zadaniem przywrócenia tej stabilności. Jeżeli jednak równowaga zostanie zakłócona w sposób bardzo poważny, to zdolności regulacyjne systemu mogą zostać przekroczone i ulegnie on zniszczeniu lub przekształceniu [Pietras 1986: 116–121].

W literaturze przedmiotu nie istnieje ogólna, powszechnie akceptowana definicja systemu międzynarodowego.

Możemy przyjąć za Teresą Łoś-Nowak, że **system międzynarodowy** to określona „całość”, którą tworzą uczestnicy systemu, właściwe im interakcje oraz interakcje ze środowiskiem zewnętrznym [Łoś-Nowak 2000: 59].

System międzynarodowy jest zjawiskiem dynamicznym i zachowuje tożsamość dopóki funkcjonuje kombinacja zmiennych go tworzących. Z kolei równowaga systemu trwa tak długo, jak długo uczestnicy go konstruujący postrzegają istniejący ład jako korzystny dla siebie.

System oglądany od wewnątrz jest zespołem zintegrowanych elementów, a oglądany od zewnątrz stanowi spójną całość zdolną do utrzymywania równowagi ze środowiskiem. Składa się on z rozróżnialnych elementów powiązanych w strukturę i oddzielonych granicą od środowiska. Środowisko zewnętrzne systemu to wszystko, co znajduje się poza granicami systemu i jest związane z systemem. W środowisku można wyróżnić czynniki, które oddziałują na system, lecz same nie podlegają oddziaływaniu systemu (zmienne niezależne) i czynniki oddziałujące oraz same podlegające oddziaływaniu układu (zmienne zależne).

J. Kukułka do zmiennych niezależnych zalicza: a) uczestników stosunków międzynarodowych, b) struktury systemu o charakterze formalnym (np. sojusze) i nieformalnym (np. ugrupowania nieformalne), c) czynniki środowiska systemu (naturalne, ekonomiczne, polityczne, wojskowe, ideologiczne i in.), które mają wpływ na środki i możliwości działania uczestników na struktury systemu.

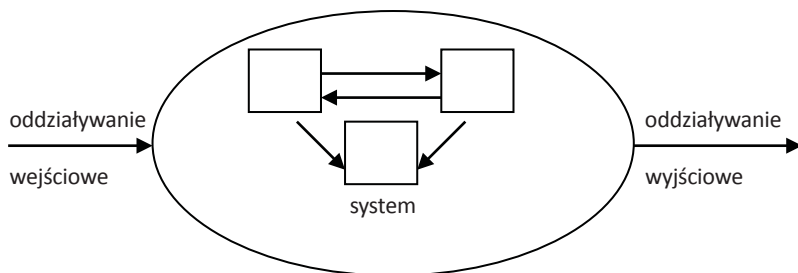
Z kolei do zmiennych zależnych zalicza: a) pozycję i rolę międzynarodową uczestników, b) stabilność lub niestabilność systemu, c) zdolność kontrolowania środowiska. Zmienne niezależne i zmienne zależne warunkują charakter celów i wartości tychże systemów, decydując o mechanizmach, które kształtują typy i częstotliwość interakcji [Kukułka 1978: 166, 181].

Natomiast T. Łoś-Nowak do zmiennych niezależnych zalicza: uczestników stosunków międzynarodowych, struktury systemu (np. sojusze, układy) i cechy środowiskowe (naturalne, wojskowe, polityczne, technologiczne).

Do zmiennych zależnych natomiast: pozycje i role uczestników stosunków międzynarodowych, stabilność bądź niestabilność systemu oraz zdolność kontrolowania środowiska (wpływanie na nie). Zmienne niezależne i zależne warunkują charakter celów i wartości systemów, decydują o mechanizmach kształtujących ich rodzaje, częstotliwość interakcji i innych parametrach [Łoś-Nowak 2006: 135].

Do uchwycenia zjawisk przenikania i wpływanie wzajemnego między systemem a środowiskiem służą pojęcia wejścia i wyjścia systemu.

Schemat 6.1. Oznaczenie systemu

Źródło: opracowanie własne.

Wpływ otoczenia na rozpatrywany system określa się jako oddziaływanie wejściowe, miejsce zaś, w którym dochodzi ono do systemu – jako wejście. Wpływ systemu określa się jako oddziaływanie wyjściowe, miejsce zaś, w którym wychodzi ono z systemu – jako wyjście.

Oddziaływania środowiska na system, przechodzące przez wejście, można podzielić na żądania i poparcia, które wskazują kierunek tego wpływu. Żądania funkcjonalne przyczyniają się do osiągania celów systemu i jego stabilizacji. Z kolei żądania dysfunkcjonalne (nadmierne, sprzeczne) stają się źródłem napięć w systemie i utrudniają osiąganie jego celów. Wyodrębnia się także żądania materialne i normatywne (regulacji zachowania), zaangażowania się i powstrzymywania się. Natomiast poparcia dzieli się m.in. na: materialne, polityczne, moralne i dyskretne [Kukułka 1978: 166].

Do przetrwania systemu międzynarodowego konieczne jest utrzymanie równowagi, za co odpowiedzialny jest jeden z elementów systemu – homeostat. System międzynarodowy znajduje się w fazie równowagi wówczas, gdy jego uczestnicy (głównie państwa) postrzegają istniejący w nim ład jako korzystny dla siebie pod względem ekonomicznym, terytorialnym, politycznym i cywilizacyjnym. Swym zachowaniem wobec systemu i reguł w nim obowiązujących legitymizują jego kształt, strukturę i rodzaje interakcji wewnątrzsystemowych.

System międzynarodowy podlega określonym prawom funkcjonowania oraz prawom rozwoju wyrażającym interakcje transformacyjne i ewolucję systemu.

Prawa funkcjonowania wyrażają ruch bez istotnych zmian jakościowych, a niosący jedynie zmiany ilościowe, które nie naruszają struktury systemów i ich podstawowych cech. Zasady te wyrażają procesy regulacyjne, mające zapewnić systemowi trwałość i efektywność. **Prawa ewolucji (rozwoju)** z kolei obejmują ruch systemów, prowadzący do zmian jakościowych i strukturalnych. Ruch systemu międzynarodowego odbywa się w toku procesu interakcji elementów oraz systemu i środowiska. Jest to proces celowy, ponieważ służy utrwalaniu i zmianianiu struktury systemu. Zmiany interakcji wpływają na zachowanie systemu, jego ruchliwość w czasie i przestrzeni, tzn. na jego powstanie, rozwój, przekształcenia i zanik [Kukułka 1978: 183].

Ruch systemu międzynarodowego symbolizuje proces przechodzenia od stanu stabilizacji i równowagi do jego destabilizacji i upadku. Ważną rolę odgrywają tutaj zdolności regulacyjne i modyfikacyjne systemu. Zdolności te ważne są we wszystkich systemach międzynarodowych, gdyż zapewniają im ciągłość i zdolność wykonywania ich podstawowych funkcji. Trwałość i efektywność ich funkcjonowania zależy od stanu stabilności struktur oraz jakości procesów dokonujących się w granicach danego systemu i jego podsystemach [Łoś-Nowak 2006: 143].

Realności przypisują zmianę systemu międzynarodowego m.in. zmianom dotyczącym samych podmiotów i związanych z nimi przeobrażeniami układu sił. Zmiany liczby głównych podmiotów lub stosunku sił między nimi mogą bowiem przynieść fundamentalną transformację systemu międzynarodowego. Za takie zmiany odpowiedzialne są wojny. Przykładowo w wyniku II wojny światowej nastąpiły głębokie zmiany układu sił między czołowymi państwami kapitalistycznymi. Wiel-

ka Brytania i Francja wyszły z wojny osłabione, a ich rola międzynarodowa została znacznie pomniejszona. Niemcy i Włochy z kolei przegrały wojnę i zostały pozbawione instrumentów siły wojskowej, a ich konkurencyjność gospodarcza została sprowadzona prawie do zera. Na tym tle zarysowała się szczególna pozycja dwóch największych mocarstw – ZSRR i USA. System międzynarodowy uległ fundamentalnej zmianie: świat wielobiegunowy został zastąpiony przez dwubiegunowy.

6.2. Typy systemów międzynarodowych

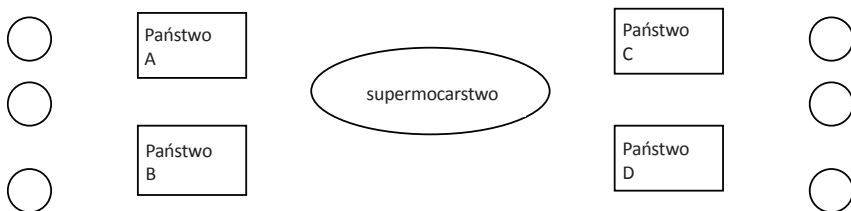
System międzynarodowy jest postrzegany jako podstawa interakcji wszystkich lub większości jego uczestników oraz podsystemów systemu globalnego. Dla jego funkcjonowania istotne są subsystemy (podsystemy), tzn. wydzielone ze względu na zasięg lub przedmiot zorganizowane całości, o charakterze integracyjnym lub dezintegracyjnym, względem systemu globalnego.

System międzynarodowy można podzielić na podsystemy według następujących kryteriów:

- **kryterium funkcjonalne:** międzynarodowy system polityczny (subsystemy polityczne – np. system państw demokratycznych, system państw autokratycznych), międzynarodowy system ekonomiczny (subsystemy ekonomiczne – np. system państw wolnorynkowych, system państw z gospodarką centralnie planowaną) oraz międzynarodowy system kulturowy (subsystemy cywilizacyjne – np. islamski, zachodni, chiński itd.),
- **kryterium zasięgu przestrzennego:** subsystemy lokalne, regionalne, kontynentalne, transregionalne i transkontynentalne,
- **kryterium podmiotowo-przedmiotowe:** np. bezpieczeństwa, gdzie wyodrębnią się subsystemy bezpieczeństwa uniwersalnego, ponadregionalnego i regionalnego (ONZ, NATO, Układ Warszawski),
- **kryterium wyznaczników cywilizacyjno-kulturowych:** geoeconomiczne centra systemu (*core*), czyli miejsca akumulacji bogactwa, obszary peryferyjne systemu (*periphery*), tj. dostawcy surowców i taniej siły roboczej oraz półperyferia (*semi-periphery*), powiązane gospodarczo z centrami, lecz słabiej rozwinięte i pełniące wobec nich funkcje usługowe,
- **kryterium „koncentracji” potencjałów:** systemy jednobiegunowe, dwubiegunowe lub wielobiegunowe.

W systemie jednobiegunowym tylko jedno państwo (mające status supermocarstwa) jest zdolne do określania i narzucania pozostałym uczestnikom konkretnych reguł zachowań. Struktura takiego systemu jest z reguły hierarchiczna. Jeśli chodzi o rodzaj relacji między pozostałymi uczestnikami są to zwykle relacje podporządkowania, choć współpraca według określonych reguł jest warunkiem wysokiej sprawności takiego systemu.

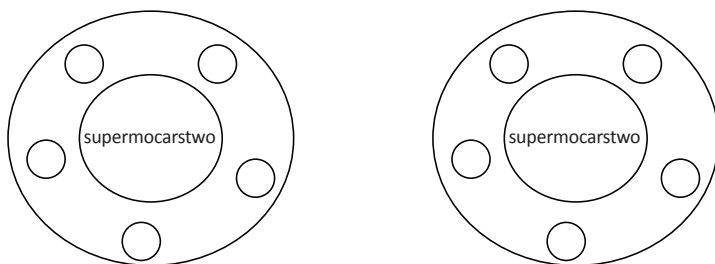
Schemat 6.2. System jednobiegunowy

Źródło: Zenderowski 2006: 440.

W systemie dwubiegunowym dwa państwa – supermocarstwa – są zdolne kontrolować lub wpływać na zachowania i politykę państw swojej strefy, a jednocześnie utrzymywać stan równowagi między sobą i zdominowanymi przez siebie blokami (głównie stan równowagi militarnej). Supermocarstwa są zorientowane na zniszczenie jednego z nich. W ich zachowaniach dominują reguły „gry o sumie zerowej”, ponieważ dysponując potencjałem broni jądrowej nie mogą jej użyć racjonalnie. Konflikt między supermocarstwami ma zazwyczaj charakter „werbalny”.

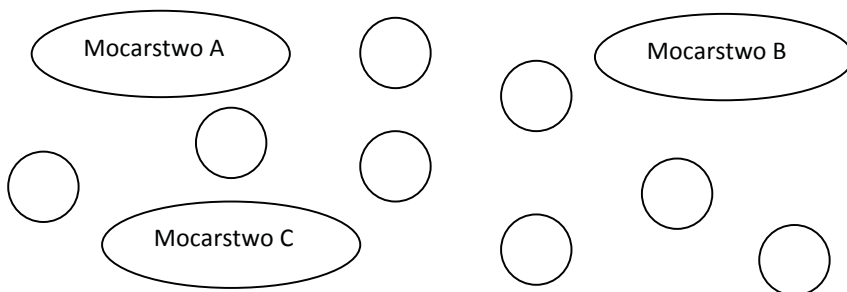
Schemat 6.3. System dwubiegunowy

Źródło: R. Zenderowski 2006: 440.

W systemie wielobiegunowym istnieje wiele niezależnych ośrodków zdolnych do określania reguł zachowań i dystrybucji władzy. W przypadku, gdy osią systemu międzynarodowego są trzy mocarstwa, jego stabilność możliwa jest wtedy, gdy potencjał jednego z nich (A) jest większy niż potencjały pozostałych dwóch mocarstw (B i C). Pozwala on bowiem zapobiec próbom zdominowania go przez pozostałe dwa państwa. Aby system sprawniej funkcjonował, powinno go tworzyć co najmniej pięć mocarstw połączonych wspólnymi wartościami, określonym rodzajem sprzężeń, interesami i wolą utrzymania istniejącego *status quo* [Łoś-Nowak 2006: 177].

Schemat 6.4. System wielobiegunowy

Źródło: R. Zenderowski 2006: 440.

- **kryterium stopnia polaryzacji systemu i wzajemnych zależności** – wyróżnia się system międzynarodowy zbudowany na sztywnej strukturze zależności (system hegemoniczny) i system międzynarodowy o luźnej strukturze zależności.

W systemie hegemonicznym siła i stopień identyfikacji interesów poszczególnych państw z interesem hegemonu i systemu jako całości jest rezultatem przymusu zastosowanego do skorygowania zachowania niepożądanego z punktu widzenia hegemonu. Niemniej jednak podporządkowanie się poszczególnych państw hegemonowi wynikać może również z oportunistu, a więc przekonania, że wybór taki daje większe poczucie bezpieczeństwa państwu. Przewaga hegemonu powinna wyrażać się w trzech podstawowych sferach: ekonomicznej, militarnej i politycznej (np. starożytne Ateny, Rosja za panowania cara Piotra I, Francja za czasów Ludwika XIV). W literaturze przedmiotu wyróżnia się hegemonię „dobrotliwą”, zapewniającą państwom „zależnym” życie w pokoju, za którego utrzymanie największą cenę płaci hegemon oraz hegemonię „złośliwą”, dokuczliwą i uznawaną przez uzależnione od niej państwa za uciążliwą.

Pojęcie hegemonii należy odróżnić od pojęcia imperium (dążeń imperialnych). Hegemon nie dąży do narzucenia innym jednolitego porządku, organizacji społecznej, politycznej i ekonomicznej. Jego celem jest sprawowanie kontroli nad pozostałymi uczestnikami systemu międzynarodowego. Natomiast imperia charakteryzuje ekspansja na obszarach niekoniecznie ościennych i ustanawianie tam, zwykle siłą, własnego porządku. Istotą imperium jest panowanie nad poddanymi obszarami i narodami bezpośrednio, drogą inkorporacji lub faktycznego sprawowania pełni władzy, czy też w formie daleko posuniętej satelizacji (np. imperium Aleksandra Wielkiego, imperium rzymskie, ład imperialny Józefa Stalina) [Stefanowicz 1996: 125].

System o luźnej strukturze to system skonsolidowanego przywództwa – tzw. hegemonia konsensualna, w którym brak jest sił zdolnych do skutecznego narzucania swej woli innym. Wszyscy uczestnicy dysponują pełnią praw, niezależnie od ograniczeń, jakie narzuca im „bycie w systemie”. Decyzje podejmowane w ra-

mach subsystemu są najczęściej wypadkową interesów wszystkich uczestników (np. USA przed podjęciem jakiegokolwiek akcji militarnej szukają wsparcia, choćby politycznego, innych uczestników) [Zenderowski 2006: 442].

6.3. Funkcjonowanie i rozwój systemów międzynarodowych

a) System westfalski

Za początek nowożytnego systemu międzynarodowego uznawany jest koniec wojny trzydziestoletniej (1618–1648) związany z zawarciem tzw. traktatów westfalskich. Tworzyły one formalnoprawną podstawę funkcjonowania państw opartą na zgodzie wszystkich europejskich władców do uznania prawa każdego z nich do panowania nad własnym terytorium, przy powstrzymaniu się od jakichkolwiek form ingerencji ze strony pozostałych. System opierał się na następujących dwóch zasadach:

- **równości prawnej** – głoszącej, że państwa suwerenne są w sensie formalnym równe wobec prawa. Przejawiało się to m.in. poprzez implementację zasady wolności mórza, tj. równego prawa państw do korzystania z obszarów morskich w celu żeglugi i rybołówstwa w miejsce wcześniejszych tendencji do zawłaszczania sobie prawa wyłączności handlu i żeglugi na określonych szlakach morskich (np. Hiszpania i Portugalia pretendowały do wyłączności żeglugi i handlu z Indiami i Ameryką),
- **równowagi politycznej** – jej realizacja miała zapobiec sytuacji, w której wśród formalnie równych państw jedno nadmiernie wyrasta swoją potęgą nad pozostałe (poprzez zwycięskie wojny lub powiązania dynastyczne), co mogłoby doprowadzić do hegemonii politycznej, a w rezultacie zagrozić zasadzie równości prawnej [Bierzanek, Symonides 2001: 45–46].

System westfalski legitymizował formy rządzenia w państwach i wzmacniał zasadę *cuius regio eius religio* (czyj kraj tego wyznanie), a co za tym idzie pozycję władzy świeckiej, która mogła decydować o tym, jaka religia obowiązywała na danym terytorium. Formalnie gwarantami porządku międzynarodowego byli wszyscy sygnatariusze traktatu westfalskiego jako przedstawiciele suwerennych państw. *De facto* o wszystkim decydowały mocarstwa – początkowo Anglia, Austria, Francja, a później również Prusy i Rosja (tzw. Pentarchia).

b) System wiedeński

Porządek międzynarodowy ukształtowany na mocy decyzji Kongresu Wiedeńskiego (październik 1814–czerwiec 1815) został oparty na:

- **zasadzie legitymizmu**, która była próbą stabilizacji rządów monarchicznych jako pochodzących od Boga i stanowiących naturalny punkt odniesienia dla ładu wewnętrznego i międzynarodowego,

- **zasadzie równowagi sił**, która miała nie dopuścić do sytuacji, gdy jedno z mocarstw dąży do dominacji, zagrażając tym samym bezpieczeństwu pozostałych [Dobrzycki 2006: 66].

Stosunek pomiędzy zasadą równowagi sił a wspólnym poczuciem legitymizmu został wyrażony w dwóch następujących porozumieniach:

- o Czwórprzymierzu – podpisany 20 listopada 1815 r. w Paryżu sojuszniczy traktat między Austrią, Wielką Brytanią, Rosją i Prusami. Zamiarem stron umowy było zapewnienie pokoju w Europie i niedopuszczenie do kolejnych działań zbrojnych. Artykuł szósty traktatu głosił, że „pod auspicjami monarchów będą odbywały się w określonych terminach spotkania właściwych ministrów” dla oceny problemów pokoju i współpracy międzynarodowej [Dobrzycki 1996: 30],
- o Świętym Przymierzu, którego sygnatariuszami były Prusy, Austria i Rosja, zaś inicjatorem car Aleksander I. Święte Przymierze, do którego przystępowały inne państwa (Anglia nie podpisała Aktu Świętego Przymierza, jednak brała udział w jego pracach. W 1818 r. przyjęto Francję, w wyniku czego powstała tzw. Pentarchia czyli Pięcioprzymierze), miało stać na straży legitymizmu i istniejącego porządku polityczno-terytorialnego w Europie.

Zespół powiązań, jaki zaakceptowali uczestnicy Kongresu Wiedeńskiego określany jest w literaturze przedmiotu jako **system kolektywno-paternalistyczny**. Do jego zasad zalicza się:

- **kolektywizm**, tzn. utworzenie kooperującego ze sobą „koncertu mocarstw” odpowiedzialnego za ład terytorialny, polityczny oraz globalne bezpieczeństwo,
- **równowagę**, tj. takie ułożenie stosunków między mocarstwami, aby żadne nie osiągnęło strategicznej przewagi nad pozostałymi,
- **paternalizm**, którego istota sprowadzała się do zapewnienia przez mocarstwa bezpieczeństwa całej Europie, jak i państwom średnim oraz małym (nierzadko wbrew woli ich narodów i władców),
- **jedność aksjologiczną**, tzn. eksponowanie i obronę konserwatywnego systemu wartości, mającego odzwierciedlenie w poglądach na źródła władzy (Bóg), zasady jej sprawowania i tradycjonalizmu (np. rewolucja jako bunt przeciwko naturze i Bogu),
- **europocentryzm**, to system poprzez który, mimo wyraźnie europejskiego charakteru, nie ukrywano zamiaru regulacji stosunków międzynarodowych w wymiarze powszechnym [Paruch, Trembicka 1996: 25–27].

System utworzony na Kongresie Wiedeńskim wykazał dużą trwałość, istniał przez czterdzieści lat (tj. do wojny krymskiej), a pewne jego elementy zachowały się aż do końca lat 60. XIX wieku.

Najważniejszym dla europejskiego ładu międzynarodowego rezultatem wojny krymskiej (Rosja starła się z Turcją, Wielką Brytanią i Francją 1854–1856; Prusy

były neutralne w tej wojnie, Austria zaś brała udział w wymiarze politycznym – jako uzgadniająca plan pokojowy) był ostateczny upadek sojuszu Świętego Przymierza, gdyż po przeciwnych stronach stały się w niej państwa tworzące jego podstawę.

Traktat paryski (30 marca 1856) próbował jeszcze utrzymać zręby systemu wiedeńskiego, zastępując ideologiczne cele Świętego Przymierza pojęciem Koncertu Europejskiego i „europejskiego prawa narodów”. Rozpoczął się w ten sposób proces prowadzący w ciągu najbliższych dwóch dekad do rekonstrukcji sojuszy i kształtowania się nowego systemu w Europie. Ostateczny kres epoki kongresu wiedeńskiego stanowiły cztery wojny europejskie (wojna Sardynii i Francji przeciw Austrii w 1859 r., wojny Prus i Austrii z Danią, Prus z Austrią i Prus z Francją), które doprowadziły do zjednoczenia Włoch i Niemiec oraz wyłonienia nowego układu sił na kontynencie. Powstanie 18 stycznia 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego miało podstawowe znaczenie dla europejskich i globalnych stosunków międzynarodowych [Dobrzycki 1996: 57, 138].

Pierwszą próbą stworzenia nowego układu europejskiego było związanie się sojuszu trzech cesarzy: Niemiec, Rosji i Austro-Węgier w latach 1872–1873. Trzej monarchowie deklarowali „zachowanie, a jeśli trzeba, narzucenie pokoju w Europie”. W praktyce sojusz funkcjonował w ograniczonym stopniu.

W stosunkowo krótkim czasie doszło do wykształcenia się struktury blokowej. Naprzeciw siebie stanęły dwie koalicje: powołane na przełomie lat 70. i 80. XIX w. Trójprzymierze złożone z Niemiec, Austro-Węgier i Włoch (związek Niemiec i Austro-Węgier zawiązany w 1879 r., rozszerzony o Włochy – traktat został zawarty w Wiedniu 20 maja 1882 r. i miał charakter obronny) oraz sformowane ostatecznie w 1907 r. Trójporozumienie w składzie: Francja, Wielka Brytania i Rosja (pierwszym ogniwem stał się sojusz francusko-rosyjski zawiązany w latach 1891–1894, sojusz francusko-angielski z 1904 r. i angielsko-rosyjski z 1907 r.).

W istotę systemu blokowego wpisane były następujące elementy:

- zobowiązanie do automatycznego udzielenia pomocy napadniętemu sojusznikowi,
- zobowiązanie do zachowania koalicyjnej lojalności, tj. niezawieranie separatyistycznego pokoju,
- dążenie do pozyskania państw średnich i małych, co zwiększało potencjał koalicji i **ograniczało możliwość wybuchu konfliktu od drobnego incydentu**,
- pragnienie zmiany istniejącego *status quo* – w przypadku Francji odzyskanie utraconych w 1870 r. na rzecz Niemiec Alzacji i Lotaryngii ziem, opanowanie przez Rosję portów czarnomorskich, rozszerzenie przez Austro-Węgry wpływów na Bałkanach.

Dekompozycji układu sił w Europie towarzyszyły nowe zjawiska w systemie międzynarodowym. Stosunki międzynarodowe zaczęły się charakteryzować znacznie bogatszą siatką interakcji między państwami i pojawieniem się źródeł nowych konfliktów. Rozwój ekonomiki i techniki, rewolucja przemysłowa i produkcyjna na masową skalę nasiliły poszukiwania rynków zbytu, rywalizację i nie-

ufność między mocarstwami, walkę o strefy wpływów i związane z nimi zmienne alianse i układy [Dobrzycki 1996: 304].

c) system wersalski

W wyniku I wojny światowej doszło do rozpadu Austro-Węgier i osmańskiej Turcji oraz upadku kaiserowskich Niemiec, co wpłynęło na zmianę układu sił w Europie. Klęska państw centralnych w 1918 r. umożliwiła zwycięskim mocarstwom konstruowanie nowego systemu stosunków międzynarodowych, którego podstawy zarysowano na konferencji pokojowej w Paryżu (zwanej wersalską, 18 stycznia–28 czerwca 1919). Konferencja toczyła się w gronie państw zwycięskich z decydującą rolą czterech mocarstw (kwadrumwirat): USA, Anglii, Francji i Włoch (w rozstrzygnięcie pewnych kwestii była również zaangażowana Japonia). Państwu pokonanym (Niemcom, Austrii, Bułgarii, Węgrom i Turcji) przedstawiono gotowe teksty traktatów [Szymborski 2006: 136].

System wersalski składał się zarówno z formalnych traktatów, organizacji i instytucji, jak też idei i nowych zasad stosunków międzynarodowych. Ustanowiono nową strukturę terytorialną Europy i stworzono system bezpieczeństwa zbiorowego, ograniczający prawo uciekania się do wojny i zobowiązujący do pokojowego regulowania sporów międzynarodowych oraz stosowania sankcji wobec państwa dopuszczającego się agresji. Pakt Ligi Narodów włączono do traktatów pokojowych jako ich nierozdzielną część (Pakt Ligi Narodów podpisany 28 czerwca 1919 r., wszedł w życie wraz z traktatem wersalskim 20 stycznia 1920 r.). Miało to podkreślać, że nowy ład światowy oparty zostanie na trwałych zasadach prawa międzynarodowego „uznanych odtąd za normy rzeczywistego postępowania rządów”. Immanentną cechą ładu wersalskiego były normy i idee dotyczące samostanowienia narodów, budowy pokojowych stosunków międzynarodowych, bezpieczeństwa zbiorowego i rozbrojenia [Dobrzycki 1996: 521].

System wersalski nawiązywał do podstawowych rozwiązań przyjętych przez Kongres Wiedeński, czyli systemu kolektywno-paternalistycznego. Kolektywizm przejawiał się w wiodącej roli „koncertu mocarstw” złożonego z początkowo ze zwycięskich państw (Francja, Wielka Brytania, Włochy, USA, Japonia), a później poszerzonego o Niemcy i ZSRR. Istota paternalizmu sprowadzała się do utrzymywania przez większość państw tworzących „koncert mocarstw” stref wpływów, np. w postaci imperiów kolonialnych (Wielka Brytania, Francja).

Nieskuteczność systemu opartego na założeniu utrzymania „pokoju przez prawo” była jedną z przyczyn zburzenia systemu wersalskiego. O słabości systemu wersalskiego świadczyło również to, iż:

- nie objął USA (we wrześniu 1919 r. Senat odrzucił traktat wersalski, co zdecydowało o powrocie do izolacjonizmu),
- pozostawiał Rosję Radziecką na marginesie tworzonego systemu (ZSRR wstąpił do Ligi Narodów w 1934 r., został jednak wykluczony po ataku na Finlandię),
- do 1926 r. poza Ligą Narodów pozostawały Niemcy (wystąpiły z niej w 1933 r.),
- nie uwzględnił międzynarodowych aspiracji Japonii (z Ligi Narodów wystąpiła w 1933 r.) i Włoch (w 1937 r. opuściły Ligę Narodów), co determinowało

te państwa do podjęcia działań mających na celu zmianę układu sił na swoją korzyść.

Słabość przyjętych rozwiązań w ramach systemu wersalskiego skutkowała ukształtowaniem się w Europie labilnej równowagi sił między państwami osi (Niemcy, Włochy, Japonia), Związkiem Radzieckim (przejawiającym dążenia hegemonistyczne), Wielką Brytanią i Francją, a USA (prowadzącymi politykę izolacji). Zdaniem W. Szymborskiego w przededniu wybuchu II wojny światowej możemy mówić w Europie o równowadze jednobiegunowej z dominującą pozycją III Rzeszy i rozproszeniem siłowego potencjału pozostałych mocarstw europejskich [Szymborski 2006: 139–140].

d) system dwubiegunowy (okres zimnej wojny)

Cechą systemu międzynarodowego po II wojnie światowej była koncentracja siły politycznej i militarnej wokół dwóch ośrodków, które z uwagi na swój potencjał i możliwości oddziaływania uzyskały status przywódczy (USA i ZSRR). W systemie dwubiegunowym pozostałe państwa były podporządkowane swoim liderom bezpośrednio i pośrednio, a zależności między nimi miały charakter ideologiczny, polityczny, ekonomiczny i militarny. Względna równowaga sił między blokami opierała się na parytecie strategiczno-militarnym i polityce odstraszenia. Obie strony (tzn. Wschód i Zachód) mimo ostrych napięć i kryzysów nie dopuściły do bezpośredniego starcia zbrojnego [Malendowski, Mojsiewicz 1996: 191].

System międzynarodowy w okresie zimnej wojny ukształtował się na dwóch płaszczyznach:

- 1) formalnoprawnej – sformułowanej w przyjętej na konferencji w San Francisco (26 czerwca 1945) Karcie Narodów Zjednoczonych, która sankcjonowała system bezpieczeństwa zbiorowego, a jego legitymizację powierzała Organizacji Narodów Zjednoczonych. Za jego sprawne funkcjonowanie miały być odpowiedzialne mocarstwa: USA, ZSRR, Wielka Brytania, Francja i Chiny,
- 2) politycznej – sformułowanej na bazie decyzji podjętych w Jałcie (4–11 lutego 1945) i Poczdamie (17 lipca – 2 sierpnia 1945), które stały się podstawą utworzenia dwóch rywalizujących ze sobą bloków polityczno-wojskowych i gospodarczych (Wschodu i Zachodu) na czele ze Związkiem Radzieckim i Stanami Zjednoczonymi.

Do **właściwości systemu dwubiegunowego w ujęciu W. Szymborskiego** należały:

- trwałość i rozległość czynników, które spowodowały wykształcenia się nowego układu, tkwiących w charakterze historycznego rozwoju obu mocarstw przywódczych oraz ich narodowych interesach,
- reprezentowanie przez nie przeciwstawnych struktur społeczno-politycznych i ekonomicznych Zachodu (pluralizm, demokracja przedstawicielska, gospodarka rynkowa) i Wschodu (totalitaryzm, kierownicza rola partii komunistycznych, gospodarka planowa),

- podporządkowanie temu podziałowi i przywództwu supermocarstw niemal wszystkich państw rozwiniętych i sporej części świata rozwijającego się, co podkreślało globalny zasięg interesów USA i ZSRR,
- kierowanie przez supermocarstwa zróżnicowanym, lecz w stosunku do drugiej strony względnie spójnym zespołem państw (NATO, Układ Warszawski),
- istnienie względnej strategicznej równowagi sił pomiędzy USA i ZSRR, która zmniejszała szansę zwycięstwa w ewentualnym globalnym starciu jądrowym i zmuszała do zachowania powściągliwości pod groźbą totalnej zagłady,
- zredukowanie modelu równowagi sił do dwóch rywalizujących ze sobą mocarstw przywódczych/bloków,
- przeplatanie się elementów współzawodnictwa i współpracy, które zapewniało podstawową stabilizację światowego układu sił,
- zwiększanie własnej siły w sensie absolutnym i relatywnym, które przybrało postać wyścigu zbrojeń,
- pozyskiwanie sojuszników w świecie (w ramach sojuszy wielostronnych i układów dwustronnych) w celu zapewnienia sobie ich partnerskiego współdziałania (ewentualnie podporządkowania) z uwagi na globalny zasięg rywalizacji i niemożność opierania się wyłącznie na własnych siłach,
- wyodrębnianie zagadnień i rejonów żywotnych do utrzymania równowagi. Do obszarów o nadrzędnym znaczeniu dla obu stron należała Europa. ZSRR zaliczała do tej kategorii Azję Środkową, subkontynent indyjski i Chiny, natomiast USA – Bliski Wschód, rejon Oceanu Indyjskiego, strefę Pacyfiku i półkulę zachodnią [Szymborski 2006: 141–142]

Zimna wojna zakończyła się wraz z załamaniem się systemu dwubiegunowego. Poprzedził je kryzys i destrukcja światowego komunizmu wywołujące reakcję łańcuchową, w wyniku której nastąpił rozpad struktur systemu realnego socjalizmu, jesień ludów oraz zjednoczenie Niemiec. Swoją działalność zakończyły RWPG (28 czerwca 1991) i Układ Warszawski (1 lipca 1991). Postępująca w latach 1990–1991 dezintegracja struktur państwowych Związku Radzieckiego przyczyniła się do jego formalnego upadku (26 grudnia 1991). Przystało funkcjonować jedno z dwóch ogniw systemu dwubiegunowego. Co znamienne, rozpad bieguny wschodniego dokonał się w sposób pokojowy, nie zaś na drodze zbrojnego konfliktu oraz wieńczącej go konferencji pokojowej, która nakreśliłaby podstawy nowego porządku. Społeczność międzynarodowa po raz kolejny stanęła w obliczu konieczności budowy nowego systemu międzynarodowego [Malendowski, Mojsiewicz 1996: 191].

Bibliografia cytowana

- Balcerowicz B. (2010), *Sily zbrojne w stanie pokoju, kryzysu, wojny*, Warszawa.
- Barston R.P. (2006), *Modern Diplomacy*, England.
- Bezpieczeństwo międzynarodowe. Teoria i praktyka*, red. K. Żukrowska, M. Grącik (2006), Warszawa.
- Bieleń S. (2010), *Polityka w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa.
- Bierzanek R., Symonides J. (1995), *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa.
- Bryc A. (2008), *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry*, Warszawa.
- Budnikowski A. (2003), *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*, Warszawa.
- Cesarz Z., Stadtmüller E. (1996), *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław.
- Chorośnicki M. (2002), *Terroryzm. Analizy i fakty*, Kraków.
- Chrabonszczewska E. (2004), *Międzynarodowe organizacje finansowe*, Warszawa.
- Cziomer E., Zyblikiewicz L.W. (2005), *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa.
- Dobrzycki W. (1996), *Historia stosunków międzynarodowych w czasach nowożytnych 1815–1945*, Warszawa.
- Dybczyński A. (2010), *Stosunki międzynarodowe w perspektywie teoretycznej*, [w:] *Współczesne stosunki międzynarodowe*, red. T. Łoś-Nowak, Wrocław.
- Gilpin R. (1986), *The Richness of the Tradition of Political Realism*, [w:] *Realism and Its Critics*, ed. R. Keohane, New York.
- Gladis J.L. (1987), *The long Peace: Inquires Into the History of the Cold War*, London.
- Globalizacja a stosunki międzynarodowe*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar (2004), Bydgoszcz–Warszawa.
- Góralczyk W., Sawicki S. (2006), *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa.
- Guzek M. (2001), *Międzynarodowe stosunki gospodarcze. Zarys teorii i polityki handlowej*, Poznań.
- Handwörterbuch Internationale Politik*, hrsg. W. Woyke (2000), Opladen.
- Hurrell A., Macdonald T. (2013), *Ethics and Norms in International Relations*, [w:] *Handbook of International Relations*, ed. W. Carlsnaes, T. Risse, B.A. Simmons, Los Angeles–New Dehli–Singapore–Washington.

- Jackson R., Sørensen G. (2006), *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych. Teorie i kierunki badawcze*, Kraków.
- Jean C. (2003), *Geopolityka*, Wrocław.
- Kardaś S. (2010), *Aspekty transformacji systemowej w Rosji*, [w:] *Rosja. Refleksje o transformacji*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa.
- Kukułka J. (1978), *Problemy teorii stosunków międzynarodowych*, Warszawa.
- Kukułka J. (1984), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Warszawa.
- Kukułka J. (2000), *Teoria stosunków międzynarodowych*, Warszawa.
- Kukułka J. (2003), *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa.
- Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut (2004), Wrocław.
- Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, red. C. Mojsiewicz (2000), Wrocław.
- Łoś-Nowak T. (2006), *Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy*, Wrocław.
- Łoś-Nowak T. (2010), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław.
- Malone L.A. (2008), *International Law*, New York.
- Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś (2006), Lublin.
- Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. W. Malendowski, C. Mojsiewicz (1996), Poznań.
- Mingst K. (2006), *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa.
- Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg*, red. T. Łoś-Nowak (2004), Wrocław.
- Otok S. (2006), *Geografia polityczna*, Warszawa.
- Państwo we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, red. E. Haliżak, I. Popiuk-Rysińska (1995), Warszawa.
- Parzymies S., Symonides J. (2012), *Rola prawa międzynarodowego w rozwoju nauki o stosunkach międzynarodowych*, „Przegląd Strategiczny”, nr 1.
- Pietraś Z.J. (1986), *Podstawy teorii stosunków międzynarodowych*, Lublin.
- Przyborowska-Klimczak A. (1996), *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin.
- Rio+20, the United Nations Conference on Sustainable Development, Rio de Janeiro, Brazil 2012, [w:] <http://www.uncsd2012.org>.
- Rosja Putina. Leksykon*, red. A. Głowacki, A. Stępień-Kuczyńska (2004), Łódź.
- Ruszkowski J. (2008), *Ponadnarodowość jako postwestfalski komponent stosunków międzynarodowych*, [w:] *Późnowestfalski ład międzynarodowy*, red. M. Pietraś, K. Marzęda, Lublin.
- Sobczyński M. (2006), *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, Toruń.
- Stańczyk J. (1996), *Współczesna pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa.
- Stefanowicz J. (1996), *Ład międzynarodowy. Doświadczenie i przyszłość*, Warszawa.
- Stosunki międzynarodowe*, red. W. Malendowski, C. Mojsiewicz (2004), Wrocław.
- Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar (2006), Warszawa.

- Sulek M. (2004), *Metody i techniki badań stosunków międzynarodowych*, Warszawa.
- Sur S. (2012), *Stosunki międzynarodowe*, Warszawa.
- Sutor J. (1996), *Prawo dyplomatyczne i konsularne*, Warszawa.
- Symonides J. (2009), *Państwa w procesie globalizacji*, [w:] *Państwo w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*, red. M. Sulek, J. Symonides, Warszawa.
- Szymborski W. (2006), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Bydgoszcz.
- Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker (2006), Kraków.
- Topolski I. (2013), *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, Lublin.
- Wróblewski R. (2001), *Państwo w kryzysie*, Warszawa.
- Współczesna gospodarka światowa. Główne centra gospodarze*, red. B. Much-Leszko (2005), Lublin.
- Współczesne stosunki międzynarodowe*, red. T. Łoś-Nowak (1995, 1997), Wrocław.
- Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, red. R. Zięba (2004), Toruń.
- Zenderowski R. (2006), *Stosunki międzynarodowe. Vademecum*, Wrocław.
- Zieliński E. (2006), *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa.
- Zorska A. (2000), *Ku globalizacji. Przemiany w korporacjach transnarodowych i w gospodarce światowej*, Warszawa.

Noty o autorach

Erhard Cziomer – profesor zwyczajny od lat związany z krakowskim środowiskiem akademickim; kierownik Katedry Stosunków Międzynarodowych w Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (od 2005). Pracował w Uniwersytecie Ekonomicznym (1969–1983) i Uniwersytecie Jagiellońskim (1983–2005) w Krakowie. Swoje zainteresowania naukowe od ponad 40. lat koncentruje na historii oraz współczesnych aspektach stosunków międzynarodowych ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju wewnętrznego oraz międzynarodowej roli Niemiec (od końca pierwszej wojny światowej do czasów współczesnych). Wielokrotny stypendysta i profesor wizytujący na uniwersytetach niemieckich (Bonn i Jena); kierownik wielu zespołów naukowo-badawczych i organizator szeregu konferencji naukowych zarówno w kraju, jak i za granicą. Jest autorem i współautorem ponad kilkuset pozycji naukowych oraz promotorem kilkunastu wypromowanych doktorów w Uniwersytecie Jagiellońskim i Krakowskiej Akademii. Do najistotniejszych publikacji Profesora z ostatnich lat można zaliczyć m.in.:

- *Polityka zagraniczna Niemiec. Kontynuacja i zmiana po zjednoczeniu ze szczególnym uwzględnieniem polityki europejskiej i transatlantyckiej*, Warszawa 2005,
 - *Historia Niemiec współczesnych 1945–2005*, Warszawa 2006,
 - *Polityka zagraniczna Niemiec w dobie nowych wyzwań globalizacji, bezpieczeństwa międzynarodowego oraz integracji europejskiej po 2005 roku*, Warszawa–Kraków 2010,
 - *Rola Niemiec w kryzysie strefy euro po 2009 roku*, Kraków 2013,
- współautorskie wraz z redakcją naukową:
- *Międzynarodowe bezpieczeństwo energetyczne w XXI wieku*, Kraków 2008,
 - *Międzynarodowe stosunki polityczne – podręcznik akademicki*, Kraków 2008,
 - *Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku. Wybrane problemy*, Kraków 2010,
 - *Kwartalnik Krakowskie Studia Międzynarodowe*, Kraków 2006–2013.

W 2011 roku odznaczony został przez Prezydenta RP za osiągnięcia naukowe Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski.

Marcin Lason – doktor habilitowany nauk humanistycznych w dyscyplinie nauk o polityce. W roku 2002 ukończył studia magisterskie w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Studium Zarządzania i Biznesu Katedry Ekonomii Stosowanej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jego zainteresowania naukowe, obejmujące zagadnienia sporów i konfliktów międzynarodowych, zaowocowały rozprawą doktorską, obronioną w 2004 roku, pt.: *Badania nad konfliktem i pokojem międzynarodowym u progu XXI wieku, ze szczególnym uwzględnieniem Kosowa*, napisaną pod kierunkiem prof. E. Cziomera.

Od 2005 roku wykłada w Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego; od ośmiu lat rozwija zainteresowania naukowe studentów jako opiekun Koła Naukowego Studentów Stosunków Międzynarodowych Krakowskiej Akademii, w roku 2014 podjął także obowiązki prodziekana Wydziału Nauk o Bezpieczeństwie Krakowskiej Akademii.

W prowadzonych badaniach koncentruje się na polityce zagranicznej i bezpieczeństwie Polski, w szczególności na udziale Polski w interwencji zbrojnej i procesie stabilizacji Iraku. Efektem tych prac było przygotowanie licznych artykułów, rozdziałów w monografiach, udział w konferencjach naukowych, jak i wydanie książki pt.: *Polska misja w Iraku. Użycie sił zbrojnych jako środka polityki zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej na przykładzie interwencji w Iraku 2003–2008* (Kraków 2010), będącej wraz ze zgromadzonym dorobkiem naukowym, doświadczeniem dydaktycznym i organizacyjnym, podstawą procedury habilitacyjnej przeprowadzonej w Uniwersytecie Jagiellońskim w kwietniu 2012 roku. Publikacja o wspomnianej wyżej tematyce została wydana także w Niemczech: *Voraussetzungen und Folgen der Beteiligung Polens am Militäreinsatz und Stabilisierungsprozess im Irak*, Studien zur Internationalen Politik, Hamburg, Heft 2/2010.

Beata Molo – doktor habilitowany nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, profesor w Katedrze Stosunków Międzynarodowych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

Absolwentka kierunku Politologia Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce uzyskała w 2004 roku, a procedurę habilitacyjną na Wydziale Stosunków Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego zakończyła w 2014 roku.

Prowadzi badania niemieckoznacze i międzynarodowe; koncentruje się na polityce energetycznej Rosji i energetyczno-klimatycznej Unii Europejskiej, zajmuje się również polityką zagraniczną i energetyczno-klimatyczną współczesnych Niemiec oraz uwarunkowaniami bezpieczeństwa ekologicznego i klimatycznego.

Stypendystka DAAD (Otto-Suhr-Institut für Politikwissenschaft der Freien Universität, Berlin) i beneficjentka grantu Narodowego Centrum Nauki. Współpracuje z Fundacją Friedricha Eberta w ramach Sieci Progresywnej (*Progressives Netzwerk Deutschland – Polen 2020*, Friedrich Ebert Stiftung). Autorka licznych artykułów opublikowanych w Polsce i za granicą, m.in.:

- *Ressourcenkonflikte*, [w:] *Handbuch Sicherheitsgefahren*, T. Jäger (Hrsg.), Wiesbaden 2015,
- *Implications of the abandonment of nuclear energy for the energy supply security of Germany*, Multikulturális Műhely Tanulmányok 2, Hajdúbörmény 2012,
- *Der deutsche Atom-Ausstieg*, "EUROJournal pro management" 2012, nr 1, oraz monografii:
 - *Polityka bezpieczeństwa energetycznego Niemiec w XXI wieku*, Kraków 2013,
 - *Die Energiepolitik Deutschland im 21. Jahrhundert. Determinanten-Ziele-Massnahmen*, Berlin 2014.

Anna Paterek – doktor w zakresie nauk o polityce, adiunkt na Wydziale Prawa, Administracji i Stosunków Międzynarodowych oraz na Wydziale Nauk o Bezpieczeństwie Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza-Modrzewskiego w Krakowie. Absolwentka Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, specjalność: stosunki międzynarodowe uzyskała w 2006 roku na Wydziale Stosunków Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego na podstawie dysertacji pt.: *Debata wokół reformy Unii Europejskiej i jej poszerzenia na wschód w Niemieckim Bundestagu XIV kadencji (1998–2002)*.

Specjalizuje się w badaniach nad uwarunkowaniami i wyzwaniem polityki rozwojowej Niemiec oraz współczesnymi aspektami procesu integracji europejskiej, jego pogłębiania i poszerzenia. W sferze jej zainteresowań badawczych znajduje się również międzynarodowa współpraca rozwojowa oraz teoria stosunków międzynarodowych.

Stypendystka DAAD na Uniwersytecie w Dortmundzie oraz na Uniwersytecie Georga-Augusta w Getyndze (Niemcy) w zakresie nauk politycznych, stosunków międzynarodowych i dziennikarstwa. Prowadzi wykłady gościnne na Uniwersytecie Kreteńskim (Grecja), w Evangelische Hochschule Berlin (Niemcy) i Hochschule für Öffentliche Verwaltung Bremen (Niemcy).